

మహానవి శ్రీభారవిప్రసీతమ్ కిరాతార్జునీయమ్

మహామహాపాథ్యాచార్య శ్రీ లంఘన మల్లి నాథసూరికృతయా
ఘంటాపథవ్యాఖ్యాయా సముల్లసితమ్
ప్రథమాది సర్గసవకమ్.

చేస్తున్నాము :-
మహావీరశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్
ప్రేక్షి: ప్రకటితమ్.
1950

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_204542

UNIVERSAL
LIBRARY

శ్రీః
మహాకవి శ్రీభారవిష్ణుణీతమ్
కిరాతార్జునీయమ్

మహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరికృతయా

ఘంటాపథవ్యాఖ్యయా సముల్లసితమ్

ప్రథమాది సర్గసవకమ్.

చెన్న పు ర్వా మః

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్

ఇత్యేతైః ప్రకటితమ్.

1950.

All Rights Reserved.

Printed by
V. VENKATESWARA SASTRULU
of **V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS**
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
Madras.—1950

శ్రీహయగ్రీవాయ నమః.
మహాకవి శ్రీభారవిప్రణీతం

మల్లినాథకృతయా ఘంటాపథాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సహితం

కి రాతా ర్జు నీ యమ్

ప్రథమస్క ప్రారంభః.

మూ. శ్రియః కురూణామధిపస్య పాలనీం
ప్రజాసు వృత్తిం యమయుజ్జ్ వేదితుమ్,
సవర్ణిలింగీ విదితస్సమాయయా
యుధిష్ఠిరం ద్వైతవనే వనేచరః.

౧

వ్యాఖ్యాన పీఠికా.

శ్లో. ఆర్ధాంగీకృతదాంపత్యమపి గాఢానురాగి యత్, పితృభ్యాం జగత్ స్తస్మై
కస్మై చిన్నహసే నమః. ౧. ఆలంబే జగదాలంబం హేరంబచరణాంబుజం, శువ్యం
తి యద్రజస్సర్పార్పద్యః ప్రత్యూహవార్థయః. ౨. తద్వివ్యమవ్యయం ధామ
సారస్వతమపాస్త హే, యత్ప్రసాదాత్ప్రీతీయంతే మోహంధతమసశ్చటాః. ౩. వా
ణీం కాణభుజీమజీ గణదవాసాసీచ్చ నైయాగకీ మంత్రస్తంత్రమరంస్త పన్నగగవీగుం
భేషుచూబాగరీతో, వాచామాచకలద్రహస్యమఖిలం యచ్చాత్మపాదస్సురాం లోకే
భూద్యదుపజ్జ మేవ విదుషం సౌజవ్యజన్యం యశః. ౪. మల్లినాథకవిస్సోయం మం
దాత్మానుజిఘ్నుతయా, తత్కిరాతార్జునీయాఖ్యం కావ్యం వ్యాఖ్యాతుమిచ్చతి. ౫.
నారీకేళిఫలసన్నితం వచోభారవే స్సపది తద్విభజ్యతే, స్వాదయంతు రసగర్భనిర్భరం
సారమస్య రసికా యభేషితం. ౬. నానానిబంధవిషమైకపక్షైర్నితాంతం సాశంక
చంక్రమణిన్నధియామశంకం, కర్తుం ప్రవేశమిహ భారవికావ్యబంధే ఘంటా
పథం కమపి నూతనమాతనిష్యే. ౭. ఇహాస్వయమాభేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే
మయా, నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నాన పేక్షితముచ్యతే. ౮.

అథ తత్ప్రథవాక్ భారవినామా కవిః. 'కావ్యం యశనేడర్థకృతేవ్యవహర
విదేశితేరత్నయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసన్నితయోపదేశయజే' ఇత్యా
ద్యాలంకారికవచనప్రాయాత్కావ్యస్యానేక శ్రేయస్సాధనతాం - 'కావ్యాలా
పాంశ్చ వర్ణయేదీ'తి నిషేధాత్ప్రస్యార్థత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యత్ కిరాతార్జు

నీయాఖ్యం మహాకావ్యం చిక్షిన్నచ్చిక్షీ తార్థవిఘ్నపరిసమాప్తినం ప్రదాయావిచ్ఛేద
అక్షర ఫలసాధనత్వాత్ - 'ఆశీర్వామస్మి' యావన్దిశోవాపి తన్నఖ' మిత్యాచార్య
దండిచనాదాశీరాద్యనృతమన్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ వనేచరన్య యాధి
స్థిత ప్రాప్తిరూపం వస్తు నిర్దిశకా కథాముపక్షిపతి:-

వా. శ్రియ ఇతి, ఆదితః శ్రీశబ్దప్రయోగాద్వర్ణగణాదిపద్ధిర్నాత్రాతీవోప
యుజ్యతే-తిరుక్తం. శ్లో. 'దేవతావాచకౌశ్యన్తాయే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వేనైవ
నింద్యాస్యన్యస్య పితో గణతోఽపివే'తి. కురూణాం నివాసాః కురవః జనపదవిశేషాః *
తస్య నివాసఇత్యణోజనపదే లుప్ - తేషామధిపస్య సంబంధినీ? శేషే షష్ఠీ-శ్రియః
రాజలక్ష్యైః * కర్తృకర్తృణాః కృతీతి కర్తృణిష్ఠీ-పాల్యతే అనయేతి చాలసీం తాం
ప్రతిపాపికామిత్యర్థః - ప్రజానురాగమూలత్వాత్సంపద ఇతి భావః * కరణాధికరణ
యోశ్చేతి నూతేణాత్ర కరణే ల్యుట్ - టిడాణఇత్యాదినా జీవ - ప్రజాను జనేషు
విషయే. ని. 'ప్రజాస్యాత్సంతరాజన' ఇత్యమరః - వృత్తిం వ్యవహారం వేదితుం జ్ఞా
తుం యం వనేచరం అయ్యుక్త నియుక్తవాక్, వర్ణః. శ్లో. 'స్తరణం కీర్తనం
శేలిః ప్రేక్షణం గుహ్యభాషణం, సంకలోఽధ్యవసాయశ్చ క్రియానిర్వృతిరేవచ.
ఏతన్యైః గునమస్తాంగం ప్రవదంతి మనీషిణః, విపరీతం బ్రహ్మచర్యమేతదేవాస్థలక్షణ'
మిత్యుక్తాష్టవిధమైగునాభావరూపాప్రశస్తేః - వర్ణోఽస్యాస్తీతి వర్ణీ బ్రహ్మచారి
* వర్ణాద్బ్రహ్మచారిణీతిని ప్రత్యయః - తస్య లింగం చిహ్నమస్యాస్తీతిః వర్ణ
లింగీ బ్రహ్మచారివేదవాసత్వర్థః-సః నియుక్తః, వనే చరతీతి వనేచరః కిరాతః. ని.
'భేదాః కిరాతశబరపులిందా వ్యచ్చజాతయ' ఇత్యమరః. * చరేష్ట ఇతి టప్రత్యయః -
తత్పురుషే కృతిబహుళమిత్యణో - విదితం వేదనమాస్యాస్తీతి విదితః పరవృత్తాంత
జ్ఞానవాసత్వర్థః - 'ఆశ్చర్యదీర్ఘ' ఇత్యన్వికృత్యాః అథనా కర్తరి కర్తృధన్వోప
చారా ద్విదితవృత్తాంతో విదిత ఇత్యుచ్యతే - ఉభయత్రాపి. పితా గావః, భుక్తా
బ్రాహ్మణాః, విధత్తాబ్రాతరః, ఇత్యాదినత్సాధుత్వం - న తు కర్తరిక్తః, సకర్త శేధ్య
స్తస్య విధానాభావాత్-అతఏవ భావ్యకారః, అకాగో మత్స్యగీయః, విధక్తమేషా
మస్తీతి విధక్తాః, పితమేషామస్తీతి పీతాః, భుక్తమేషామస్తీతి భుక్తాఇతి-అథనా ఉత్త
రపదలోపాత్ర ద్రవ్యవ్యయ-విధక్తధనా విధక్తాః, పీతోదకాః పీతాః, భుక్తాన్నాభుక్తా
ఇతి-అత్ర లోపశబ్దార్థ మాహ కైయటః - 'గమ్యార్థస్యాప్రయోగఏవ లోపాభిమతః, విధ
క్తాభ్రాతర ఇత్యత్ర చ ధనస్య యద్విధక్తత్వంతద్భిత్వమూపచర్యతే, పీతాగావఇత్యత్రా
పురుషకస్యపీతత్వం గోమ్యురోప్యతే, భుక్తా బ్రాహ్మణాఇత్యత్ర అన్నస్య భుక్తత్వం బ్రాహ్మ
ణేషూపచర్యత' ఇతి, తద్వదత్రాపి వృత్తిగతం విదితత్వం వేదితం వనేచరే ఉపచర్య
తే - పీతన - 'వనాయపీత ప్రతిబద్ధవత్సం' - 'పాతుం నప్రథమం వ్యవస్యతి జలం
యుష్మస్యపీతేషు యా'-ఇత్యేరమాద యోవ్యాఖ్యాతాః-అథనా విదితః విదితవాక్ సక

ర కాదప్యవినశీతేకరణీకరణిః 'ఆకరఃకర' ఇత్యాదౌ యథా, యథాః -
 శ్లో. 'ధాతోరథాంతరేవైతేర్ధాత్వేనోప సంగ్రహాత్, ప్రసిద్ధే రవివక్షాతః కర్త
 ణో కర్తృకాక్రియే'తి ప్రతీహారాది నాజ్ఞాపిత ఇతి వాస్తవ్యతవ సేవైస్తాభ్యో తపోవసే -
 యద్వా ద్వే ఇతే గతేయస్తాత్త్వే ద్వితం ద్వితమేవైవ్యతం తచ్చ తద్వనం చ తస్మిక్,
 శోకమాహరహితే ఇత్యర్థః - సీతమితి శేషః - యుధి రణే సిరం యుధిష్ఠిరం ధర్మరాజం
 *హలదంతాత్మ స్తమ్యాస్సంజ్ఞాయావిత్వం - గవియుధిభ్యం సిర ఇతి చత్వం గమా
 యయా సంప్రాప్తః అత్ర వసే న వేచర ఇతి ద్వయోః స్వరవ్యంజనసముదాయయో
 రేకైవ నావృత్త్యా వృత్త్యుప్రసానామాలంకారః - అస్మిక్ సర్గే వంశశక్వత్తంతల్లక్ష
 ణం తు, శ్లో. 'జతాతు వంశస్థిమదీరితం జరా'వతి.

అన. సంప్రతి తత్కాలోచితమాదగ్యయక్ తస్య వసేచరస్య గుణసంపన్నత్వ
 మాహః - ('తః కిమిత్యత ఆహే'తి కేషుచిత్తుస్తకేషు)

కృతప్రణామస్య మహీం మహీభుజే జితాం సః త్వేనని వేదయిష్యతః,
 నవివ్యథేతస్యమనోనహస్త్రియం ప్రసక్తుమిచ్ఛంతి మృషాహితైషిణః. ౨

వాన్య. కృతప్రణామశీతి. కృతప్రణామస్య తత్కాలోచితత్వాత్కృతనమ
 స్కారస్య సపత్నేన రిపుణా దుర్యోధనేన - ని. 'రిపావైరిసపత్నా రిద్విషద్వ్యపణ
 దుర్హృద' ఇత్యనురః - జితాం స్వాకుక్షీకృతాం మహీం భూమిం - మహీభుజే
 యుధిష్ఠిరాయ - క్రియాగ్రహణాత్సృప్రదానత్వం - నివేదయిష్యతో జ్ఞాపయిష్యతః -
 లృటస్సద్వేతిత్యప్రత్యయః - తస్య వసేచరస్యమనోన వివ్యథే, కథమిదృగప్రియం
 రాష్ట్రే విజ్ఞాపయామితి మనోన చచాలేభ్యః *వ్యభధ. మచలనయోఽతి ధాతోర్లట =
 ఉక్తిమగ్ధమథాంతరన్యాసేన సమగ్రయతే - నహీతి. హి యస్తాత్ హితమిచ్ఛంతీతి
 హితైషిణః స్వావిహితాః సః పురుషాః మృషావిభాగభూతంప్రియంవస్తుం సేచ్ఛంతి
 అన్యథా కార్యవిఘాతకరియా స్వామిప్రసాంస్సన్యరితి భావః - 'అహాభ్యుచయంద్య
 మమృషాభాషిత్వమభ్యాసాకత్వం చేతి చారగుణా' ఇతి నిలివాక్యామృతే.

అన. లభాపి ప్రాప్తౌ రాష్ట్ర కథం నిష్ఠురోక్తి రిత్యాశంక్య స్వాభ్యుచయ
 యా న దూష్యతీత్యాశయేనాహః -

మూ. ద్విషాం విఘాతాయ విధాతుమిచ్ఛతో

రహస్యనుజ్ఞామధిగమ్య భూభృతః,

స సౌష్ఠవోదార్యవిశేషశాలినిం

విసశ్చితార్థామితి వాచ మాదదే.

3

వాన్య. ద్విషామితి. రహసి ఏకాంతే సః వసేచరః ద్విషాం కత్తుజాం -
 కర్తణీ వశ్మీ - విఘాతాయ - ద్విషో విహంతుమిత్యర్థః. * తుమర్థాభావచనాదితి
 చతుర్థి, భావచననాచ్చేతి రుమర్థే ఘోషో ప్రత్యయః - అత్ర తాదర్శ్య చతుర్థ్యామపి న

దోష:-తథాపి ప్రయోగజై చిత్త్యవిశేషస్వాప్యలంకారత్వాదేవం వ్యాచక్షతే. విధాతుం వ్యాపారం కర్తుం ఇచ్చతః *సమానకర్తృకేషు తుమున్-ద్వియో హంతు ముద్యుంజా నశ్యేత్కర్తృ:-అతఏవ భూభృతో యుధిష్ఠిరస్య అనుజ్ఞాం అధికమ్య ప్రాప్య సుష్టుభావస్సోపదం శబ్దసాధుత్వం. * సుష్టుశబ్దాదవ్యయాదుద్ధాత్రాదిద్వాదజ్ఞో ప్రత్యయః. ఉదారస్య భావః బౌదార్యం ఆర్థగంపత్తిః తయోద్వంద్వః సోపపదార్యే, అత్రేదార్యశబ్దస్య అబాద్యజంతత్వేసి - 'అక్షణహేతోః క్రియాయా' ఇత్యత్రాల్పాచరస్యాసి హేతుశబ్దస్య పూర్వనిపాతమవర్వతా నూత్రకృతైవ పూర్వనిపాతకాస్త్రస్యాసిత్వత్వజ్ఞాపనా న్న పూర్వనిపాతః-ఉక్తం చ కాశికాయాం - 'అయమేవ అక్షణహేతో రితి నిర్దేశః పూర్వనిపాతవ్యభిచారిచిహ్నః'మితి - తే ఏవ విశేషస్తయోర్వావిశేషః తేన కాలతే శోభత ఇతి సోపపదార్యవిశేషకాలిని తాం, తాచ్ఛిల్వేణిని, వినిశ్చితాగ్గాం విశేషతః ప్రమాణతః నిర్ణేతాగ్గాం ఇతి వక్ష్యమాణరూపాం వాచం ఆదదే స్వీకృతవాక్:-వస్తువుపచక్రమ ఇత్యర్థః.

అవ. ప్రథమం తావదప్రియనివేదకమాత్మాగం ప్రత్యక్షోభం యాచతే:-

మూ. క్రియాసు యుక్తైర్మృచాచరచక్షుషో

న వంచసియాః ప్రభవోఽనుజీవిభిః,

అతోఽర్హసి తుంతుమసాధు సాధు వా

హితం మనోహరి చ దుర్లభం వచః.

ర

వ్యా. క్రియాస్వీతి. హేనృప - క్రియాసు కృత్యకస్తుషు యుక్తైర్మృచాయుక్తైః అనుజీవిభిర్భృతైః చారానిభిరిత్యర్థః - చరంతితి చరః తవన చారాః - చరః పచాద్యచ్. అజంతాత్ప్రిహ్లాదిత్వాదజ్ఞో ప్రత్యయః, తవన చక్షుర్యేషాం తే చారచక్షుషః-తదుక్తం. హ్లో. 'గావః పశ్యంతి గంధేన వేదైః పశ్యంతి పండితాః, చాగైః పశ్యంతి రాజాన శ్చక్షుర్భ్యో మితరే జనా' ఇతి 'స్వపరమండలకార్యావలోక'నే చారాశ్చ ఊంషి క్షీతిపాహాకాసా' మితి నీలివాక్యామృతే, ప్రథమః నిగ్రహోనుగ్రహసమర్థాః స్వామినః న వంచసియాః సప్రతారణీయాః సత్యమేవ వక్తవ్యా ఇత్యర్థః - చారాపచారే చక్షురపచారవద్రాజ్ఞాం పదే పదే వినిపాత ఇతి భావః-అతః అవంచసియత్వా ర్థేతో:-అతిసాధు ఆప్రియం సాధువా ప్రియంవా,? మదుక్త మితిశేషః తుంతుం సోధుమర్హసి - యద్వా, వాశబ్ద ఇవార్థే, అసాధు సాధ్యైవ తుంతుమర్హసి - కుతః, హితం పథ్యం మనోహరి మనః ప్రియంచ వచోవాక్యం దుర్లభం దుష్ప్రిపం, అతో మద్వచోపి హితత్వాదప్రియమపి తుంతవ్యమిత్యర్థః.

అవ. తస్మి తూష్ణీంభావ ఏవ వరమిత్యాశంక్యాహః—

మూ. స కిం సఖా సాధు న తా స్తియోఽధిపం
హితాన్నయస్సంశృణుతే స కిం ప్రభుః,
సదానుకూలేషు హి కుర్వతే రతిం
నృశేష్యమాత్యేషు చ సర్వసంపదః.

౫

వ్యా. స ఇతిః యః సఖా సుహృత్ అమాత్యాదిః - అధిపం స్వామినం ప్రతి
సాధు హితవాక్యం న తా స్తి నోపదిశతి. * యునికాసీత్వాదినా తానేర్దహాదిత్వాన్వికర్త
కత్వం, సః హితానుపదేష్టా పురుషకుత్సితః సఖా కిం సఖా దుర్తం త్రీశ్శర్కః. * తేష ఇతి
సమాసాంత ప్రతిషేధః - తథా యః ప్రభుః నిగ్రహానుగ్రహసమర్థః స్వామీ హితా
దాప్తజనాత్ హితోపదేష్టుస్సకాశాత్ * ఆఖ్యానోపయోగ ఇత్య పాదానత్వాత్వం
చమీ నసంశృణుతే నశృణోతి హితమితి శేషః * సమాగమ్యుచ్ఛీత్వాదినా సంపూర్వా
చ్ఛృణోతే రకర్త కాదాత్త నేపదం, అకర్త కత్వం వై వక్షికం సహితమశ్రోతా ప్రభుః
కుత్సితస్వామీ పూర్వరత్నమాసః - సర్వథా సచివేన వక్తవ్యం శ్రోతవ్యం చ స్వామినా,
ఏవం చ రాజమంత్రిణోరైకమత్యం స్వాదిత్యర్థః - ఐకమత్యస్య ఫలమాహః సదేతి. హి
యస్తాత్ నృశేషు స్వామిషు - అమాసహభవా అమాత్యాః తేషు చ * అవ్యయాత్మ్యవ్ -
అమకూలేషు పరస్పరానురక్తేషు సత్సు సర్వాస్సంపదః సదా రతిం అనురాగం కుర్వతే
కుర్వంతి న జాతు జహతీత్యర్థః - అనో మయా వక్తవ్యం త్వయా చ శ్రోతవ్యమితి
భావః - అత్ర రాజమంత్రిణో ర్హితానుపదేశతదశ్రవణనిందాసామగ్ర్యసిద్ధేకమత్య
లక్షణకారణస్య నిర్దిష్టస్య సర్వసంపత్సిద్ధిదూపకార్యేణ సమర్థనాత్కార్యేణ కారణ
సమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః - తద్వత్తం, 'సామాన్యవిశేషకార్య
కారణభావాభ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థనమర్థాంతరన్యాస' ఇతి.

అవ. సంప్రతి స్వాహంకారం పరిహరతిః—

మూ. నిసర్గదుర్బోధమబోధవిక్లబాః

క్వ భూపతీనాం చరితం క్వ జంతవః,

తవానుభావో ఽయమవేది యన్నయా

నిగూఢతత్త్వం నయవర్త విద్విషామ్.

౬

వ్యా. నిసర్గేతి. నిసర్గదుర్బోధం స్వభావదుర్గ్రహం * ఈషద్దురిత్యాదినా ఖల్
ప్రత్యయః భూపతీనాం రాజ్ఞాం చరితం వ్యాపారః క్వ - అబోధవిక్లబాః అజ్ఞానోపహతాః
జంతవః మాదృశాః పామరజనాః - ఇదమిదృగితి నిశ్చేతుమసమర్థా ఇత్యర్థః క్వ,
నోభయం సంఘటత ఇత్యర్థః - తథాపి నిగూఢతత్త్వం సంకృతయాధార్థ్యం విద్విషాం

శత్రుజాం - నయపర్మ హస్తాన్యప్రయోగః. శ్లో. 'సంధివిగ్రహయానాని సంస్థా
ప్యాసనమేవచ, దైవధీభావశ్చ విజ్ఞేయాషడ్గుణానీతివేదిసా' మిత్యాది రూపః-మయా
అవేషితి యత్ జ్ఞాతమితి యత్ * విదేః కర్తృణి లుక్ - ఆయం ఇదం వేదనమి
త్యర్థః విధేయప్రాధాన్యాత్పుల్లింగనిర్దేశః-తవ అనుభవః సానుభవ్యం అనుగతోభావః
అనుభవ ఇతి ఘృణంతేన ప్రాదిసమాసః, నతూపస్పృష్టాత్ ఘృణో ప్రత్యయః శ్రిణీ
భువోనుపసర్గ ఇత్యనుపసర్గాద్భవతేర్ఘ్నిభిధానాత్, అతఏవ కాశికాయాం - 'కథం
ప్రభావోరాజ్ఞాం, ప్రకృప్తీ భావ ఇతి ప్రాదిసమాస' ఇతి, వోషసరిహారా సమ్యక్
భావైవ విజ్ఞాపయామి నతు వృథా కర్తృకతోరం ప్రలపామిత్యాశయః.

అవ. సంప్రతి యద్వక్తవ్యం తదాహః:-

మూ. విశంకమానో భవతః పరాభవం నృపాసనస్థోఽపి వనాధివాసిनః,
దురోదరచ్ఛద్రజితాం సమీహతే నయేన జేతుం జగతీం సుయోధనః.

వ్యా. విశంకమానఇతి. సుఖేన యోధ్యతే సుయోధనః * భాషాయంకాసి
యుధిద్యుః. ధృషిమృషిభ్యో యుజ్యక్తవ్యః - నృపాసనే తిష్ఠతీతి నృపాసనస్థః సిం
హాసనస్థాపి సర్వాం మహీం ఆధిస్థితోపీత్యర్థః - వనమధివసతీతి వనాధివాసిनో వన
స్థాత్ రాజ్యప్రస్తాదపీత్యర్థః - భవతః త్వత్తః పరాభవం పరాజయం విశంకమానః
ఉత్ప్రేక్షమాణస్యై - దుష్టముదరం యస్య తద్దురోదరం ద్యూతం * పృషోదరాది
త్వాత్సానుః. ని. 'దురోదరో ద్యూతకారే పణే ద్యూతే దురోదర' మిత్యమరః,
తస్య ఛద్ర నా మిషేణ జితాం లభ్యాం దుర్నయజితామిత్యర్థః - జగతీం మహీం ని.
'జగతీ విష్టపే మహ్యాం వాస్తుచ్ఛందోవిశేషయో' రితివై జయింతీ-నయేన సీత్యా జేతుం
వశీకర్తం సమీహతే వ్యాప్రియతే నతూదాస్త ఇత్యర్థః - బలవత్సామికమవిశుద్ధా
గమం చ ధనం భుంజానస్య కుతో మనస్సమాధిరితి భావః-అత్ర దురోదరచ్ఛద్ర
జితామితి విశేషణద్వారేణ పదార్థస్య చతుర్థపాదార్థం ప్రతి హేతుత్వేనోపన్యా
సాద్వివేచితకావ్యలింగ మలంకారః తదుక్తం శ్లో. 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్య
లింగమదావృత' మితి.

అవ. 'నయేన జేతుం జగతీం సమీహత' ఇత్కుక్తం తత్ప్రకారమేవాహః:-

మూ. తథాపి జిహ్వా స్స భవజ్జగీషయా
తనోతి శుభ్రం గుణసంపదా యశః,
సమున్నయక్ భూతి మనార్యసంగమా
ద్వరం విరోధోపి సమం మహాత్మభిః.

౮

వ్యా. తథాపితి. తథాపి సాశంకోపి జిహ్వాః వక్త్రః వంచకఇతి యావత్-సదుక్త్యా
ధనః భవజ్జగీషయా గుణైః భవంతమితి క్రమితుమిచ్ఛయేత్యర్థః హేతావలీత్యతీయా -

గుణసంపదా దానదాక్షిణ్యాదిగుణగరిష్టా-కరణేన - శుభ్రం నిర్మలం యశః భ్యాసితం తనోతి-సఖితో గుణవిశేషలోభనీయాం త్వత్సంపదమాత్మ సాత్కర్త్యం త్వత్ప్రేషి గుణ వత్తామాత్మ నః ప్రకటయతీత్యర్థః-న స్వేదం గుణినస్సలోపి కజ్జనవిరోధో మహాం సస్య దోష ఇత్యాశంక్య సోఽపి సత్సంసర్గాదిలాభేన నీచసంసర్గాద్వరముత్కర్షణావహత్యా దిత్యాహ-సమున్నయన్నితి. తథాహి, భూతిం సంపదం సమున్నయక ఉత్కర్షణ మా పాదయక *లటశ్శత్రుకానచావిత్యాదినా శత్రుప్రత్యయః-పునర్లట్ గ్రహణ సామ ధ్యాత్ప్రళయ సామానాధికరణ్యం, మహాత్మభిస్సమం సత్పురుషైస్సహేత్యర్థః. ని. 'సాకం సత్ర సమం సహా' త్యమర.-విరోధోపి అనార్యసంగమాద్ధర్మనసంసర్గాత్ పంచమీవిధక్త ఇతి పంచమీ, వరం మనాప్నియం. ని. 'జైవాద్వ్యతే వరశ్చేతి త్రిముక్తి జేమనాప్నియే' ఇత్యమరః- అత్ర భూతుత్కర్షక త్యాత్ మైత్ర్య పేక్షయా మనాప్నియత్వం విరోధస్య, భూతిం సమున్నయన్నిత్యస్య పదార్థస్య పూర్వవాక్యా న్వయే సమాప్తస్య వాక్యార్థస్య పునరాదానాత్సమాప్తపునరాత్మత్యాభ్యుదోష పత్తిః-తరుక్తం. శ్లో. 'సమాప్తపునరాదానే సమాప్తపునరాత్మక' మితి - సచ వాక్యంతరమేతత్ యేనో క్షదోషపరిహరస్యాత్-అగ్రాంతరన్యాసోఽలంకారః - సచ భూతిసమున్నయనస్య పదార్థస్య విశేషణద్వారా విరోధపరత్వం ప్రతిపేతు త్యాభిధానమాప కావ్యలింగానుప్రసీత ఇతి.

అవ. నను కార్యం శేవలా నీతిరిత్యాశంక్య నీతియుక్తం పారుషమస్యే త్యాహ.-

మూ. కృతారిషడ్వర్గజయేన మానవీ

మగమ్యరూపాం పదవీం ప్రపిత్సునా,

విభద్య న క్కందివ మస్తతంద్రిణా

వితన్య తే తేన నయేన పారుషమ్.

గా

వ్యా. కృతేతి. షడ్జాం వర్గః షడ్వర్గః ఆరీణామంతశ్శత్రుణాం కామక్రోధా దీనాం షడ్వర్గోఽరిషడ్వర్గః - శివభాగవతవత్సయాః-తస్య జయః కృతో యేన తేన తథోక్తేన వివేకేనేత్యర్థః. వివేకాధికారం ప్రజాపాలనమితి భావః - అగమ్యరూపాం పురుషమాత్రేణ దుష్ప్రపరూపాం మనోరిమాం మానవీం మనూషదిష్టసదాచార త్సుజ్ఞామిత్యర్థః - పదవీం ప్రజాపాలనపద్ధతిం ప్రపిత్సునా ప్రపత్తుమిచ్ఛునా ప్రప ద్యతే సున్నంతాగుప్రత్యయః * సనిమిమేత్యాదినా ఇషాదేశః అత్ర లోపోభ్యాస స్యేత్యభ్యాసలోపః-అస్తా తంద్రిః ఆలస్యం యస్య తేన అస్తతంద్రిణా అనంత సేత్యర్థః తదిస్సామ్రోధాతుః - తస్మాద్వ్యాక్రీడయశ్చేత్యాదాదికః క్రిక ప్రత్య యః, కృదికారాదన్వీనోవా జీవన్మక్తస్య ఇతి జీవీ చండిఘటితరీకంద్రితి జీవంతోఽపి తీరస్వామి - తథా శ్రీరామాయణే ప్రయోగశ్చ శ్లో. 'నిస్తంద్రిప్రమత్తశ్చ స్వదోషపరదోషవి' దితి, తేన దుర్యోధనేన పురుషస్య కర్షపారుషం పురుషకారః

ఉద్యోగ ఇతియావత్ * యువాదిత్వాదన్విత్యయః ని. 'పాఠశాలం పురుషసోద్యోగే
భావే కర్తృణి తేజసీతి విశ్వ-న క్తం చ దివాచ న క్తందివం అహారాత్రమిత్యర్థః.-
అచతురేత్యాదివా సప్తమ్యర్థః. వృత్త్యో రక్యయయో ర్ద్యం ద్వనిపాతేచ సమా
సాంతః-విభజ్య అస్యాం వేదాయామిదం కార్యమిద మకార్య మితి భాగం కృత్వా-
తథాచ రక్షాభయ వాసే-ఆయుష్యయోపదర్శనం. పారజానపదానాం కార్యావేక్షణం,
స్నానభోజనాదుపసేవనం, జలప్రీడార్థ ముద్యానాదిగమనం, కరితురగరథ సేవనం,
సేవాసఖ్యాదిపరిక్షయోదయచింతనం చేతి-నయేన నీత్యా వితన్యతే విస్తార్యతే.

అవ. సంప్రతి భృత్యాద్యనురాగమాహః:-

మూ. సఖీనివ ప్రీతియుజోఽనుజీవినః

సమానమానాన్ సుహృదశ్చ బంధుభిః,

న సంతతం దర్శయతే గతస్త్వయః

కృతాధిపత్యామివ సాధుబంధుతామ్.

౧౦

వ్యా. సఖీనితి. గతస్త్వయో నిరహంకారః ఆకపీవ స దుర్యోధనః సంతతం
నిత్యం సాధు సమ్యక్, అకపటమిత్యర్థః-అనుజీవినో భృత్యాన్ ప్రీతియుజస్సత్కారేణ
యుక్తాన్ స్నిగ్ధాన్ - సఖీనివ మిత్రాణీన దర్శయతే లోకస్యేతి శేషః * పాఠశాలా
చేతి జీచ్-జీచ శ్చేత్యాత్మ నేపదం-శోభనం హృదయం యేహం తే సుహృదో మిత్రా
ణిచ * సుహృద్వర్తృదౌ మిత్రమిత్రయోరితి నిపాతః - బంధుభిర్భ్రాత్రాదిబంధుభిః
సమానమానాన్ తుల్యబహుమానాన్ దర్శయతే-బంధూనాం సమాహో బంధుతా
తాం* గ్రామజనబంధుభ్య స్తత్ - కృతం ఆధిపత్యం స్వామ్యం యస్యాస్తాం కృతాధి
పత్యా మివ దర్శయతే - బంధూనధిపతీనివ దర్శయత ఇత్యర్థః. యథా భృత్యాదిషు
సఖ్యాదిబుద్ధి ర్జ్ఞాయతే లోకస్య తథా తాన్ సంభావయతీత్యర్థః, - అత్ర, అనుజీవ్యా
దీనాం కర్తృ రిప్పీతరమం కర్తేతి కర్తృత్వం పూర్వే తస్మిన్నేవ పదాన్వయే వాక్యార్థ
మిత్యం వర్ణయంతి - సరాజా అనుజీవ్యాదీన్ సఖ్యాదీనివ దర్శయతే, సఖ్యాదయ
ఇవ తేతం పశ్యంతి-సఖ్యాదిభావేన పశ్యతస్తాన్ తథా దర్శయతే-స్వయమేవ ఛందా
నువర్తితయా స్వదర్శనం తేభ్యః ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. అథాత్ స్వస్వేప్పీతరకర్తృత్వం అణి
కర్తృరనుజీవ్యాదే, అభివాదిదృశోరాత్త నేపదమిత్యపసంఖ్యానమితి పాక్షికం
కర్తృత్వం, ఏవం చాత్రాణ్యంతకర్తృణో రాష్ట్రో ణ్యంతే కర్తృత్వేఽపి ఆరోహయతే
హస్తీ స్వయమేవేత్యాదివదస్త్వయమాణకర్తాంతరత్వాభావాన్నాయం జేరణాదిను
త్రస్య విషయ ఇతి మత్వా జీవశ్చేత్యాత్మ నేపదం ప్రతిపేదితే-భాష్యేతు జేరణాది
నూత్రవిషయత్వమేవాసోక్తం - యథాహ పశ్యంతి భృత్యా రాజానం. దర్శ

యతే భృత్యాక రాజా ఆత్రాత్త నేపదం సిద్ధం భవతీతి. ఆత్రాహ కైయటః -
 ససు కర్తాంతరసద్భావాదత్రాత్త నేపదేన న భావ్యమ్, ఉచ్యతే-ఆస్తాదేవోదాహరణా
 ద్భావ్యకారస్యామభిప్రాయ ఉహ్యతే - అన్యంతావస్థాయాం యే కర్తృ కర్తృణీ
 తద్యతిరి క్తకర్తాంతరసద్భావే ఆత్త నేపదం న భవతి, యథా, స్థలమాగోహయతి
 మసుప్యానితి-ఇహ త్వన్యంతావస్థాయాం కర్తృణాం భృత్యానాం జో కర్తృత్వమితి
 భవత్యేవాత్త నేపదమితి.

అవ. సచాయం త్రివర్గాత్ప్రమాద్యతీత్యాహః—

మూ. అనక్త మారాధయతో యథాయథం

విభజ్య భక్త్యా సమపక్షపాతయా,

గుణానురాగాదివ సఖ్యమియివా

న్న బాధతేస్య త్రిగణః పరస్పరమ్.

౧౧

వ్యా. అన్తమితి. యథాయథం యథాస్వం విభజ్య అసంక్షిప్తరూపం వివిచ్యే
 త్యర్థః * యథాస్వే యథాయథమితి నిపాత నా ద్విర్భావో నపుంసకత్వం చ-ప్రసాప్త
 నపుంసకే ప్రాతిపదిక స్వేతి హ్రస్వత్వం, పక్షే పాతః పక్షపాతః ఆసక్తివిశేషః-సమ
 స్తుల్యో యస్యాం తయా సమపక్షపాతయా భక్త్యా అనురాగవిశేషేణ పూజ్యేష్వసు
 రాగో భక్తిరిత్యుపదేశః-పూజ్యత్వాయం త్రివర్గఇతి. అనక్త మనాన్తం-అన్యసనిత
 యేతి యావత్-ఆరాధయతః సేవమానస్యాస్య దుర్యోధనస్య త్రయణాం ధర్మార్థ
 కామానాం గణః త్రివర్గః. ని. 'త్రివర్గో ధర్మకామార్గైశ్చతుర్వర్గస్సమాత్మకై'
 రిత్యమరః-గుణానురాగాత్తదీయగుణేష్వసురాగాదునదాక్రయతోభాదిత్యర్థః-సఖ్య
 రాగన సఖ్యం మైత్రీం * సఖ్యర్యఇతి య ప్రత్యయః ఈరువానివోపగత ఇవేత్యు
 త్ప్రేక్షా * ఉపేయివాపనాశ్వాననూచానశ్చేతి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః -
 నాత్రోపసర్గ స్తంత్రమితి కాశికాకార ఆహస్త - పరస్పరం న బాధతే న రుణధి
 సమవర్తిత్వాదస్య ధర్మార్థకామాః పరస్పరానుపముద్దేన - వర్ధంత ఇత్యర్థః, ఉక్తంచ.
 శ్లో. 'ధర్మార్థకామాస్సుమేవ సేవ్యా యో హ్యేకసక్తిస్స నృపో జఘన్యః' ఇతి.

అవ. అథ శ్లోక త్రయేణ ఉపాయకాశలం దర్శయన్నాదా సామదానే దర్శ
 యతిః—

మూ. నిరత్యయం సామ న దానవర్జితం

న భూరిదానం విరహాయ్య సత్క్రియామ్,

ప్రవర్తతే తస్య విశేషశాలినీ

గుణానురోధేన వినా న సత్క్రియా.

౧౨

వ్యా. నిరత్యయమితి. తస్య దుర్యోధనస్య నిరత్యయం నిర్వాధం అమాయక మిత్యర్థః-అన్యథా జనానాం దుర్బిహత్యాదితి భావః-సామ సాంత్యం, ని. 'సామ సాంత్యముధే సమే' ఇత్యమరః - దానవర్జితం దానరహితం న ప్రవర్తతే - అన్యథా లుభాద్యానర్జనస్య శుష్కప్రియైర్వాక్యైర్దుష్కర్త్యాదితి భావః. ఉక్తంచ. శ్లో. 'లుభమథేనగృహ్ణాయాత్సాధు మంజలికర్మణా, మూర్ఖం ఛందానుకోధేన తత్త్వై రేన చ పండిత' మితి-తథా భూరిప్రభూతం-నతు కదాచిదప్యమిత్యర్థః-దానం ధన త్యాగః-సదిత్యాదరాధ్యాయం ఆదరానాదరయో స్పదసతీ ఇతి నిపాతసంజ్ఞాస్తరణాత్-తస్యక్రియా సత్కీయా తాం పూజాం విరహాయ్య విహాయ * అ్యపిలఘుపూ ర్యాదిత్యయాదేశః నప్రవర్తతే అనాదరే దానవైఫల్యాదితి భావః-నప్రేవం సర్వత్ర యేనావివేకిత్యం కోశమానిశ్య స్యాదిత్యాహ. ప్రవర్తత ఇతి. విశేషకాలినీ అతిశయ యోగినీ సత్కీయా సత్కీరః-గుణానుకోధేన గుణానుసారేణ వినా నప్రవర్తతే * పృథగ్విసేత్యాదినా తృతీయా - గుణిష్ఠేవాదకో భూరిదానం చేతి నోక్తివోహన కాశ ఇత్యర్థః. అస్త్రోత్తకోత్తరస్య పూర్వపూర్వవిశేషణతయాస్థాపనాదేకావశ్యలం కారః. తదుక్తంకావ్యప్రకాశే. శ్లో. 'స్థాప్యతే పావ్యాతేవాపీ యథాపూర్వం పరం పరం, విశేషణతయా పస్తు యత్ప్రవైకావళీ ద్విధే'తి.

అవ. అథ దండప్రకారమాహః:-

మూ వసుని వాఞ్చక్ న వశీ స మహ్యనా

స్వధర్మ ఇత్యేవ నివృత్తకారణః,

గురూపదిష్టేన రిపౌ సుతేపి వా

నిహంతి దండేన స ధర్మ నిష్ఠ సమ్.

౧౩

వ్యా. వసునీతి. వశీ ఇంద్రియనిగ్రహవాక్ సః గుర్యోధనః-వసుని. ధనాని వాఞ్చక్-న లోభా స్నేత్యర్థః. ని. 'వసుతోయే ధనేమణా'నితి వై జయంతీ-నిహంతీతి శేషః. తథా మన్యునా క్రోధేన న చ ని. 'మన్యుర్దైశ్యేన్రితా క్రోధీ'త్యమరః. ధర్మ కాస్తానుసారేణ క్రోధలోభవివర్జిత ఇతి స్మరణాదిత్యర్థః. కింతు-నివృత్తకారణః నివృ త్తలోభాదినిమిత్తస్య - స్వధర్మ ఇత్యేవ స్వస్య రాజ్యస్థితో సుమాయం ధర్మః, మమేదం కర్తవ్యమిత్యస్తాదేవ పేతోరీత్యర్థః. శ్లో. 'అదండ్యాక్ దండయక్ రాజా దండ్యాం త్రైవపాప్యదండయక్-అయతో మహదాపౌతి నిరకం చాధిగచ్ఛతీ'తి స్మరణాదితి భావః-గురూపదిష్టేన ప్రాధ్వీవాకోపదిష్టేన. 'ధర్మకాస్త్రం పురస్కృత్య ప్రాధ్వీవాకమతే స్థితః, సమాహితమతిః పశ్యేద్వ్యవహారాననుక్రమాదీ'తి నారద స్మరిణాత్-దండేన దమేన శిక్షయేత్త్యర్థః-రిపౌ సుతేపివా-శతమితి శేషః - ఏలేనా స్య సమదర్శిత్యముక్తం-ధర్మ నిష్ఠతం ధర్మవ్యతీక్రమం అధర్మమితి యావత్-నిహంతి నివారయతి-దుష్టవిహస్య శత్రుః శిష్టవీర బంధుః-నతు సంబంధనిబంధనః పక్షపాతో ఽస్తీత్యర్థః.

అవ. సంప్రతి భేదకాశలం దర్శయతి:—

మూ. విధాయ రక్షా పరితః పరేతరా
సశంకితాకార ముపైతి శంకితః,
క్రియాపవర్గేష్వనుజీవిసాత్కృతాః
కృతజ్ఞతామస్య వదంతి సంపదః.

౧౮

వ్యా. విధాయేతి. శంకాస్య సంజాతాశంకితః అవిశ్వస్సుక్ పరిత స్సర్వత్ర
స్వపరమండలే-పరేతరానాత్రి యానవంచకానితి యావత్ - యద్వా పరానితరయంతి
భేదేనాత్మసాత్కుర్వంతీతి పరేతరా * తత్కరోతీతి బ్యాంతాత్కర్తృణ్యచ్ ప్రత్య
యః-రక్షంతీతి రక్షా మంత్రగుప్తీసమర్థానిత్యర్థః. * నందిగ్రహీత్యాదినా పచా
ద్యచ్ - విధాయ కృత్వా నియుజ్యేత్యర్థః-అశంకితాకారముపైతి స్వయ మవిశ్వస్తాపి
విశ్వస్తవదేవ క్యవహరక్ పరముఖేనైవ పరాక్ భినత్తిత్యర్థః-నచ తాక్ రక్షానుపే
క్షతే యేన తేపి వివిధీరన్నిత్యాహ. క్రియేతి. క్రియాపవర్గేషు కర్తృసమాప్తిషు అను
జీవిసాత్కృతా భృత్యాధీనాః కృతాః అపరావ రితయా దత్తా ఇత్యర్థః. * దేయేత్రా
చేతి సాతి ప్రత్యయః-సంపదః అస్య రాజ్ఞః కృతజ్ఞతాం ఉపకారజ్ఞత్వం వదంతి -
దానైరేవ కృతజ్ఞత్వం ప్రకాశ్యతే - నతు వాస్తాత్రేణేత్యర్థః - కృతజ్ఞేరాజన్యనుజీవి
నోఽనురజ్యంతే అనురక్తాశ్చ తం రక్షంతీతి భావః-రక్షామితి పాశే * గురోశ్చవల
ఇత్యకారప్రత్యయః, పరితస్యమంతాత్ రక్షాం విధాయ పరానితరాంశ్చాశంకితా
కారం యథా తథా ఉపైతి - శేషం సమానం.

అవ. అఖోపాయప్రయోగస్య ఫలవత్తాం దర్శయతి:—

మూ. అనారతం తేన పదేషు లంభితా
విభద్య సమ్యగ్వినియోగసత్క్రియాః,
ఫలంతు్యపాయాః పరిబృంహితాయతీ
రుపేత్య సంఘర్ష మివార్థసంపదః.

౧౯

వ్యా. అనారతమితి. తేన రాజ్ఞా గురోర్ధనేన పదేషు ఉపాదేయవస్తువు. ని.
'పదం క్యవసీతప్రాణస్థానలక్ష్యంఘ్రవస్తు' ప్రిత్యమరః - సమ్యగసంకీర్ణం అన్యస్తం చ
విభజ్య వివిచ్య-వినియోగవేన సత్క్రియా అనుగ్రహః-సత్కారఇతి యావత్ యా
సాం తాః, లంభితాః, స్థానేషు సమ్యక్ప్రియైర్తా ఇత్యర్థః-వినియోగసత్క్రియామితి
పాశే-వినియోగసత్క్రియాం లంభితాః ప్రాపితా ఇత్యర్థః-అర్థసంపద్విశేషణం ఉపా
య విశేషణం వా-ఉపాయాస్సామాదయః సంఘర్షం పరస్పరస్పర్థాం ఉపేత్యేత్యేత
త్పుత్యేత్యే-పరిబృంహితాయతీః ప్రచితోత్తరకాలాః స్థిరాఇత్యర్థః - అర్థసంపదః
ధనోపచయాక్ అనారతమజస్రం ఫలంతి ప్రగుభతఇత్యర్థః.

అవ. అర్థసంపద మేవాహా:—

మూ. అనేక రాజస్యరథాశ్వసంకులం
తదీయ మాస్థాననికేతనాజిరిమ్,
సయత్యయుగ్మచ్ఛదగంధిర్ద్రావ్యతాం
భృశం నృపోపాయనదంతినాం మదః.

౧౬

వ్యా. అనేకేతి. అయుగ్మచ్ఛదస్య సప్తపర్ణప్రనూనస్య గంధఇన గంధోఽనుస్య
సః అయుగ్మచ్ఛదగంధిః * సప్తముపమానేత్యాదినా బహుప్రీహిరుత్తరపదలోపశ్చ-
ఉపమానాచ్చేతి సమాసాంత ఇకారః-నృపాణామపాయనాని ఉపహారధూతాయే దం-
తినః తేషాం మదః. ని. 'ఉపాయనముపగ్రహ్యముపహార స్సభోపదే' త్యమరః-రాజ్ఞా-
మపత్యాని పుమాంసో రాజన్యాః త్సత్రియాః * రాజశ్వశురాద్యత్ రాష్ట్రోజాతానే-
తేతి వాచ్యమితి యత్ప్రీత్యయః-యేచాభావకర్తృణోఽపి ప్రకృతిభావః రథాశ్వాశ్వా-
శ్చరథాశ్వం-నేనాంగత్యాదేకవద్భావః - అనేకేషాం రాజన్యనాం రథాశ్వేన సంకు-
లం సంబాధం తదీయం తత్సంబంధి - ఆభిముఖ్యేన తిష్ఠంత్యస్మిన్నిత్యాస్థానం ఆస్థానని-
కేతనాజిరం సభామంటపాంగణం. ని. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః-భృశమత్య-
ర్థం ఆద్ర్రితాం పంకితత్వం నయతి. ఏతేన మహాసమృద్ధిరస్యోక్తా - అథ ఏవోదాత్తా-
అంకారః - రథాచాలంకారనూత్రిమ్. సమృద్ధిమద్వస్తవస్థనముదాత్తఇతి.

అవ. సంప్రతి జనపదక్షేమంకరత్యమాహః—

మూ. సుఖేన లభ్యా దధతః కృషీవలై
రకృష్టపచ్యా ఇన సస్యసంపదః,
వితన్వతి క్షేమమదేవమాతృకా
శ్చీరాయ తస్మిన్ కురవశ్చకాసతి.

౧౭

వ్యా. సుఖేనేతి. చిరాయ తస్మిన్ దుశ్శోభన క్షేమం వితన్వతి క్షేమంకరే సతి
దేవః పర్జన్యవివ మాతాయేషాం తే దేవమాతృకా కృష్ట్యంబుజీవిన్ దేవాః తే నభినంతీ-
త్యదేవమాతృకాః నదీమాతృకా ఇత్యర్థః. ని. 'దేశోనద్యంబుకృష్ట్యంబుసంపన్నప్రీహిపా-
లితః. స్వాన్నదీమాతృకో దేవమాతృకశ్చ యథాక్రమ' మిత్యమరః ఏతేనాశ్వ-
ల్యాది పూర్తప్రసక్తకత్వముక్తం-కురూణాం నివాసః కురవః జనపదవిశేషః-కృషే-
న కర్షణేన పచ్యంత ఇతి కృష్టపచ్యాః * రాజనూయేత్యాదినా కర్షకర్తరికృష్టిత్య-
యాంతో నిపాతః - తదిష్టపరీతా ఆకృష్టపచ్యాఇన - కృషిరేషామస్తీతి కృషీవలః
కర్షకాః - తైః * రజఃకృషీత్యాదినా వలచ్చిత్తయః. వల ఇతి దీర్ఘః - సుఖేన
అక్లేశేన లభ్యా లబ్ధం శక్యాః సస్యసంపదః దధతః ధారయంతః సంతః * నాభ్యస్తా

చ్చతు రితి సుమాగమప్రతిషేధః చకాసతి దీప్యంతే, సర్వోత్కర్షణేన వర్తంత
ఇత్యర్థః. అధ్యస్తాదితి యోగదాదేశః-జక్షిత్వాదనుష్ఠిత్యధ్యస్తసంక్షా - సంపన్నజన
పదత్వాదసంతాపకరత్వాచ్చ దుస్సాహాయమితి భావః.

అవ. నశ్వేనం జనపదానువర్తినః కథమర్థలాభ ఇత్యుక్తాహ—

మూ. ఉదారకీర్తే ర్దయం దయావతః
ప్రశాంతబాధం దిశతోఽభిరక్షయా,
స్వయం ప్రదుగ్ధేస్య గుణైరుపస్నుతా
వసూపమానస్య వసూని మేదిసి.

౧౮

వ్యా. ఉదారకీర్తి, ఉదారకీర్తేర్దయశః. ని. 'ఉదారో దాతృమహతో'
రిత్యువరః. దయావతః పరదుఃఖ ప్రహణేచ్ఛా-అథ ఏన ప్రశాంతబాధం ప్రశమితోప
ష్టం యథా స్యాత్తథేతి క్రియావిశేషణం-ఉదయవిశేషణం నా-వాదాంతకాంతే
త్వాదినా శమధాతోర్ల్యంతాన్నిష్ఠాంతో నిపాతః - అభిరక్షయా సర్వతస్థానేన
ఉదయం వృద్ధిం దిశత స్సంపాదయతః వసూపమానస్య కుచేరోపమస్య. ని. 'వసు
ర్దయాఖాన్నిధనాధిపే'ష్వీతి విశ్వః, అస్య దురోధనస్య గుణైః దయా దాక్షిణ్యా
దిభిః కరణైః-ఉపస్నుతా ద్రావితా వాత్సల్యాద్యశం గతా మేదిసి వసుని ధనాని ని.
'వసుతో యేధ నేమజా' వితివై జయంతీ-స్వయం ప్రదుగ్ధే అక్లేశేన దుహ్యత ఇత్యర్థః.*
దుపాఃకర్తృకర్తరి ల్లో నదుహస్సునమాంయక్పిణావితి యక్ప్రీతిషేధః - యథా-
శేచిద్విధగ్ధేన రక్షితా నవప్రమాతా చ గాః స్వయం ప్రదుగ్ధే తద్వదితి భావః -
అంతకారస్తు సమాసోక్తిః * ప్రస్తుతవిశేషణమాత్రసామ్యాదప్రస్తుతస్య గమ్యత్వే
సమాసోక్తిరిత్యలంకారసర్వస్యకారః - అత్ర ప్రతీయమానయా గవాసహ ప్రకృ
తాయా మేదిన్యా భేదేఽప్యభేదలక్షణాలిశయోక్త్యాద్ధోహ్యత్వేనోక్తిరిసంక్షేపః.

అవ. వీరభటానుకూల్యమాహ.—

మూ. మహాజనో మానధనా ధనాద్భితా
ధనుర్భృత స్సంయతి లబ్ధకీర్తయః,
న సంహతా స్తస్య న భిన్నవృత్తయః
ప్రియాణి వాంఛంత్యసుభిన్నమీహితమ్.

౧౯

వ్యా. మహాజన ఇతి. మహాజనో మహాబలాః, అన్యథా దుర్బలానామ
నుపకారిత్యాదితి భావః-మానః కులశీలాద్యభిమాన ఏన ధనం యేషం తే మానధనాః.
అన్యథా కదాచి ద్బలదర్పాద్వికుర్వీరన్నితి భావః-ధనాద్భితాః ధనైః సత్కృతాః-
అన్యథా దారిద్ర్యాదేనం జహ్యురితి భావః. సంయతి సంగరే లబ్ధకీర్తయః ప్రాప్తయశః

బహుళః క్షుణ్ణా ఇత్యర్థః - అన్యథా కదాచిన్త్యహ్యాయురితి భావః - సంహతా
 మిథ స్సంగతాః స్వాధ్యనిష్ఠా న భవంతీతి న సంహతాః నభ్యర్థస్య నశబ్దస్య ముప్పుచేతి గ
 మ్మాసః - భిన్నవృత్తయః విభోవిరోధాత్స్వామికార్యవిరుద్ధక్రియా న భవంతీతి నభి
 న్నవృత్తయః పూర్వవత్సమాసః - అన్యథా స్వామికార్యవిఘాతకతయా స్వామిన్రో
 హిణస్సన్యరిత్యుభయత్రాపి తాత్పర్యం, ధనుర్భుతో ధానుస్కాః, ఆయుధీయ
 మ్మన్రోపలక్షణమేతత్ - ప్రాధాన్యాద్ధనుర్భుహణం, తస్య దుర్యోధనస్య అనుభిః
 ప్రాణైః ప్రియాణి సమీహితుం కర్తం వాంఛంతి అన్యన్యార్థం ప్రాణాన్ దాతు
 మిచ్ఛంతీత్యర్థః - అన్యథా దోషస్తరణాదితి భావః - ఆత్ర మహాజస్వాదిపదాద్ధానాం
 ప్రాణదానకర్తవ్యతాం ప్రతి విశేషణత్యా హేతుత్వాభిధానాత్కావ్యలింగ
 మలంకారః లక్షణం తూక్తం - తథా సాభిప్రాయవిశేషణత్వాత్పరికరాలంకారశ్చేతి
 ద్వయోన్మితంబలబద్ధిభక్తతయా మ్మరణాశ్చంపుష్టిః.

అవ. సంప్రతి స్వరాష్ట్రవృత్తాంతకత్తరరాష్ట్రవృత్తాంతమపి సవేత్తీత్యాహ. —

మూ. మహీభృతాం సచ్చరితై శ్చరైః క్రియా

స్స వేద నిశ్చేషమశేషితక్రియః,

మహోదయై స్తస్య హితానుబంధిభిః

ప్రతీయతే ధాతురివేహిలం ఫలైః.

౨౦

వ్యా. మహీభృతామితి. అశేషితక్రియః సమాపితకృత్యః అఫలోదయకర్తృత్వార్థః -
 సదుర్యోధనః, సచ్చరితైః శుద్ధచరితైః రవంచక్రరిత్యర్థః - చరంతీతి చరాః తైః ప్రణిధిభిః -
 పచాద్యత్ - మహీభృతాం క్రియాః కార్యారంభాన్ నిశ్చేషం కేద వేత్తి. * విదో
 లతో నేతి గలాదేశః, స్వరహస్యం తు నకశ్చిద్వేదేత్యాహ - మహోదయైరితి. ధాతు
 రివ బ్రహ్మణ ఇత, తస్య దుర్యోధనస్య ఈహితముద్యోగః మహోదయైర్మహాకృద్భిః
 హితం పథ్యమనుబద్ధంతి అనుసరంతీతి హితానుబంధిభిః, స్వంతైరిత్యర్థః - ఫలైః
 కార్యసిద్ధిభిః ప్రతీయతే జ్ఞాయతే, ఫలానుమేయా స్తస్య ప్రారంభా ఇత్యర్థః.

అవ. మిత్రబలమాహ. —

మూ. న తేన గుజ్యం క్వచిదుద్యతం ధనుః

కృతం న వా కోపవిజృహ్తానానమ్,

గుణానురాగేణ శిరోభిరువ్యాతే

నరాధిపైర్మాల్య మివాస్య శాసనమ్.

౨౧

వ్యా. నేతి. తేన రాజ్ఞా క్వచిత్కుత్రాపి సహజ్యయా మార్జ్య సజ్యం. ని.
 'హర్షి బ్యా కింజిగుణ' ఇత్యమరః * తేన సహేతి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః —

ధనః - నోద్యతం నోర్ధ్వకృతం, ఆననం వా నోపగిజహ్నం నోపకుటిలం న కృతం -
యస్య నోప ఏవ నోదతి కుత స్తస్య యుద్ధప్రసక్తిలి భావః. కథం తద్వ్యాజ్ఞం తార
యంతి రాజ్ఞ ఇత్యత్రానా—గుణేతి, గుణేషు. దయాదాక్షిణ్యాదిగుణేషు అనురాగేణ
ప్రేక్షా - మాల్యపతే ముత్రానుమంగేణ, యద్వా సారథగుణలోభేన - నరాధిపై
రస్య దుర్యోధనస్య కాసకమాజ్ఞా - మాలైవ మాల్యం - చాతుర్వర్ణ్యాదివ్యాప్తాన్విధే
వ్యభిచారి తీరస్వామి - తదివ - శిరోభిరుహ్యతే ధార్యతే. * వచిస్వపి యజాదీనాం
కిలితి యకి సంప్రసారణం, అగ్రోపమా స్ఫుటైవ - మాల్యసాదృశ్యకథనమాజ్ఞాయాః
ప్రేమఖ్యాపవారం.

అవ. సంప్రత్యస్య ధార్మికత్య మాహ.—

మూ. న మూవరాజ్యే నవమూవనోద్ధతం

నిధాయ దుశ్శాసనమిదృశాసనః.

మఖేవ్యభిన్నోఽనుమతిః పురోధనా

ధి నోతి హవ్యేన హిరణ్య రేతసమ్.

౨౨

వ్యా. నఇతి. ఇద్ధకాసనః దీప్తాజ్ఞః. అప్రతిహతాజ్ఞ ఇత్యర్థః. న దుర్యోధనః నవ
యావనోద్ధతం ప్రత్యగ్రయావనగర్వితం ప్రగల్భధురంధరమిత్యర్థః - దుఃఖేన కాస్యత
ఇతి దుశ్శాసనః. * భాషాయాం కాసియధ్త్యాదినా ఖలశ్చే యుచ్చిత్యయః-తం-యావ
రాజ్యే యవరాజకర్తృణి. * బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ వ్యభి ప్రత్యయః నిధాయ
నియుజ్యేత్యర్థః. పురోధనా పురోహితేన అనుమతిః అనుజ్ఞాతః - తస్మిన్ యజతే న
తీత్యర్థః - తదల్లంఘనే దోషస్తరణాదిలి భావః. * నిష్ఠేతి భూతార్థకః-నతు గతి
బుద్ధిత్యాదినా వర్తమానార్థే-అన్యథా పురోధనేత్యత్ర క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి పక్షీ
స్యాత్ ఆభిన్నః అనలసః మఖేషు క్రతుషు - హిరణ్యం రేతో యస్య తం హిరణ్య
రేతసం అనలం హవ్యేన హవనయేన ధి నోతి ప్రణయతి ధి న్యేః ప్రణానాధిన్వి
కృణ్వోర్వరచేతుప్రత్యయః అకారశ్చాంతాదేశః.

అవ. నచైతావతా నిరుద్యోగైర్భావ్యమిత్యాశంక్యాకాం దర్శయతి.—

మూ. ప్రలీనభూపాలమపి స్థిరాయతి

ప్రశాసనావారిధి మండలం భవః,

న చింతయ త్యేవ భియ స్వదేవ్యతీ

రహో దురంతా బలవద్విరోధితా.

౨౩

వ్యా. ప్రలీనేతి. న దుర్యోధనః ప్రలీనభూపాలం నిస్సపత్నమిత్యర్థః. స్థిరాయతి
చిరావసాయిత్యర్థః-భువో మండలం ఆవారిధిభ్యః ఆవారిధి చతుస్సమాద్రపర్యంతమిత్య

ర్థః. * ఆజ్ఞర్యాదాభివిధ్యోరిత్యవ్యయాభావః - ప్రకాసదాజ్ఞాపయన్నపి. * జక్షిత్యా
దయవ్విడిత్యభ్యస్తసంజ్ఞా - నాభ్యస్తాచ్చతురితి నమగమప్రతిషేధః - త్వత్ త్వత్తః
ఏవ్యతిరాగమివ్యతిరాగామినిః - ధాతూనామసేకార్థత్వాదుక్తార్థసిగః - అథవా అజ్ఞ
పూర్వః పాఠః. * ఏత్యేథత్యూత్పితి వృద్ధిః - లృటస్పద్యేతి శతృప్రత్యయః-ఉగిత
స్పేతి జీవ, ఆచ్ఛీనద్యోర్ముమితి వికల్పాన్నమభావః-భియో భయహేతుకా విపద
ఇత్యర్థః - చింతయతి ఆలోచయశ్చేత. స ఏవాహ, అహం బలవద్విరోధితా
దురంతా దుష్టావసానా సార్వభౌమస్యాపి ప్రబలైస్సంపన్నైస్సహ నైరమనన్త
పర్యవసాయ్యోకత్యాశ్చర్యం - సామాన్యేన విషయసమర్థవరూపోఽన్యంతరన్యాపోఽ
లంకాగః.

అవ. నను గూఢాకారేంగిత్యతస్య భయం త్వయా కథం నిరధారిత్యత్రాహ.-

మూ. కథాప్రసంగేన జన్మైరుదాహృతా

దనుస్త్వతాఖండలనూనువిక్రమః,

అవాభిధానాద్యవ్యథతే నతానన

స్మదుస్సహస్త్వంత్రపదాదివోరగః.

౨౪

వ్యా. కథేతి. కథాప్రసంగేన గోష్ఠీవచనేన, జన్మైః-తత్తత్తత్తైరిత్యర్థః-అన్యత్ర
కథాప్రసంగేన విషవైద్యేన. ని. 'కథాప్రసంగో వార్తాయాం విషవైద్యేపి వాచ్యవ'దితి
విశ్వః-వికవచనస్యాతంత్రత్వాజ్జవవిశేషణం, యద్వా కథాప్రసంగే ఇనాశ్చతే జనాశ్చే
త్యేకం ఏదం-ఉదాహృతాదుచ్చరితా త్తవాభిధానాన్నామధేయాత్ - స్మరకాథ్యోః
హేతావతి పంచమి. ని. 'అఖ్యాహ్యే అభిధానం చ నామధేయం చ నామచే'
త్యమరః - అన్యత్ర తవాభిధానాత్ - నామైకదేశే నామగ్రహణమితి న్యాయాత్
తశ్చ వశ్యతసో వార్త్యవాసుకే తయో రభిధానం యస్మిన్ పదే తస్మాత్ - అనుస్త్వతా
ఖండలనూనువిక్రమః స్త్వతాగ్జవపరాక్రమస్సక్ - సుదుస్సహదతిదుస్సహత్
మంత్రపదా స్తంత్రశబ్దాత్ స్మరకాథ్యోః - అఖండలనూనురింద్రానుజ ఉపేంద్రో
విష్ణురితి యావత్. ని. 'నూనుః పుత్రేననుజేరవా' వితి విశ్వః - తస్య విః పక్షీ
గరుడ ఇత్యర్థః - తస్య క్రమః పాదవిక్షేపః - సోఽనుస్త్వతో యేన స తథోక్తః -
స్త్వతగరుడమహిమా ఉరగ ఇవ నతాననస్సక్ - వ్యథతే దుఃఖాయతే. ని. 'పీడా
బాధా వ్యథా దుఃఖ' మిత్యమరః. అత్యుత్కటభయరోషాదివికారా దుర్వారా ఇతి
భావః. శ్లో. 'సర్వతో జయమన్విచ్ఛేత్పుత్రాదిచ్ఛేత్పరాజయ' వితి న్యాయా
'త్పితృసమా శ్చేష్ఠ' ఇతి న్యాయాచ్చాజ్ఞనోత్కర్షకథనం యుధిష్ఠిరస్య భూషణమేవేతి
సర్వమవదాతం.

అవ. నిగమయతి.—

మూ. తదాశు కర్తుం త్వయి జిహ్వాముద్యతే
విధీయతాం తత్ర విధేయ ముత్తరమ్,
పరప్రణీతాని వచాంసి చిన్వతాం

ప్రవృత్తిసారాః ఖలు మాదృశాం గిరిః.

౨౧

వ్యా. తదితి, తత్తస్మాత్కారణాత్ త్వయి జిహ్వాం కపటం కర్తుముద్యతే త్వం
జిహ్వాంసావితీ భావః. తత్ర తస్మిన్ దుర్యోధనే విధేయం కర్తవ్యముత్తరం ప్రతి
క్రియా అశు కీక్రం విధీయతాం - క్రియతాం, నను కర్తవ్యమపి త్వయేవ
చ్యతామితీచేత్తత్రాహ—పరేతి. పరప్రణీతాని పరోక్తాని వచాంసి చిన్వతాం
సంగృహ్యతాం మాదృశాం వార్తాహరిణామిత్యర్థః. గిరిః ప్రవృత్తిసారాః వార్తామాలా
సారాః ఖలు. ని. 'వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంత' ఇత్యువరః- వార్తామాత్రవాదినో వయం
న తు కర్తవ్యాభ్యోపదేశసమర్థాః అత స్త్వయేవ నిర్ధార్యం కార్యమితి భావః-సామా
న్యేన విశేషసమర్థనాదగ్రాంతరన్యాసోఽలంకారః.

అవ. తతో యధిష్ఠిరేణ కిం కృతమిత్వత్రాహ.—

మూ. ఇతీరయిత్వా గిరమా త్తనస్క్రియే
గతేదథ పత్యో వనసన్నివాసిసామ్,
ప్రవిశ్య కృష్ణానదనం మహీభుజః
తదాచచక్షేఽనుజనన్నిధౌ వదః.

౨౨

వ్యా. ఇతీతి. వనసన్నివాసిసాం పత్యో వనేచరాధిపే ఇతీతం గిరం వాచమీర
యిత్వా త్వయి త్తనస్క్రియే గృహీతపారిలోషికే గతే సతి - తుష్టిదానమేన
చారాణాం హి వేతనం తే హి తల్లభాః గన్ధిమికార్యేచ్ఛతీవ త్వరంత ఇతి సీతి
వాక్యమృతే-అథ మహీభుజా గన్ధా కృష్ణానదనం ప్రవిశ్య వనస
సన్నిధౌ తద్వనేచచక్షే వదః వాక్యమా; చక్షే ఆఖ్యాతా ఆఖ్యా కృష్ణేలిపదచ్ఛే
దః- సదనం ప్రవిశ్య అనుజనన్నిధౌ తద్వచః కృష్ణా అచచక్షే. ఆఖ్యాతా. * చక్షే
జోచుహుః త్వీకర్తృకత్వా దప్రధానే కర్తృజి లిప్త.

అవ. తతో ద్రౌపది కిమకర్షేతిత్వత్రాహ.—

మూ. నిశమ్య సిద్ధిం ద్వషదామపకృతీ
స్తలి స్తతస్త్యో పసియంతమక్షిమూ,
స్పృహస్య మన్యువ్యవసాయదీప్సి
రుదాజహర ద్రుపదాత్క జా గిరిః.

౨౩

వ్యా. నిశమ్యేతి. తతో స్రుపదాత్తజా ప్రపదీ ద్వపతాం సిద్ధిం వృద్ధిమాసాం
నిశమ్య ఆకర్ణ్య తతస్తదనంతరం తతో ద్వపద్యుః ఆగతా స్తతస్తాః. * అవ్య
యాత్త్యవీతి త్యన్ - అపాకృతీ రపకారాణ్ కేశాపకర్షణాదీన్ వినియంతుం నిశో
ర్థం ఆత్మమా సతీ నృపస్య యధిష్ఠిరస్య మన్యువ్యవసాయయోః ప్రోహోద్యోగయోః
దీపినీః సంకల్పినీః గిహో వాచః - ఉదాజహర జగాద.

అవ. నృపమనుజ్ఞాపయితుమాహ.---

మూ. భవాదృశేషు ప్రమదాజనోదితా
భవత్యధిక్షేస ఇవానుశాసనమ్,
తథాసి వక్తుం వ్యవసాయయంతి మాం
నిరస్తనారీసమయా దురాధయః.

20*

వ్యా. భవాదృశేషితి. భవాదృశాః భవద్విధాః పండితా ఇత్యర్థః - లేషు
విషయే. * త్యదాదిష్యిత్యాదినా కష్టే, అసర్వనామ్న ఇత్యాకారాదేశః - ప్రమ
దాజనోదితం శ్రీజనోక్తం. * వదేః క్తః - వచిస్యపిత్యాదినా సంప్రసారణం, అను
శాసనం నియోగవచనమధిక్షేపః తిరస్కార ఇవ భవతి, అతో న యుక్తం వత్తమిత్య
ర్థః - తథాసి వక్తుమచిత త్యేపి-నిరస్తనారీసమయాస్త్యాజితకాలీనతాదూపశ్రీసమా
చారాః, ని. 'సమయాశ్చపథాచార కాలసిద్ధాంత సంవిద' ఇత్యమరః. దురాధయః
సమయోల్లంఘనహేతుత్వాన్మస్తే మనోవృథా. ని. 'పుంస్యాధిర్జనసీ వృథా'
త్యమరః. మాం వక్తుం వ్యవసాయయంతి ప్రేరయంతి ప్రోత్సాహయంతీత్యర్థః -
నకందిదయుక్తం దుఃఖినామితి భావః.

అవ. ఏవమనుజ్ఞాప్య కిముక్తం తయేర్భ్యుక్తాహ. ---

మూ. అఖండమాఖండలతుల్యధామభి
చ్ఛిరం ధృతా భూపతిభిర్స్వవంశజైః,
త్వయాత్మహస్తేన మహీ మదమ్యతా
మతంగజేన స్రగివాపవర్జితా.

21*

వ్యా. అఖండమితి. అఖండలతుల్యధామభిరింద్రతుల్యప్రభాజైః, ని. 'ధామ
రత్నై గృహే దేహే స్థానే జన్తప్రభావయో' రితి హేమః - స్వవంశజైః భూపతిభి
ర్భరతాదిభిర్భరమఖండమవిచ్ఛిన్నం, ధృతా మహీ త్వయా మదం చోత్తరీతి మద
మ్యత్ - క్విప్ - లేన మదస్రావిజా మతంగజేన స్రగివ ఆత్మహస్తేన స్వకరేణ స్వచా
పత్యేనేత్యర్థః - అపవర్జితా పరిహృతా - స్వదోషదేహాయువనార్థగమ ఇతి భావః -
(మంత్రయగ తామహీ భవతా ఆకారగమేన త్యక్తా ఆత్మస్వత్కృతో హ్యయ

మనర్థః - యథా మత్తద్విషో మాలావిసర్జనో పునరాదానే చ స్వయమేవ సమర్థః -
తథా భవానపి ఉపేక్షయా త్యక్తామపి మహిం స్వీకర్తుం సమర్థ ఇతి నిందాస్తుత్యా
ప్రోత్సాహయతిస్త.

అన. స్వదోషదోషాయమనర్థాగమ ఇత్యుక్తం స చ హామః కుటిలేష్వకాటిత్యమే
వేత్తాహ.-

మూ. ప్రజంతి తే మూఢధియః పరాభవం

భవంతి మాయావిషు యే న మాయినః,

ప్రవిశ్య హి ఘ్నుంతి శతాస్తథావిగా

న సంవృతాంగాన్నిశితా ఇవేషవః.

30

వ్యా. ప్రజంతితి. మూఢధియో నిర్విషకబుద్ధయస్తే పరాభవం ప్రజంతి-యే
మాయావిషు మాయావత్సు విషయే * అస్తాయామేధేత్వాదినా వినిప్రత్యయః - మా
యినో మాయావంతః * ప్రిహ్యసిత్వాదినిప్రత్యయః - న భవంతి - ఆప్తవార్థాంతరం
వృష్యతి ప్రవిశ్యతి - శతాః గూఢవిప్రశుకౌంఠో ధూర్తాస్తథావిధానకుటిలానసం
వృతాంగా అనర్థితశరీరా - నిశితా ఇషున ఇవ ప్రవిశ్య ప్రవేశం కృత్వా ఆత్మ
యా భూత్వా ఘ్నుంతి హింసంతి హి, ఆజ్ఞవం హి కుటిలేషు న నీలిరితి భావః.

అన. నచ అక్షేచాంచల్యారయమనర్థాగమః, స్వోపేక్షాదోషమూఢత్వాదిత్యా
శయే నాహః:-

మూ. గుణానురక్తామచరక్తసాధనః

కులాభిమానీ కులజాం సరాధిమః,

పరైస్తద్దన్యః క ఇవాపహారయే

స్తనోరమామాత్మనధూమివ శ్రియమ్.

31

వ్యా. గుణేతి. అనురక్తసాధనోఽనుకూలసహాయవాక్ - ఉక్తం చ కౌమిండీయే.
శ్లో. 'ఉద్యోగాదనివృత్తస్య సుసహాయస్య ధమతః, ధాయేవానుగతా తస్య నిత్యం శ్రీ
స్సహచారిణీ' తి. అనురక్తశాసన ఇతి పాఠ సమస్తజనాభిలషితశ్చ ఇత్యర్థః - కులాభి
మానీ త్పత్రియత్వాభిమానీ కులీనత్వాభిమానీ చ - త్వదన్యస్త్యైత్రోఽన్యః. * అన్యారా
దిత్వాదినా పంచమీ - క ఇవ నరాధిపో గుణైః సంధ్యాదిభిః సౌందర్యాదిభిశ్చ అనురక్తాం
స్వానురాగిణీం కులజాం కులక్రమాదాగతాం కులీనాం చ - మనోరమాం మనోహరాం
శ్రియం సంపదం ఆత్మనధూమివ స్వభార్యామివ. ని. 'నధూర్జాయా మ్నుషా శ్రీచు
త్యమరః - పరైశ్చబ్రభిః అన్వైశ్చ అపహారయేత్స్వయమేవాపహారం కౌరయేదిగ్ధ్య
ర్థః - క శత్రుప్రహరణలక్ష్యపహారోపి రాజ్ఞా మానహనికరత్వాదన్యపేక్షణీయ ఇతి
భావః.

అవ. అథ దశభిః కోపాద్దీపనం కరోతి. --

మూ. భవంతమేతర్హి మనస్విగర్హితే
వివర్తమాసం సరదేవవర్తని,
కథం స మన్యుర్వలయత్యుదీరిత
శ్వమీతిరుం శుష్కమిన్ గ్నిరుచ్ఛిభిః.

3 2

వ్యా. భవంతమితి. సీ సరదేవ స కేంద్ర-ఏతర్హి దాసం అస్మిన్నాపత్కారేపి త్యర్థః. ని. 'ఏతర్హి సంప్రతిగానీమధునా సాంప్రతం తథే త్యమరః * ఇద మార్హి లితి ర్హితే ప్రత్యయః - ఏతే తో రథోరిత్యేతాదేశః - ఆపద మేవాహ - మనస్విగర్హితే శూరజాగుప్సితే వర్తని మాన్యే వివర్తమానం-కత్తుకృతాం దుగ్ధకామనుభవంతమిత్యర్థః-భవంతం త్వాం-ఉదీరితః ఉద్దీపితో-మన్యుః ప్రధః శుష్కం నీరసం, * పుషః క ఇతి నిసాతకారస్య కకారాదేశః-శమి చాసో తరుశ్చేతి విశేషానమానః తం శమితరుం శమిగ్రహణం శీఘ్రజ్వలనస్వభావాత్-కృతం-ఉచ్ఛిభి ఉద్గతజ్వాలః. ని. 'ఘృణి జ్వాలేఅపిశిఖే' ఇత్యమరః. -- అగ్నిః వహ్నిరివ కథం సజ్వలయతి జ్వలయితుమచిత మిత్యర్థః. * మితాం ప్రాప్యః ఇతి ప్రాప్యః..

అవ. నన్వంతశ్చ స్రుత్వాదయం క్రోధ స్త్యాజ్య ఏవత్యాశంక్యాహం. --

మూ. అవంధ్యకోపస్య నిహంతురాపదాం
భవంతి వశ్యాస్వయమేవ దేహానః,
అమర్ష శూన్యేన జనస్య జంతునా
సజాతహర్షేన చ విద్విషాదరః.

3 3

వ్యా. అవంధ్యేతి. అవంధ్యః-కోపో యస్య తస్య అవంధ్యకోపస్య-అతఏవ అపదాం నిహంతుః నిగ్రహానుగ్రహసముద్ధిస్త్యేత్యర్థః-పుంస ఇతి శేషః-దేహినో జంతవః స్వయమేవ వశ్యా వంగతా భవంతి. * వశంగతి ఇతి యత్ప్రీత్యయః - అతిః కోపీ నా భవితశ్యమిత్యర్థః - వ్యతిరేక త్వనిష్ఠమానస్యే అమర్ష శూన్యేన నిష్క్రమేన జంతునా - కన్యయా శోక ఇతివత్ మేలా తృప్తియా - హృదయస్య కర్ష హర్షం స్నేహః. ని. 'ప్రేమా గాప్రియతా హర్షంప్రేమ స్నేహ' ఇత్యమరః. * యువా దిత్వా దధ్నిత్యయః-హృదయస్య హృల్లేఖయదణ్ లాసేష్యితి హృదాదేశః - జాత హర్షేన జాతస్నేహేన సతా జనస్యాదరః ప్రీతి ర్వాసి-విద్విషా ద్వివతా చ సతా ఆదరో న - అమర్ష హీనస్య రాగద్వేషావకించిత్కరత్వాదగణ్యావిత్యర్థః. అథవా విద్విషా సతా దరోభయం న, ని. 'దరోఽత్రీయాం భయే శ్వభ' ఇత్యమరః. ఏతర్హి స్నేవ ప్రయోగే సంధికాద్విధా పదచ్ఛేదః పుంవాక్యేషు న దోషః - అతస్థానే కోపః కార్యః త్యాజ్యస్త్యానే కోప ఇతి భావః.

మూ. పరిభ్రమన్ లోహితచందనోచితః
పదాతిరంతర్గిరి రేణురూషితః,
మహారథస్సశ్యధనస్య మానసం
దునోతి నోకచ్చిదయం వృకోదరః.

38

వ్యా. పరిభ్రమన్నితి. లోహితచందనోచితః ఉచితలోహితచందనః ఆహితా గ్వాన్య
దిత్యాత్ సాధుః - అభ్యస్తర క్తచందన ఇత్యన్యః. ని. 'అభ్యస్తే పృథితం న్యాన్య'మితి
యాదవః-మహారథో రథచారి ఉభయత్రాపి స్త్రాగితి శేషః-అద్యతు రేణురూషితో ధూళి
చురితః-పద్భ్యవృతతి గచ్ఛతీని పదాతిః - పాదచారీ. * అజ్యతిభ్యాం చేత్యవృత్తః
పాదేచేత్యాజాదిక ఇన్ప్రీత్యయః-పాదస్య పదాజ్యతిగోపహ తేష్యితి పదాదేశః-అంత
ర్గిరి గిరిభుః. * అన్యయం విధి త్యుదినా విధి క్త్యన్యైవ్యయాభావః-గిరేశ్చ సేవక స్త్యేతి
వికల్పా త్యమాసాంతాభావః - పరిభ్రమన్ సంఘరన్నయం వృకోదరో భీమః సత్యధన
స్త్యేతి సోల్లంతనవచనం - అద్యాపి సత్యమేవ గత్యతేనతు భ్రతర ఇతి భావః - తవేతి
శేషః - మానసం నోదునోతి కచ్చిన్న పరితాపయతి కిం. ని. 'కచ్చిత్కామప్రసేదన'
ఇత్యమరః-స్వాభిప్రాయావిష్కరణం కామప్రసేదనం.

అవ. ఇత్యేకం వృకోదరే దయోత్పాద సేవ గోపాద్విపనమభిధాన ధనంజయం
ప్రత్యాహః:-

మూ. విజిత్య యః ప్రాజ్యమయచ్ఛదు త్తరాన్
కురూనకుప్యం వసు వాసవోపమః,
స వల్కవాసాంసి తివాధురా హరిన్
కరోతి మన్యుం న కథం ధనంజయః.

39

వ్యా. విజిత్యేతి. ఉపమాయతేనయేత్యుపమా, అతశ్చోపసగ్గ ఇత్యత్, వాసవః
ఇంద్రః ఉపమాయస్య స వాసవోపమః ఇంద్రతుల్యో యో ధనంజయః-ఉత్తరాన్
కురూన్ ప్రేగోద త్రానాహనుషాన్ దేశవిశేషాన్ విజిత్య ప్రాజ్యం ప్రభూతం. ని.
'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య' మిత్యమరః-కుప్యాదన్యదకుప్యం హేమరూపాత్మకం.
ని. 'స్యాత్కోశశ్చ హిరణ్యం చ హేమరూప్యే కృతాకృతే, తాభ్యాం యదన్య
త్తత్కుప్య మిత్యమరః - వసు ధనం అయచ్ఛత్ * దత్తవాన్ పాప్రీత్యాదినా దాణో
యచ్ఛాదేశః - స ధనంజయతీతి ధనంజయోద్భవః. * సంజ్ఞాయాం భృత్యావృజీ
త్యాగినా ఖచ్ ప్రత్యయః - అరుద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః-అధునా అప్తికాకాలే
అధునేతి నిపాతనాత్పాదః ‡ - తవ వల్కవాసాంస్యాహరన్ సంపాదయన్ -

‡ ఇదంశబ్దాదధునాచేతి నూత్రేణా ధునాప్రత్యయే ఇదమ ఇతికాదేశేయస్య
ప్రతీతికారలోపే అధునేతిరూపమితి ప్రక్రియారేఖనం యుక్తమ్.

కథం తవ మన్యంత్రోధం దుఃఖం వా న కరోతి - (అథవా వల్కనానాంస్యాహరణ్
ధారయత్-తవ మన్యం కథం నకరోతి)-ధనంజయగ్రహణం ప్రావీణ్యప్రకటనార్థం.

అవ. నకులసహజేనా ప్రత్యాహ.

మూ. వసాంతశయ్యా కఠినీకృతా కృతీ

కచాచితౌ విప్లవగజాః గజౌ,

కథం త్వమేతౌ ధృతిసంయమా యమా

విలోకయన్నుత్సహసే న బాధితుమ్.

31

వ్యా. వసాంతశీతి. వసాంతో వసభూమిరేవ శయ్యా తయా కఠినీకృతాకృతీ కఠిన
కృతదేహా. ని. 'అకాగోదేహ ఆకృతీ' రితి వైజయంతీ, విప్లవమంతతః. ని. 'సమం
తతస్తు పరితః. సర్వతో విప్లవీత్యపి' త్యమరః-కచాచితౌ కచవ్యాప్తౌ విక్రీణ కళావిత్కృః-
అతఏవ అగజౌ గిరిసంభవౌ గజా వివ సి తౌ ఏతౌ యమా యుగ్మజాతౌ మాత్రీపుత్రౌ
విత్కృః. ని. 'యమా దండధరే ధ్యాంక్షే సంయమే యమజేపిచే'తి విశ్వః-విలోకయం
త్వం కథం ధృతిసంయమా సంతోషనియమా. ని. 'ధృతిశ్యోగాంతరైర్ధైర్యే ధారణా
ధ్వరతుష్టి' స్వీతి విశ్వః - బాధితుం నోత్సహసే నప్రవర్తసే. శకధృషేత్యాదిసా
తుముక్. అహో తే మహావైర్యమితి సోల్లంతసం వచనం.

అవ. అథ రాష్ట్రో దుర్దశాం దర్శయితు + ముపొద్ధాతమాహః -

మూ. ఇమామహం వేద న తావకీం ధియం

విచిత్రరూపాః ఖలు చిత్తవృత్తయః,

విచింతయత్యా భవదావదం పరాం

రుజంశు చేతః ప్రసథం ముమాధయః.

32

వ్యా. ఇమామితి. ఇమాం వర్తమానాం తపేమాం. తావకీం తస్మియాం. * తస్మేద
మిత్యుక్తిత్యయః - తవకమమకౌ నేకవచన ఇతి తవకౌదేశః - ధియమాపద్విషయాం
త్వచ్చిత్తవృత్తిం అహం న వేద కీదృశీ నా నవేన్తి - పరబుద్ధిరప్రత్యక్షత్వాదితి
భావః. * విదో లలో పేతి లలాదేశః - సచాత్కదృష్టాంతేనాపన్నత్యాదుఃఖిత్వ
మనమాతుం శక్యతే - ధీరాదివ్యనైకాంతికత్వాదిత్యాశయేనాహ - చిత్తవృత్తయః
చిత్తవ్యాపారాః విచిత్రరూపాః ధీరాధీరాద్యనేకప్రకారాః ఖలు - కింతు
పరామర్శ్యుష్టాం భవదావదం విచింతయంత్యాః భావయన్త్యాః మమ చేతచ్ఛిత్తం
అథయో మనోవృథాః * ఉపసర్గే ఘోః కిరితి కి ప్రత్యయః. ప్రసథం ప్రసవ్యా
రుజంతి భంజంతి. * రుజో భంగ ఇతి ధాతో ర్లట్-పశ్యతామపి దుస్సహజః బుజనసీ

+ ప్రకృతార్థం వర్ణయితు మర్థాంతరవర్ణనముపొద్దాతః.

త్వద్విపత్తిరనుభవితారం త్వాం న వికరోతితి మహద్భిత్తమిత్థ్యః - చేత ఇతి. రుభా
ర్థానాం భావవచనానామజ్వరేతి వస్త్వీ నభవతి - తత్త శేషాధికారాచ్ఛేషత్వస్యా
వివక్షితత్వాదితి.

అవ. తదాపదమేవ శ్లోకత్రయేణాహః:-

మూ. పురాధిమాధశ్యయసం మహాధనం
విబోధ్యసే యస్సుతిగీతియంగళైః,
అనభద్రాభామధిశయ్య సస్థలీం
జహాసి నిద్రామశివైశ్చివాయతైః.

3౮

వ్యా. పురేతి. యస్త్వం మహాధనం బహుమూల్యం శ్రేష్ఠమిత్థ్యః. ని. 'మహా
ధనం మహామూల్య' ఇతి విశ్యః - శయనం శయ్యామధిమాధస్యక స్తుతిః గుణో
త్కర్షకధనం, గీతిః గానం, మంగళం చ ఇష్టదేవతాదేశవచనం, లేమం ద్వంద్వం
చైః, యద్యా స్తుతయో గీతయశ్చ తా ఏవ మంగళాని చైః కరణభూతైః పురా విబో
ధ్యసే వై తాశితైరితి శేషః - పూర్వం విబోధిత ఇత్థ్యః పురి లక్ష్యం ఇతి భూ
తా స్థలీం - సత్వం అదృష్టదర్శనం హుళుళుళాం. ని. 'అదృష్టం బహుళం బహు'
ఇతి. 'అస్త్రి కుశం కుళో దర్భ' ఇతిచామరః. శలీమకృత్రిమభూమిం. * జానపదే
త్యాది నా అకృత్రిమా శ్లో జీవ - ఏతేన దుస్సహస్వర్పత్వముక్తం, అధిశయ్య శయిత్యా
అధిశిష్టాసాం కర్తృతి కర్తృత్వం. * అయజ్ఞిష్ఠితీత్యయోదేశః, ఆశైవరమంగళైః
శివాయతైః క్రోష్టువాశితైః. ని, 'శివా హరితే క్రోష్ట శమీ నద్యామలక్యభే' ఇతి
వై జయంతి - నిద్రాం జహాసి - అద్యేతి శేషః.

మూ. పురోపసితం నృప రామణీయకం
ద్విజాతిశేషేణ యదేతదంధనా,
తదద్య తే వన్యఫలాశినః పరం
పరైతి కార్యస్య యశసా నమం వపుః.

3౯

వ్యా. పురేతి. హే నృప యదేతస్సుగోవర్తి వపుః పురా ద్విజాతిశేషేణ ద్విజ
భుక్తావశిష్టేన - అంధసా అశ్నేన. ని. 'భిస్సాస్త్రి భక్తమంధోఽన్న' మిత్థమరః -
ద్వీజాతీ-జన్మనీయేషాం తే ద్విజాతయః - తరుక్తం. శ్లో. 'జన్మ నా జాయతే శూద్ర
స్సంస్కారైర్ద్విజ ఉచ్యత' ఇతి. 'దంతవిస్రాండజాద్విజా' ఇత్థమరః - రమణీ
యస్య భావో రామణీయకం - మనోహరత్వముపసితం స్థాపితం. * నయత్యేన్ది
కర్తృకత్వాత్పుధానే కర్తృణీ క్తః, ప్రధానకర్తృత్వాత్ప్రేయేలాడినామూర్ద్వికర్తృణా
మితి వచనాత్, అద్య వన్యఫలాశినస్తే తత రద్వపుః - యశసా నమం పరమతి

మాత్రం కార్యం పరైతి ప్రాప్నోతి ఉభయమపి క్షీయత ఇత్యర్థః - అత్ర సహా-
క్షిరలంకారః-తదుక్తం కావ్యప్రకాశే - ౧౯. “సా సహాక్షిసహర్షస్య బలాదేకం
ద్వివాచక” మితి.

మూ. అనారతం గృహ మణిపీఠశాయిసా
వరంజయద్రాజశీరస్రజాం రజః,
నిషీదతస్తా చరణౌ వనేషు తే
మృగద్విజాలూనశశిభేషు బర్హిషామ్.

రం

వ్యా. అనారతమితి, అనారతమజస్రం మణిపీఠశాయిసా మణిమయపీఠస్థాయిసా
యా చరణౌ రాజశీరస్రజాం నమహ్నపాలమాశ్రిప్తజాం రజః పరాగః ఆరంజయత్ -
తా తే చరణౌ మృగద్విజైః తపస్విభిశ్చ ఆటానశిభేషు భిన్నాస్త్రేషు - యద్వా
మృగాణాం ద్వైద్యంజైః ఆటానశిభేషు బర్హిషాం కుశానాం. ని. ‘బర్హిః కుశహు
తాశయో’ రితి విశ్వః - వనేషు-నిషీదతః తివతః.

అవ. నమ సర్వప్రాణిసాధారణ్యామాపది కా పరిదేవ నే త్యత్రాహ. —

మూ. ద్విషన్నిమిత్తా యదియం దశా తత
స్సమూలమున్మూలయతీవ మే మనః,
పరై రపర్యాసితవీర్యసంపదాం
పరాభవోఽపుత్రస్స ఏవ మానినామ్.

రం

వ్యా. ద్విష ఇతి. యద్యతః కారణాదియం దశా ఈదృశ్యవస్థా. ని. ‘దశావర్తా
వకసాయా’ మితి విశ్వః - ద్విషంతో నిమిత్తం యస్యాస్సా ద్విషన్నిమిత్తా శత్రుకృతే
త్యర్థః - ద్విషోఽనిమిత్తే ఇతి శత్రుప్రత్యయః, తత్తస్మాన్నే వతః సమూలం నిశ్చేద
మన్మూలయతీవోత్పాటయతీవ - నైవికీత్వాపన్నదుఃఖాయేత్వాహ - పరై రితి. పరైః
శత్రుభిరపర్యాసితా అపర్యాసితా అధ్వంసితా వీర్యసంపద్యేషం లేషం మాని
నాం-పరాభవో విపదపి ఉత్సవ ఏవ ఆనంద ఏవేతి - నైభత్తేవ్రణాగ్ధాంతరన్యాయః
మానహనిర్దుష్పహనత్వాపదితి భావః - యద్వా-కిం భవత్యా ఏవ అస్తాకమపి తుల్య
మేవేత్యత్రాహ (పరై రితి. పరై రపర్యాసితవీర్యసంపదాం మానినాం భవతాం - పరా
భవోఽపుత్రస్స ఏవేత్యాత్మక్షేపం ప్రకటయతి పరాభవముభేన.)

అవ. తర్హి కిం కార్యమిత్యత ఆహ. —

మూ. విహాయ శాంతిం నృప ధామ తత్పునః
ప్రసీద సంధేహి వధాయ విద్విషామ్,

ప్రజంతి శత్రూసవధూయ నిస్పృహః

శ్చమేన సిద్ధిం మునయో న భూభృతః.

తల్

వ్యా. విహాయేతి. హేమప కాంతిం శమం విహాయ తత్ప్రసిద్ధం ధామ లేజః
విద్విషం వధూయ పునస్సంధేహి అంగీకురు - ప్రసీద ప్రసన్నో భవ-స్థానానాం
లోట-నమ శమేన కార్యసిద్ధిం కిం క్రోధేనేత్యత్రాప్తా. ప్రజంతీతి. నిస్పృహః నిరీ
పానః మునయః శత్రూక్ అవధూయ నిర్భత్య-శమేన క్రోధవర్జ సేన సిద్ధిం ఆభివృద్ధిం
మోక్షాఖ్యాం ప్రజంతి, భూభృతస్తు నప్రజంతి - కైవల్యకార్యవగ్రాజకార్యం న
కాంతిసాధ్యమిత్యర్థః.

అవ. నృపధామైవ నాస్తీత్యాశంక్య సత్తాం ప్రకటయితుమాహ.---

మూ. పురస్కరా ధామవతాం యశోధనా

స్సుదుస్సహం ప్రాప్య నికారమిదృశం,

భవాదృశాశ్చేదధికుర్వతే రతిం

నిరాశ్రయా హంతి హతః మనస్వీతి.

రక

వ్యా. పురస్కరా ఇతి. కించ ధామవతాం తేజస్విహం-మానవతమితి పాశే
అహంకారణాం పరనికారానామిష్టా నామిత్యర్థః - పురస్కరంతీతి పురస్కరాః - అశ్రే
సరాః * పురోగ్రతోగ్రము సత్తరితి ఉపత్యయః యశోధనాః భవాదృశాః - సుదు
స్సహ మతిదుస్సహమిదృశము క్తప్రకారం నికారం పరాభవం ప్రాప్య రతిం సంతో
షమధికుర్వతే స్వీకుర్వతేచేత్తిర్తి, హంత ఇతి భేద, మనస్వీతా అభిమానితా నిరా
శ్రయా సతీ హతా నష్టా, తేజస్విజనై కశరణత్వాన్నినస్వీతాయా ఇత్యర్థః - అతః
పరాక్రమితవ్యమితి భావః - (అదృశ్యత్ర) ప్రసహనస్యానంగ లరభభాగ్యాత్కా
శేరధేః ప్రసహనే ఇత్యాత్మ సేవదం న భవతి - ప్రసహనం పరిభవ ఇతి కాళికా-
శిఖాపృష్ఠా క్రిష్ణిస్త్రాణానివేషయా మేన ప్రయోజకత్వాత్కృష్ణిస్త్రాణే స్వరిశభేతి
ఇత్యాత్మ సేవదం సిద్ధం.

అవ. సత్యపి తస్మిన్ ధామని న కత్రి దుచిరిత్యత్రాహ.---

అథ త్తమామేవ నిరస్తవిక్రమశ్చిరాయ పర్యేషి సుఖస్య సాధనమ్,

విహాయలక్ష్మీపతిలక్ష్మ కాన్తుకం జటాధరస్సక్ జుహుధిహవావకమ్.

వ్యా. అథేతి. అథ పతంతరే - నిరస్తవిక్రమస్సక్ చిరాయ చిరకాలేనాపి
త్తమాం త్కాంతిమేన. ని. 'క్షితిత్కాంతోః త్తమే'త్యమరః. సుఖస్య సాధనం పర్యేషి
అవగచ్ఛతి నిశ్చినోషీత్యర్థః - తస్మి లక్ష్మీపతిలక్ష్మ రాజచిహ్నం' కాన్తుకం విహాయ -

ధరణి ధరః. పచాద్యచ్, జటానాం ధరో జటాధరో జటిలస్సక్-ఇహ వనే పావ
కం జుహుధి పావకే హోమం కుర్వత్యః. అధికరణే కర్తవ్యోపచారః, విరక్తస్య
కిం ధనుషేత్యర్థః. *హరులోభ్యమేర్థి' రతి ధిరాదేశః.

అవ. అథ సమయోల్లాంఘనాద్విభేషి - తదపి నకించిదిత్యాహ. -

స నమయపరిరక్షణం క్షమం తే నికృతిప రేషు పరేషు భూతిధామ్నః,
అరిషు హి విజయార్థినః క్షీణేభా విదధతి సోపధి సంధిమాషణాని.

వ్యా. నమయేతి. పరేషు శత్రుషు - నికృతిః శాత్ర్యం పరం ప్రధానం యేషు
తేషు తథోక్తేషు - అపకారతత్వ రేషు సత్సు-భూతిధామ్నః మహాజనః ప్రతీకార
క్షమస్తేత్యర్థః - తే తవ సమయః త్రయోదశసంవత్సరాః వనే వత్సామిత్యేవం
మాషా సువిత్. ని. 'సమయశ్చ పథాచాగ్ర కాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః-తస్య పరి
రక్షణం ప్రతీక్షణం న క్షమం న యుక్తం. ని. 'యుక్తే క్షమం శక్తేహితేత్రిప్వి' త్య
మరః, హి యస్తాత్ విజయార్థినో విఃగీషవః-క్షీణేభాః అరిషు విషయే సోపధి సక
పటం యథా తథా-ని. 'కపటోఽస్త్రి వ్యాజదంభోపభయశ్చక్షతవ' ఇత్యమరః -
సంధిమాషణాని విదధతి, కేనచిద్వ్యాజేన దోషమాపాద్య సంధిం క్షుప్తయంతీత్య
ర్థః-శక్తస్య హి విజిగీషస్సర్వథా కార్యపాధనం ప్రధానం అన్యత్సమయపరిరక్ష
ణాదికమత్యక్త స్త్యేతిభావః. అర్థాంతర వ్యాఖ్యలంకారః-సప్తితాగ్రవృత్తం. తల్లక్షణం
సు. శ్లో. 'అయుజినయగ్' యోజనయకాగ్' యుజిజనయో జనగాత్వ సప్తితాగ్ర' తి.

అవ. ఉక్తమర్థమాశీర్వాదపూర్వకముపకంహారతి.

మూ. విధిసమయనియోగో ద్విప్తిరంహారజిహ్వాం

శిథిలవసుమగాధే మగ్నమాపత్నయోధౌ,

రిప్రతిమిరముదస్యోదీయమానం దినోగౌ

గిగతకృతమివ శక్తిస్త్యైర సమభ్యేతౌ భూయః. గణ

ఇతి శ్రీభారవికృతా కిరాతాన్జనీయే మహాకావ్యే

లక్ష్మీపదలాంఛనే ప్రథమస్కంధః.

వ్యా. విధితిః-విధిర్విధిం ని, 'విధిర్విధానేతైవేచేత్యమరః-సమయః కాలః తయో
ర్నియోగాన్నియమనాథేతోః, శయోద్ధరతిక్రమత్వాదితి భావః - యద్వా విధేస్స
మయః - కాలః తస్య నియోగాత్సంబంధాత్ అనాథే చుస్తరే అపత్నయోధిపేత్యుప
నితసమాసః, దినకృతమివేతి వత్సమాణానుసారాత్-శక్తిః అపత్నయోధౌ మగ్నం

సూర్యోపి సాయం సాగతే మజ్జతి అపరద్యుర్నుజ్జతిచేత్యాగమః-శీర్షః ప్రతాపః
 ఆతపశ్చ తస్యాస్సంహారేణ సంకోచేన జిహ్వామప్రసన్నం శిథిలవసుం శిథిలధనం అన్యత్ర
 శిథిలశ్చింతం. ని. 'వసుద్ధివేఽగ్నైరశ్చేచనః' సుతోయే ధనే మజా' వితి వైజయంతి-
 శిథిలబలమితి పాఠే తు ఉభయత్రాపి శిథిలశ్చ క్షికమిత్యర్థః. శిథిలవశమితి పాఠే-వశఅభి-
 ప్రాయః, తథా లోకే ప్రయోగః, తద్వశే నేవదత్తే వర్తత ఇత్యాదిః-శిథిలవశమితి
 పాఠే దశా ఆవస్థా - రిపుస్త్రిమిరమిర రిపుతిమిరం - ఉదస్య నిరస్య ఉదీయమాన
 ముద్యంతం * ఈజ్ గతామితి ధాతో నైవాదికాత్కర్తరి కానచే-త్యాం దినాదాదిన
 కృతమివ లక్ష్మీః భూయస్సునుభ్యేతు భజతు * ఆశిషి లక్ష్మీటామితి లోప్ -
 చమత్కారకారితయా మంగళాచరణరూపతయా చ సగ్ధాంత్యస్థోకేషు లక్ష్మీశబ్ద
 ప్రయోగః - యథాహ భగవాన్ భాష్యకారః. 'మంగళాదీని మంగళమధ్యాని
 మంగళాంతాని చ కాస్త్రాణి ప్రథంతే, శీరపురుషకాన్యాయుష్యత్పురుషకాణిచ
 భవంతి, అధ్యేతారశ్చ ప్రవక్తౌ భవంతీ'తి - ఘోషోపమేయం - మాలినీవృత్తం -
 తల్లక్షణస్తు. శ్లో. 'ననమయాయుతేహం మాలినీభగిలోక్ష' రితి. సగ్ధాంత
 త్యాద్యవృత్తభేదః-యథాహ దండీ. శ్లో. 'సగ్ధరసతివిస్తీర్ణశ్చాన్యవృత్తైస్సుసంధిభిః,
 సర్వత్ర భిన్నవృత్తాంతైరుపేతం లోకరంజక' మితి. అథ కవిః కావ్యవర్గ
 నీయాఖ్యానపూర్వకం సర్వపరిసమాప్తం కథయతి, ఇతీతి. ఇతి శబ్దః పరిసమాప్తా,
 భారవికృతామితి కవినానుకథనం, మహాకావ్య ఇతి సుహృద్భవేన లక్షణసంపత్తిశ్చ
 చిత్తా, కిరాతార్జునీయ ఇతి కావ్యవర్గనీయయోః కథనం, ప్రథమస్కంధః, సమాప్తఇతి
 శేషః - ఏవము తిరత్రాపి ప్రవృత్తం-కిరాతార్జునావధికృత్య కృతి గ్రంథః కిరా-
 తార్జునీయః. * శిశువ్రంద ఇత్యాదినా ద్వంద్వాద్భుప్రత్యయః-రాఘవపాండవీయ
 మితి వత్ - తథావ్యజ్ఞనవివాత్రి నాయకః కిరాతస్తు తదుత్కర్తాయ ప్రతిభటతయా
 వర్ణితః-యథాహ దండీ. శ్లో. చంశవీర్యప్రతాపాక్షిణ వర్ణయిత్వా రిసోరపి, తజ్జయా
 న్నాయకోత్కర్ష కథనం చ ధిశోతి న' ఇతి. అథాయం సంస్కృతాక్షరః 'నేషా
 మధ్యమపాండవో భగవత్' నారాయణస్యాంశజస్తస్యోత్కర్షకృతే త్వవర్ణితకరాం
 దివ్యః కిరాతః పునః, శృంగారాదిరసోజ్ఞ మత్ర విజయీ వీరః ప్రధానో రసశ్చైలా
 ద్యాని చ వర్ణితాని బహుశో దివ్యాస్త్ర లాభః ఫల' మితి.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహాపాధ్యాయ
 కోలాచలమల్లి నాథమూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయశ్వాఖ్యానాయం
 ఘంటాపథసమాఖ్యానాయం ప్రథమస్కంధః.

ద్వితీయ స్వర్గః.

అన. ఇతిథిం సతిమాగ్ధదర్శ సే కృతే సతి కిం బాతమిత్వత్రాహ. ---

మూ. విహితాం ప్రియయా మనః ప్రియా
మథ నిశ్చిత్య గిరం గరియసీమ్,
ఉపపత్తిమదూర్జితాశ్రయం
నృపమూచే వచనం పృకోదరః.

౧

వ్యా. విహితామితి, అథ వృకోదరో భీమః - ప్రియయా శ్రేపద్యా ప్రియా గ్రహణమస్యా హితోపదేశతాత్పర్యమబినాథం - విహితాం అభివిహితామిత్యర్థః - విపూర్వస్య దధాతేః ప్రియాసామాన్యవాచినో యోగ్యవిశేషపర్యవసానాత్ - మనః ప్రియామభిమతార్థయోగాన్మనోహరం - విశషణద్వయేనాపి గిరో గ్రహ్యాత్వ ముక్తం - గిరం - గరియసీం సారవత్తరం నిశ్చిత్య నృపం యుధిష్ఠిరం - ఉపపత్తి మత్ యుక్తియుక్తం - ఉర్జితాశ్రయమువారాధం వచనం, ఉచే ఉత్తవాక్. * కర్తరి లిట్ - బ్రువోవచిరాదేశః ప్రవిణాస్త్యాదినా గ్వికర్తృకత్వం అకథిం చేతి నృపస్య కర్తృత్వం - అస్తి కా సర్గ వియోగినివృత్తం, తల్లక్షణం తు, శ్లో, 'విమమే సుసభా గురుస్సమే నభతాలాథ గురుర్వియోగిని' తి.

అన. కిం తద్వచనం తదాహ. ---

మూ. యదవోచద నేత్య మానసి
సరితస్సేహామయోన చక్షుషా,
అపి వాగధిపస్య దుర్విదం
వచనం తద్విదధీత విస్మయమ్.

౨

వ్యా. యదితి, మానసి క్షుత్రికులాభిమానవతి ప్రాపదీ - స్నేహమయేన స్నేహ ప్రదురేణ తత్ప్రకృతవచనే మయల్ - చక్షుషా జ్ఞానచక్షుషా ఏతేనా ప్రత్యముక్తం - పరితోఽచేత్య సర్వతో వివిచ్య యద్వచనమవోచత్ - బ్రువోవచేర్వా లుట్ - వచ - ఉమి త్యుమాగమః - వాగధిపస్య బృహస్పతేరపి - దుర్వదం వక్తృమత్యం * కేషేవస్త్రియం, సకృద్యోగలక్షణా - అతో నలొకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధో నాస్తి - తద్వచనం విస్మయం విదధీత సర్వస్యాపీతి శేషః - అథవా వాగధిపస్యాపి విస్మయం విదధీతేతి

సంబంధః, దుర్వచం-కేనాపీతి కేషః- యః ప్రైణమపి కాన్త్రమశరుణ్ధి హితం చాను బధ్నాతి అగో విస్తయకరం గ్రాహ్యం చైతద్యచనమితి తాత్పర్యాన్ధః.

అవ. విస్తయకరత్వే హేతుమాహ. —

మూ. విషమోపి విగాహ్యతే నయః కృతతీర్థః పయసామివాశయః,

గుతు తత్ర విశేషదుర్లభస్సదుపన్యస్యతి కృత్యవర్తయః. 3

వ్యా. విషమ ఇతి. విషమోపి గుగ్గోహోపి అన్యత్ర దుష్ప్రకేహి-నయో నీతి కాన్త్రం పయసామాశయో హ్రద ఇవ-కృతతీర్థః కృతాభ్యాసాన్యపామసుక్. ని. 'తీర్థం కాస్తాధ్వరత్వేన్ద్రోపాయోపాధ్యాయమంత్రీ' ప్లితి విశ్వః - అన్యత్ర కృతజలావతారస్సుక్. ని. 'యోనా జలావతారే చ తీర్థ' మితి హలాయుధః - విగాహ్యతే గృహ్యతే ప్రవిశ్యతే చ-కింతు తత్ర నయే జలాశయే చ, సతాదృశః పురుషః విశేషగుర్లభః అత్యంతదుర్లభః యఃకృత్యం సంధివిగ్రహాదికార్యంసాన్నివాదికంచ, తస్యవర్త్య సత్సాధు - జేశకాలాద్యవిరుద్ధం యథాతథేత్వః - అన్యత్ర గర్తగ్రాహపాపానాదిరహితం యథాతథా ఉపన్యస్యతి ఉదాహరతి. ని. 'ఉపన్యాసస్తు వాస్త్వఖం' 'ఉపోదాత ఉదాహర' ఇత్యమరః. యథాకేనచిత్ కృతతీర్థే పయసి గంభీరేషి ప్రవేష్టారస్సంతి తీర్థకరస్తు విరళః - తదస్మిన్మతాపి నిగూఢమపి తత్త్వం గతి వక్తరి బోధార స్సంతి వక్తౌ తు న ములభః-ఆత ఇయం ప్రపదీ అపతితాః సాధు వక్తీతి యజ్యతే విస్తయ ఇతి తాత్పర్యాన్ధః.

అవ. అథ గ్రాహ్యత్వే హేతుమాహ. —

మూ. పరిణామసుఖే గరియసి వ్యథ కేఽస్మి వచసి త్తతౌజసామ్,

అతివీర్యవతీవ భేషజే బహుర్వీయసి దృశ్యతే గుణః. ౪

వ్యా. పరిణామేతి. పరిణామః ఫలకాలః అన్యత్ర పరిపాకావస్థా చ. తత్రసుఖే హితే-ని. 'శక్తం చాథ త్రిషుర్రజ్యేపాపపుణ్యనుఖాదిచేతి సుఖశబ్దస్య విశేష్యలింగత్వం గరియసి గుర్నర్థప్రతిపాదకే ఆర్థభూయిష్టే శ్రేష్ఠేచ-త్తతౌజసాం ఉధయత్రాపి షీణశక్తీనాం, వ్యథకే యుగ్ధోపాదృశకత్వాద్భయంకరే అన్యత్రాదౌ సంతాపాది దుఃఖజనకే. అల్పయసి అల్పాత్మరే అల్పమాత్రే చ-ఉక్తంచ స్తో. 'స్వల్పాచమాత్రా బహుళోగుణశ్చేతి. అస్మిక్ వచసి ద్రౌపదీవాక్యే అతివీర్యవతి అత్యంతసామర్థ్యవతి భేషజే బౌషధ ఇం ని. 'భేషజౌషధభైషజ్యానీ' త్యమరః-బహురధికో గుణః, మానత్రాణరాజ్యలాభాది. అన్యత్రాగోగ్యబలపోషాదిశ్చ దృశ్యతే - అతో గ్రాహ్యమస్యావచన మితి భావః.

అవ. సత్యమేవం, మహ్యం న రోచతే కింకరోమిత్యథ ఆహు.—

మూ. ఇయమిష్టగుణాయ రోచతాం దుచిరాథా భవతేపి భారతీ,

నను వత్సవిశేషనిస్సృహ గుణగృహ్యో వచనే విపశ్చితః. ౫

వ్యా. ఇయమితి. దుచిరాథా హితార్థసంపన్నేతి రుచిసేతూః; ఇయం భారతీ
ప్రపదీవాక్యం - ఇష్టగుణాయ అభిమతగుణాయ గుణగ్రాహితే ఇత్యర్థః - భవతే
తుభ్యమపి. * రుచ్యర్థానాం ప్రేమాణ ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థి - రోచతాం
స్వదతాం భవతాపిన్ద్రీయతామిత్యర్థః. * విద్యుత్ తోట్-హితవచనే బలాదపీచ్ఛాం
తుర్యాదౌషధవనితి భావః-తథాపిన్ద్రీయే వచసి కార్తృత్వా తత్ప్రమా.—నన్వీతి. గుణా
నాం గృహ్యో గుణగృహ్యోః గుణపక్షపాతిన ఇత్యర్థః. * పదాన్వైరిభావ్యపక్షేషు
చేతి గ్రహీః క్యవ. విపశ్చితో విద్వాంసః ని. 'విద్వాన్విపశ్చిత్'వజ్ఞ' ఇత్యమరః-
వచనే విపయే వత్సవిశేషే శ్రీపుంసానిలక్షణే నిస్సృహః నను నిరాశాః ఖలు
అన్యస్య కన్యమేవ కాంక్షంతి న వత్సస్యకర్తం. బాలాదపి ముఖాపిత' మితి వచనా
నితి భావః.

అవ. సంప్రతి స్వయముపాలభతే.—

మూ. చతస్సవ్యపి తే వివేకినీ నృప విద్యాసు నిరూఢిమాగతా,

కథమేత్య మతిర్విపర్యయం కరిణీ పంకమివావసీదతి. ౬

వ్యా. చతస్సవ్యపి. హే నృప చతస్సవ్యపి విద్యాసు అన్వీక్షక్యాదిషు యద్వా
నృపాణాం విద్యాః నృపవిద్యాః. శ్లో. 'అన్వీక్షకీత్రయా వార్తా దండనితశ్చ శాశ్వతీ,
విద్యాహేత్యాశ్చత్రస్తు తోకసంస్థితీహేతవః'. ఇతి కామండకః, నిరూఢి మాగతా
ప్రసిద్ధిం గతా - అతఏవ వివేకినీ సదసద్వివేకవతీ యథాహ మను, శ్లో. 'అన్వీక్ష
క్యాం తు విజ్ఞానం ధర్మాధర్మాత్రయ్యాఫితౌ, అగ్ధానగ్ధౌ చ వార్తాయాం దండనిత్యాం
నయానయా' వితి-తే మతిః కథం కరిణీ పంకమిన విపర్యయం వై పరీత్యం అవివేకిత్య
రూపమేత్య అవసీదతి, నశ్యతి న య క్షమిదమితి భావః.

అవ. కింశ్చిన్నమిదానీం యే నేషముపాలభస ఇత్యత్రాహ.—

మూ. విధురం కిమతగ్గ పరం పరైరవగీతాం గమితే దశామిమాం,

అవసీదతి యత్సరై రపి త్వయి సంభావితవృత్తిపౌరుషమ్. ౭

వ్యా. విధురమితి. త్వయి పరైశ్చక్రభిః ఇమామిదృశీం అవగీతాం గర్హితాం.
ని. 'అవగీతం తు నిర్వాజే మహుర్వృష్టే చ గర్హిత' ఇతి విశ్వః, దశామకస్థాం గమితే
ప్రాపితే సతి మరై రపి సంభావితవృత్తి బహుకృతప్రసారం. అథవా నిశ్చితసద్భావం

పారుషం పురుషకారః. * యువాదిత్వా దన్విత్యయః అనసీదతి నశ్యతీతియత్
అతః పరం అతోఽన్యత్ అధికం వా కిం విధురం కిం కష్టం నకించితిత్వర్థః. ని.
'విధురం ప్రత్యవాయే స్వాత్కృష్టవిశిష్టయోరపీ'తి వైజయంతి - అస్తీతి శేషః. అస్తి
ర్భవంతీపరః ప్రథమపురుషోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీతి భాష్యకారః, భవంతీతి
లటః పూర్వాచార్యాణాం సంక్షా, యత్పృథుషాధికస్య దుర్దశా సా చ శక్రకృతేతి
మహాత్కృష్టం, తచ్చ త్వదుపేక్షయేత్పుషాలభ్యస ఇత్సర్గః.

అవ. అథోపేక్షాకాలత్వాదియమపేక్షేత్యాశంక్య నాయమపేక్షాకాల ఇతి
వర్తం తదేవ తావచ్చోకద్వయేన వివినక్తి.

మూ. ద్విషతాముదయస్సుమేధసా గురురస్వంతతరస్సుమర్షణః,

న మహానపి భూతిమిచ్చతా ఫలసంపత్ప్రీవణః పరిక్షయః. ౮

వా. ద్విషతామితి. భూతిముదయమిచ్చతా - శోభనా మేధా యస్య తేన
సుమేధసా సుధియా. * నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయోరిత్యసిచ్ - గురుర్నహానపి అస్వంత
తరః అత్యంతదురంతః క్షయోన్ముఖ ఇతి యావత్ - ద్విషతాముదయః అభివృద్ధిః సుఖేన
స్పృహ్యతే క్షయత ఇతి సుమర్షణః సుసహ ఉపేక్ష్య ఇత్సర్గః - స్వంతతర్ష దుర్దర్షణ
ఇతి భావః - భూతాయాం కాసీత్వాదినా భలం యుచ్చిత్యయః - మహానపి ఫలసంప
త్ప్రీవణః ఫలసిన్ధ్యున్ముఖః. * ప్రనిరంతరిత్యాదినా తత్త్వం - పరిక్షయోన సుమర్షణః
సోపేక్ష్య ఇత్సర్గః - అన్యథాతూపేక్ష్య ఇతి భావః - సహ్యాదయ ఇత్యేవ ప్రతీకార్యః
నచక్షయ ఇత్యేవోపేక్ష్యః - కింతు స్వంతత్వాస్వంతిత్వాభ్యాముభావపి ప్రతీకార్యా
పుపేక్ష్య చ భవత ఇత్సర్గః.

అవ. ఏవముభయోర్నాధ్యే ఏతరన్యోదనుక్షయయోగ్గతిముక్త్వా ఇదానిం
యుగపత్పరిక్షయాగ మే గతిమాహ. —

మూ. అచిరేణ పరస్య భూయసీం విపరీతాం విగణయ్య చాత్మనః,

క్షయయుక్తిముపేక్ష తేకృతీ కురుతే తత్ప్రీతికారమస్యథా. ౯

వా. అచిరణేతి. కృతమసేనతి కృతీ కురు ఇత్సర్గః. * ఇన్ద్రాదిభ్యశ్చేతి ఇని
ప్రత్యయః పరస్యశ్లో క్షయముక్తిం క్షయయోగం అచిరేణ ఆశు భావినీం భూయసీం
దురంతాం చ తథా ఆత్మనః క్షయయుక్తిం విపరీతాం చిరభావినీం ఆర్పియసీం చ విగ
ణయ్య విచార్య * లభ్యి లఘుపూర్వాదిత్యయాదేశః - ఉపేక్షతే సంధిగ్రహవిషు
ఉదాసినో భవతి * అన్యథా ఉక్తవిపరీత్యే, పరస్య క్షయయుక్తౌ ఆర్పియస్యాం
స్వస్య భూయస్యాం చ సత్త్వామిత్యర్థః - తత్ప్రీతికారం తస్యాః క్షయయుక్తే
ప్రతీకారం అచిరేణ ఆశు కురుతే - ఏవం సతి యదా శ్లోరభ్యుదయః స్వస్య చాతి

పరిక్షయః, యథాస్థానం, తదా కిం వక్తవ్యమిత్యర్థః-సద్యః ప్రతికురుత ఇత్యర్థః స్పష్టమిత్యనుసంధేయం.

అవ. తథాప్యపేక్షాయామనిష్ఠమాచక్షే.

మూ. అనుపాలయతాముదేవ్యతీం ప్రభుశక్తిం ద్విషతామనీహయా, అవయాంత్యచిరాన్తప్రహేభుజాం బననిర్వాదభయాదివశ్రియః.

వ్యా. అనుపాలయతామితి. ఉదేవ్యతీం వర్ణిష్యమాణాం ఉదయోన్ముఖీ మిత్యర్థః. ఆచ్ఛినద్యో ర్ము మితి నికల్పాన్నుచభావః-ద్విషతాం ప్రభుశక్తిం ప్రభుత్వాభివృద్ధిం-కోశదండజం తేజః. ని. 'సప్రతాపః ప్రభావశ్చ యతేజః కోశదండజ' మిత్యమరః-అనీహయా అనుత్సాహేన అనుపాలయతాముపేక్షమాణానాం మహేభుజాం రాజ్ఞాం శ్రియః సంపదో బననిర్వాదభయాత్ నికృష్టపురుషామరాగసంప్రాప్త లోకౌపనాదభయాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా-అచిరాదపయాంతి అపసంతి యథాహ కామందకః. శ్లో. 'స్త్రీభిష్షండ ఇన శ్రీభిరలసః పరిధూయత' ఇతి-అతః పరాక్రమితవ్యమితి భావః.

అవ. నను పరిక్షిణః కథం ప్రబలేనాభియాంజితేశ్యత్రాహః.-

మూ. క్షయయుక్తమపి స్వభావజా దధతం ధామ శిమిం సమృద్ధయే, ప్రణమంత్యనపాయముతితం ప్రతిపచ్చంద్రమివ ప్రజానృపమ్.

వ్యా. క్షయేతి. క్షయయుక్తమపి తథాక్షిణమపి సంతం స్వభావజం సహజం శిమం సర్వలోకాహ్లాదకం ధామక్షాత్రం తేజః ప్రకాశం చ దధతం బిభ్రతం సమృద్ధయే అభివృద్ధ్యర్థం ఉత్థితమద్యుక్తం ఉత్సహమానమితి యావత్ ఆస్యత్ర ఉత్థిత ముదితం, అతివివ అనపాయమవినాశిసం వర్ణ్యమిత్యర్థః-నృపం ప్రజాః ప్రతిపచ్చంద్రం ద్వితీయాచంద్రమివేత్యర్థః-ప్రతిపచ్చచ్ఛేన ద్వితీయా గృహ్యతే - ప్రతిపది తస్యాదృశ్యత్వాదితి-ప్రణమంతి ప్రహేభుజేన వర్తంత ఇత్యర్థః-చంద్రపక్షే తు నమస్కుర్వంతి, క్షిణస్యాప్యత్సహః కార్యసిద్ధిర్దేవానమిత్యర్థః. శ్లో. 'జయం హి సతతోత్సాహీ దుర్బలాపి సమశ్నుత' ఇతి కామందకః.

అవ. నను ప్రభుశక్తిశూన్యస్యాత్సహః కుప్రోపయుజ్యత ఇత్యత్రాహః.-

మూ. ప్రభవః ఖలు కోశదండయోః కృతపంచాంగవినిర్ణయోనయః, స విధేయపదేషు దక్షతాం నియతిం లోక ఇవానురుధ్యతే. ౧౨

వ్యా. ప్రభవ ఇతి. కర్తాణామారంభోపాయః పురుషద్రవ్యసంపత్-దేశకాల విభాగః-వినిపాతప్రతీకారః-కార్యసిద్ధిశ్చేతిపంచాంగాని-యథాహ కామందకః. శ్లో. 'సహాయస్సాధనోపాయ విభాగో దేశకాలయోః, వినిపాతప్రతీకారస్సిద్ధిః పంచాంగ

మిష్యత' ఇతి - పంచానామంగానాం వినిర్ణయః పంచాంగవినిర్ణయః. * తద్ధితార్థే త్యాదినా ఉత్తరపదకమాసః - కృతః పంచాంగవినిర్ణయో యస్య స తథోక్తః - నయో నీతి ర్మంత్ర ఇతి యావత్-కోశః అర్థరాశిః. ని. 'కోశోఽస్త్రీ మత్తుతే ఖడ్గ సిధానేఽస్త్రాఘదివ్యయో' రిత్యమరః-దండశ్చతురంగసైన్యం. ని. 'దండోఽస్త్రీకా సనే రాజ్ఞాం హింసాయాం లగుజే యమే, యాత్రాజ్ఞాయాం సైన్యభేదే' ఇతి వైజ యంతీ. తయోః కోశదండయోః ప్రభుశ్చేరిత్యర్థః. ప్రభవత్యస్తాదితి ప్రభవః కారణం. ఋషీరవే-స నయో నీతిః - విధేయపదేషు కార్యవస్తుషు. ని. 'పదం వ్యవసిత త్రాణ స్థానలక్ష్యంఘ్రివస్తుష్వి'త్యమరః, - దక్షతాం క్షిప్రకారిత్యముత్సాహమిత్యర్థః- తోకః కృష్ణాదిప్రవృత్తో జనః - నియంతిం వైవమివ. ని. 'నియతిర్నియమే వైవ' మితి విశ్వః, అనురుధ్యతే అనుసరతి. * రుధేదైవాదికాత్ కర్తరి లబ్-మంత్ర స్వాపి మూలముత్సాహః తన్మూలాయాః ప్రభుశ్చేర్మూలమితి కిమ వక్తవ్యం, అతస్య ఏవాశ్రయణీయః యతో నక్తం దివం మంత్రయమాణస్వాపి ప్రభోర్నిరుత్సాహస్య నకించిత్సిద్ధ్యతీతి.

అవ. నను సోత్సాహస్వాప్యసహాయస్య కథమర్థసిద్ధిరిత్యత ఆహ. -

మూ. అభిమానవతో మనస్వినః ప్రియముచ్చైః పదమూరురుక్షతః,
వినిపాతనివర్తనక్షమం మలేమాలంబనమాత్మపౌరుషమ్. ౧౩

వ్యా. అభిమానవత ఇతి. అభిమానవతః మానధనస్య - ప్రియమిష్టం-ఉచ్చైరు న్నతం-పదం స్థానం రాజ్యాదికమూరురుక్షతః ఆరోఘుమిచ్ఛతః ప్రాప్తకామస్య - మనస్వినో ధీరస్య - అత్తపౌరుషం స్వపురుషకార ఏవ-వినిపాతనివర్తనక్షమం అనర్థ ప్రతీకారసమర్థం అలంబనం సహకారిమతం ఇష్టం - యథా కస్యచిత్తుంగమాగుగో హతః కించిత్తనప్రతిబంధకమనుచరహస్తాదికమాలంబనం తద్వదితి ధ్వనిః - కిం పౌరుషదనై వ్యసహాయైశ్శూరాణామితి భావః.

అవ. పౌరుషానంగీకారే దోషమాహ. -

మూ. విపదోఽభిభవంత్యవిక్రమం రహాయత్యాపదుపేతమాయతి,
నియతా లఘుతా నిరాయ ఖేరగరీయాన్నపదం నృపశ్రియః.

వ్యా. విపద ఇతి. అవిక్రమం పౌరుషహీనం, విపదః అభిభవంతి తిరస్కూ ర్యంతి-ఆపదుపేతం విపన్నం ఆయతిః ఉత్తరకాలః. ని. 'ఉత్తరః కాల ఆయతి' రిత్యమరః-రహాయతి త్యజతి - నిరాయతేరాయతిరహితస్య అసన్నక్షయస్యేత్యర్థః - లఘుతా అగౌరవం నియతా ఆవశ్యం భావినీ-సశ్చిదేవమాద్రీయత ఇత్యర్థః - అగరీ యాకా లఘీయకా-నృపశ్రియః రాజలక్ష్మ్యః పదమాస్పదం న భవతి-యద్వా నృపేతి పదచ్ఛేదః - తస్మాత్ పౌరుషం కర్తవ్యమేవేత్యర్థః-అత్ర పూర్వస్య అవిక్రమత్వాదే

దుత్తకోత్తరం నిపవాదికం ప్రతికారణత్వాత్కారణమాలాభ్యోఽలంకారః-తథాచ
మూత్రం - పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరహేతుస్య కారణమాలేతి.

అవ. ఫలితమాహ.-

మూ. తదలంప్రతిపత్తుమున్న తేరవల బృ వ్యవసాయవంధ్యతామ్,
నివసంతి పరాక్రమాశ్రయం స విమోచేన సమం సమృద్ధయః.

వ్యా. తదితి. తత్తస్మాదుపేక్షయాం దోషసంభవాదిత్యర్థః - ఉన్న తేరభ్యుద
యస్య-ప్రతిపత్తుమంతరాయం వ్యవసాయవంధ్యతాం ఉద్యోగకూన్యతాం అవలంబ్య
అలం - ఉద్యోగకూన్యతావలంబనేనాలమిత్యర్థః - అలం ఖల్వాః ప్రతిషేధయః
ప్రాచాం క్షేతి క్షాప్రత్యయః - తస్య ల్యబాదేశః - తథాహి - పరాక్రమః
ఆశ్రయః కారణం యాసాం తాన్తస్మాత్తా సమృద్ధయ స్సంపదః విమోచేన సమం
అనుత్సాహేన సహ - న నివసంతి-పారుషసాధ్యా స్సంపదో నానుత్సాహసాధ్యాః-
ఉభయోస్సహసహనవిరోధాదిత్యర్థః - వైధక్యేణ కార్యకారణమగ్ధనరూపోఽ-
గ్ధాంతరన్యాసః.

అవ. నను సమయః ప్రతీత్యతే కిం వేగేనేత్యత్రాహ.-

మూ. అథ చేదవధిః ప్రతీత్యతే కథమావిష్కృతజన్తవృత్తినా,

ధృతరాష్ట్రసుతేన సుత్యజాశ్చిరమాస్వాస్య నరేంద్రసంపదః.

వ్యా. అధేతి. అథావధిః కాః-ప్రతీత్యతే చేత్. ని 'అవధిస్త్యరసావే
స్యాత్సీన్నికారే ఖలేఽపి చేతి విశ్వః - అవిష్కృతజన్తవృత్తినా ప్రకటికృతకపట
వ్యవహారేణ ధృతరాష్ట్రసుతేన దుర్యోధనేన నరేంద్రసంపదో రాజసంపదః-నరేంద్రే
తివా పదచ్ఛేదః - చిరం చతుర్దశ వర్షాణి ఆస్వాద్య అనుభూయ కథం సుత్యజాః -
జ్ఞాతాస్వాదేన తేన పశ్చాదపి సంపదో యుద్ధక్షేత్రం వినా న త్యక్త్యంత ఏతేత్యవధి
ప్రతీక్షణం వ్యర్థమిత్యర్థః.

అవ. అథ యది జైవవశాత్ స్వయమేవ దుర్యోధనస్సంపదో దాస్యతి తథాపి
తత్కథం రోచయేమహిత్యాహ.-

మూ. ద్విషతా విహితం త్వయాధవా యది లబ్ధా పునరాత్మనఃపదమ్,
జననాథ తవానుజన్తనాం కృతమావిష్కృతపౌరుషైర్భుజైః.

వ్యా. ద్విషతేతి. అథవా ద్విషతా దుర్యోధనేన-విహితం ప్రత్యుత్తమిత్యర్థః-
అత్మనః పదం రాజ్యం-పునరపి త్వయాలంబి లప్స్యతే యది * లభేః కర్తృణి బుద్ధి
హేజననాథ-తవానుజన్తనాం అనుజానాం - అవిష్కృతపౌరుషైః ప్రకటికృతపరాక్ర
మైః భుజైః కృతం అలం-అస్పద్యుజైర్నకించిత్సాధ్యమిత్యర్థః-రాజ్యదానాదానయో

ద్వివతావేన స్వాతంత్ర్యే ఆప్త ద్భజవైష్ణవ్యాత్-క్షత్రియస్య విజతమితి కాస్తాత్
క్షాత్రేణైవ రాజ్యం గ్రాహ్యమితి భావః - కృతమితి ప్రతిషేధార్థమ్యయం చాదిషు
పత్యతే కృతమితి నివారణనిషేధయోరితి గణవాభ్యాశ్చ కే-భుజైరితి గమ్యమానపాదన
క్రియాపేక్షయా కరణత్వా త్ప్రతీయా-ఉక్తం చన్యాసోద్యోతే-న కేవలం శ్రూయ
మాజైవ క్రియా నిమిత్తం కారకభావస్య, అతితు గమ్యమానాపీతి.

అవ. నను సామైవ కార్యసిద్ధౌకిం శూద్రేణ-యథాహ మనుః. శ్లో. 'సామ్న
దానేన భేదిన సమస్తైరథవా పృథక్, విజేతం ప్రయతేహారీక్ న యుధేన కదాచ
నేతి-తిత్కిమాగ్రహేణేత్యాశంక్యాహ. -

మూ. మదసి క్తముఖైర్క్రూరాధిపః కరిభిర్వర్తయతే స్వయం హవైః.
లఘుయక్ ఖలు తేజసా జగన్న మహానిచ్ఛతి భూతిమన్యతః.

వ్యా. మదతి. మృగాధిపః సింహః-మదసి క్తముఖైః మదవర్షి భిరిత్యర్థః-స్వయం
స్వేనైవ హవైః కరిభిర్లైర్వర్తయతే వృత్తిం కరోతి - వైరేన జీవతీత్యర్థః*
చౌరాదికా ద్వృతేర్లభిః, భౌవాదికస్య తు అజావకర్తృకాచ్చిత్తవత్క్రూరా
దితి పరస్మైపద నియమాదితి-తథాహి-తేజసా ప్రభావేణ, ని. 'తేజోబలే ప్రభావే
చ జ్యోతిష్యర్హిషి రతిసీతి వైజయంతీ-జగత్ లఘుయక్ లఘూకీర్వక్ మహాక్
తేజస్వి, మహాపురుషః-అన్యతో-న్యస్థాత్పుగుసాత్-భూతిం వృద్ధిం నేచ్ఛతి ఖలు-న
హి తేజస్వినః పరాయత్త వృత్తిత్వం యుక్తం-మనుచనం తు అశూరవిషయమిత్యభి
ప్రాయః - విశేషేణ సామాన్య సమరనమాపో-ర్థాంతరన్యాసః.

అవ. నను యుద్ధాత్పాక్షికో లక్ష్మీలాభః ఉపాదాంతగైస్తు న తథేత్యా
శంక్యాహ.-

మూ. అభిమానధనస్య గత్వరై రసుభిస్సాన్ము యశశ్చిచీవతః,
అచిరాంశువిలాసచంచలా నను లక్ష్మీః ఫలమానుషంగికమ్.

వ్యా. అభిమానేతి. అభిమానః వైరనిర్యాతనమేన ధనం యస్య వైరనిర్యాతన
మాత్రనిష్ఠత్యేత్యర్థః-అతఏవ గత్వరైః గమనశీలైః అస్థిరైః, గత్వరశ్చేతి క్వరబంతోని
పాతః-అసుభిః ప్రాజైః కరజైః, ని. 'పుంసి భూష్యునః ప్రాణా' ఇత్యమరః-స్థాన్ము
సిరం * గ్రాజిశ్శస్సన్న రితి స్పృప్రత్యయః-యశః చిచీవతః చేతం సంగ్రహీతు
మిచ్ఛతః - చిసోతేస్సన్నంతాచ్చత్వప్రత్యయః - అచిరం అంశవో యస్యాస్యా అచి
రాంశు ర్విద్యుత్ తస్యాః విలాసః స్ఫురణం తద్వచ్చంచలా, క్షుణ్ణత్యేత్యర్థః - లక్ష్మీ
స్సంపత్-అనుషంగాదాగతం అనుషంగికం 1 అన్వాచయశ్చిచ్ఛం ఫలం నను అధికం

1. అనుషంగః ప్రయోజనమస్యానుషంగికం-ప్రయోజనమితరథే - ఇతివస్తుం
యుక్తం తత ఆగత ఇత్యధికారేతత్ తథాన్యతరవిధాయక ప్రాతిస్వికమూత్రాభావాత్.

ప్రయోజనం కిల - మానత్రాణం యశ ఏవ ముఖ్యం ఫలం. అభ్యుచ్చయస్తు అక్షీరితి మానినాం మానవేన క్షాప్య ఇత్యర్థః - అత్రాస్థిరప్రాణత్యాగేన స్థిరయశస్వీకారాభిధానాత్ న్యూనేనాధికవినిమయాఖ్యః పరివృత్త్యలంకారః-ఉక్తం చ కావ్యప్రకాశే, శ్లో. 'పరివృత్తిర్వినిమయో యోఽర్థానాం స్యాత్సమాసమైరితి.

అవ. నవ్యల్యప్య మానస్య హేతోః కథం ప్రాణత్యాగశ్చక్యతే కర్తుం, యతో జీవన్ సరో భద్రశతాని పశ్యేదిత్యాశంక్యాహః.—

మూ. జ్వలితం న హిరణ్యరేతసం చయ మాన్మందతి భస్మనాం జనః, అభిభూతిభయాదసూనత స్సుఖముజ్ఞంతి న ధామ మానినః.

వ్యా. జ్వలితమితి. జనో భస్మనాం చయమాన్మందతి పాదాదినా ఆక్రమతి అహవాకత్వాదితి భావః - జ్వలితం జ్వలంతం - కర్తరిక్తః మతిబుద్ధిత్యాది సూత్రే చకారాన్వర్తమానగత్యం - హిరణ్యం రేతో యస్య తం హిరణ్యరేతసం అగ్నిం నాస్మందతి - దాహకత్వాదితి భావః - అతో హేతోర్జ్వానినః అభిభూతిభయాన్ప్రిణతోధేన తేజస్త్యాగే పరిభవో భవిష్యతీతి భయాత్ - అమానేన సుఖమజ్ఞిప్యం ఉజ్జంతి త్యజంతి ధామ తేజస్త్యున్యంతి మానహానికరాజ్ఞేనాత్స్వతేజసా మరణమేవ వరమిత్యర్థః.-పూర్వతరస్లోకవదగ్ధాంతరన్యాసోఽలంకారః.

అవ. అథవా కిమత్ర ప్రయోజనచింతయా కింతు తేజస్వినామేష స్వభావ ఏవ యజ్జగీఘత్వమిత్యాహః.—

మూ. కిమపేక్ష్య ఫలం పయోధరాక్ ధ్వనతః ప్రాగ్ధయతే మృగాధిపః, ప్రకృతిః ఖలు సా మహీయగు స్సహతే నాన్యనమున్నతిం యయా.

వ్యా. కిమితి. మృగాధిపస్సింహః, కిం ఫలం ప్రయోజనం అపేక్ష్య-ధ్వనతః శబ్దతః ధరంతీతి ధరాః-పచాద్యచ్-ఋయసాం ధరాః పయోధరాః-తాక్ మేఘాక్ ప్రాగ్ధయతే అభిమాతి. ని. 'యాఞ్చాయా మభిధానే చ ప్రాగ్ నాకథ్యతేబుధై'రితి తేజః-యద్వా అవరుణీధిత్యర్థః - ప్రా అగ్ధయతే ఇతి ఛదః 'ప్రాస్యాత్ యాఞ్చావరో ధయో రి'త్యభిధానాత్ ప్రా అవరోధేన, ప్రాఇతి తృతీయాంతం, అకారాంతస్య ప్రా శబ్దస్య 'అతోధానో' రిత్యత్ర 'అత' ఇతి యోగవిభాగా దకారలోపః. మహీయసో మహత్తరస్య సా ప్రకృతిః ఖలు-యయా ప్రకృత్యా అన్యనమున్నతిం పరవృద్ధిం న సహతే-మహతః పరభంజనమేవ పురుషార్థ ఇత్యర్థః-పూర్వవదలంకారః.

అవ. ఉక్తం ప్రయోజనం నిగమయతి-ఉక్తాగోపసంహరణం నిగమః.—

మూ. కురు తన్నతిమేవ విక్రమే నృప నిర్ధయ తమఃప్రమాదజమ్, ద్రువమేతదవేహి విద్విషాం త్వదనుత్సాహహతా విపత్తయః.

వ్యా. కుర్వతి. హేనృప-తత్త్వాత్-ఉ క్తరీత్యా పరాక్రిమావసరత్వాద్ధతోః
ని. 'యత్త ద్యత త్తతో హేతా' విత్యమరః, ప్రమాదజం అజ్ఞానజం తమా మోహం
నిర్ధాయ నిరస్య విక్రమే పారమ ఏవ మతిం కురు బుద్ధిం విధేహి - విక్రమమేవాంగీ
కురు. నతూపాయాంతరమిత్యర్థః-నచవిక్రమవై ఫల్యశంకా కార్యత్వాహ-ప్రవ
మితి. విద్విషం, శత్రుజాం విపత్తయః ఆపదః త్వదనుత్సాహహతాః తవ అను
త్సాహేనాన్యవసాయేన హతాః ప్రతిబద్ధాః భవదనుద్యోగధ్వంసితా ఇత్యర్థః
అన్యథా ప్రాగేవ విపద్యరన్నితి భావః - ఇత్యేతత్ - ప్రవం నిశ్చితం-అవేహి విధి.
ని. 'ప్రవం నిత్యే నిశ్చితే చేతి కాశ్వతః.

అవ. న చ నః పరాజయశంకా కార్యత్వాహ.-

మూ. ద్వీరదానివ దిగ్విభావితాం శ్చతురస్తోయనిధీనివా యతిః,
ప్రసహేత రణే తివానుజాన్ ద్విషతాం క శ్చతిమన్యుతేజసః.

వ్యా. ద్వీరదానితి. దిగ్విభావితాన్ దిక్షు ప్రఖ్యాతాన్ ఆయతః ఆగచ్ఛతిః*
అద్భుర్వా దిద్భాతో శ్చతృప్రత్యయః, చతురో ద్వీరదాన్ దిగ్జానివ - తథా ఉక్త
విశేషజాన్ చతురస్తోయనిధీనివ - రణే ఆయతః దిగ్విభావితాన్ శతమన్యుతేజసః
ఇంద్రవిక్రమాన్ చతురస్తవ అనుజాన్ ద్విషతాం మధ్యే కః-ప్రస హేత సోఘం
శక్నూయాదిత్యర్థః * శకిలిత్వేతి శక్యాన్ ట్-అతో నిశ్చంకంప్రవర్తనేతి భావః.

అవ. ఆకిర్వాదవ్యాజేన ఫలితమాహ.-

మూ. జ్వలతస్తవ జాతవేదస స్సతతం వైరికృతస్య చేతసి,
విదధాతు శమం శివేతరా రిపునారీయనాంబుసంతతిః. ౨౪

వ్యా. జ్వలత ఇతి. తవ చేతసి గతతం సదా జ్వలతో దీప్యమానస్య వైరికృతస్య
రిపునిమిత్రకస్య - జాతవేదసః - క్రోధాగ్నీరిత్యర్థః - శివేతరా అశివా - అమంగళా
వైధన్యదుఃఖజన్యత్వాదితి భావః - రిపునారీయనాంబుసంతతిః - వైరివనితాశ్చ
ప్రవాహాః - శమం శాంతిం - విదధాతు - వైరిజనితస్య క్రోధస్య వైరివధమంతరేణ
కాంత్యసంభవాదవశ్యం తద్వధ స్త్వయా కర్తవ్య ఇతి భావః-అత్ర క్రోధస్య విష
యాస్య నిగరణేన విషయతో జాతవేదస ఏవోపనిబంధ నాదలిశయోక్తిరలంకారః -
తనుక్తం. ప్లో. 'విషయాస్యానుసాదానాద్విషయాన్యపనిబధ్యతే, యత్ర సాతిశయోక్తి
స్యాత్ప్రవిస్తానోక్తిజీవితేతి - తత్రాపి క్రోధస్య జాతవేదసో భేదేష్యభేదాధ్యవ
సాయాత్ భేదే అభేదదూషా - తత ఏవాంబునిర్వాప్యతోక్తిశ్చ ఘటతే-తథాచ -
యథాంబుసేకేనాగ్నిస్సమ్యక్ కామ్యతి తథాశత్రువధేన క్రోధ ఇత్యవమ్యం గమ్యతే.

అవ. యుద్ధిష్ఠిర ఇత్యమాకర్ణ్య కిమిక్వాన్ దీత్యత|ఆహ.—

మూ. ఇతి దర్శితవిక్రియం సుతం మరుతః కోపపరీతమానసం,

ఉపసాంత్యయితం మహీపతి ర్ద్విరదం దుష్టమివోపచక్రమే.

వ్యా. ఇతీతి. ఇత్యుక్తరీత్యా దర్శితా ప్రకటితా విక్రియా కోపవికారో వా గారంభాత్ కో యేన తం - కోపపరీతమానసం కోపాక్రాంతచిత్తం-ఇదం విశేషణ ద్వయం ద్వీరదేపి యోజ్యం - మరుతః నాయోస్సుతం భీమం - మహీపతిర్యుద్ధిష్ఠిరః - దుష్టం ద్వీరదమివ - ఏతేనాస్య భీమస్య శౌర్యమేవ నబుద్ధి రస్థితి గమ్యతే - ఉప సాంత్యయితం అనునేతుం-ఉపచక్రమే స్రవ్యతః. * ప్రోవాభ్యాం సంధ్యాభ్యా మిత్యాత్మ నేపదం - రాజ్ఞా భావ్యుపకారవిశేషాపేక్షయా కథంచిదవశో జనశ్చపై శ్యంతే: ద్వీరదవద్వశీకరణీయో నతు త్యాజ్య ఇతి భావః.

అవ. ప్రథమం తావత్ స్తుత్యా త్రిభిః ప్రసాదయతి.—

మూ. అపవర్జితవిప్లవే శుచౌ హృదయగ్రాహణి మంగళాస్పదే,

విమలా తవ విస్తరే గిరాం మతిరాదర్శ ఇవాభిదృశ్యతే. ౨౯

వ్యా. అపవర్జితేతి. విప్లవః ప్రమాణభాధః అన్యత్రి బాహ్యమలసంక్రమః - సోపవర్జితో యస్య తస్మిన్ అపవర్జితవిప్లవే త్యక్తివ్యత్యాసే త్యక్తికలంకే చేత్యర్థః - శుచౌ శుచిశ్చబ్దసౌప్తమం లోహమధిశ్చ తద్వతి-అతివివ హృదయగ్రాహణి మనోహరే- మంగళాస్పదే, ఏకత్రి హితార్థప్రతిపాదకత్వాదన్యత్రి మంగళవస్తుత్వాచ్చ శ్రేయ స్సురే. శ్లో. 'రోచనం చందనం హేమ మృదంగం దర్పణం మణిం, గురుమగ్నిం తథా నూర్యం ప్రాతః పశ్యేత్సదా బుధ' ఇతి పురాణవచనాత్, తవ గిరాం విస్తరే వాక్ప్రపంచే, ప్రథనేవావిశబ్ద ఇతి ఘోషో నైతిషేధాత్ ఋదోరబల్యవ, అతి వివ ని. 'విస్తారో విగ్రహో వ్యాస స్సతు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్యమరః. మతి స్త్వద్బుద్ధిః- ఆదర్శ దర్పణ ఇవ. ని. 'దర్పణే ముకుందరూపి'విత్యమరః. విమలా విశదా అభిదృ శ్యతే-వాగ్దేశద్యాదేవ మతివైశద్యమనుమియతే-తత్సూర్యకత్వాత్తీవ్రేత్యర్థః,

అవ. అథ యుక్తేనాహ.—

మూ. స్ఫుటతౌ న పడై రపాకృతౌ న చ న స్వీకృతమర్థగౌరవమ్,

రచితౌ పృథగ్గతౌ గిరాం న చ సామర్థ్యమసాహితం క్వచిత్.

వ్యా. స్ఫుటతేతి-ఉపపత్తిరీతి చ. పడైః సుప్తిజంతశబ్దైః-స్ఫుటతౌ విశదార్థ

తా-నాపాకృతౌ నత్యక్తౌ - అర్థస్య గౌరవం భూయస్తస్య అర్థగౌరవం చ - న న స్వీకృతం - స్వీకృతమేవేత్యర్థః - వైశద్యప్రసక్తార్థగౌరవాభావనివర్తనార్థం నతో

ద్యయం, సంభాష్యనిషేధనివర్తనే ద్వా ప్రతిషేధావితీ వాచనః - గిరాం పదానాం
అవాంతరవాక్యోనాం చ పృథగ్గతా భిన్నార్థతా-అపునరుక్తార్థతేతి యావత్ - రచితా
కృతా - తథా క్వచిదపి సామర్థ్యం గిరామన్యోన్యసాకాంత్యత్వం చ - నాపోహితం
నవర్జితం, అన్యథా దశదాడిమౌద్విజ్ఞాననేకవాక్యతా న స్యాత్ - యథాచూః-అర్థకత్వా
దేకం వాక్యం సాచేతుం చేద్విభాగే స్యాదితి-సన్న్యగారవిత్సత్ర కథం చక్షీ
సమాసః - పురణగుణేత్యాది నా ప్రతిషేధాత్ - నైవ దోషః - యే శుక్లాదయశ్చబ్దాః
గుణే గుణిని చ వర్తంతే - యథా పటస్య శుక్లః, శుక్లః పట ఇతి చ-తేషామేవాత్ర
నిషేధాత్ - యే పునస్స వా గుణమాత్రవచనాః యథా గౌరవం, ప్రాధాన్యం రసో
గంధస్పర్శ ఇత్యేవమాదయః సేషామనిషేధాత్ - తత్తేనృచ్ఛ గుణైష్చక్షీ సమస్యత
ఇతి వచనాద్విహుళమభిముక్తప్రయోగదగ్గ నాన్తి - బలాకాయః శౌన్దర్యమిత్యా
దౌ తు భావ్యకారవచనాదసమాసః - అతఏవాహ వాచనః, 'పత్రపీఠిమాదిషు గుణ
వచనేనే'తి.

మూ. ఉపపత్తి రుదాహృతా బూదనుమానేన న చాగమః క్షతః,
ఇదమీద్యగనీద్యగాశయః ప్రసభం వస్తుముపక్రమేత కః. ౨౮

వ్యా. ఉపపత్తిరితి. కించ బలాత్ స్వబలయైత్యుక్త్యోపేక్షర్తణి పంచమీ-
ఉపపత్తిర్యుక్తిః ఉదాహృతౌ పరాక్రమ పక్ష ఏవ శ్రేణునీతి యుక్తిగుణేత్యర్థః-
ఉచితం నైతన్తహావీరస్యేతి భావః తథా అనుమానేన యుక్త్యో ఆగమం శాస్త్రం చ
న త్సగో న హతః నిఖండిత ఇతిర్థః. ౨౯ తస్మాదనుమానిత్యే క్తం - అన్యథా తద్వి
గోధాదనుమానస్త్వేవాప్రామాణ్యప్రసంగాదితి భావః. ఈద్యగిథం తాత్రయుక్త
మిదం వచనం-అవిద్యమాన ఈద్యగాశయః ఇత్యం తాత్రయుక్తాభిప్రాయో యస్య సో
ఽనీద్యగాశయః, ని. 'అభిప్రాయశ్చంద ఆశయ' ఇత్యమరః - కః ప్రసభం హతాత్
వస్తుముపక్రమేత-న కోపిత్యర్థః. ఇత్యం వస్తుముపక్రమేత నాస్తి, వక్తౌతు దూరా
పాస్త ఇతి భావః-కేచిదేతన్న్యోక్తీత్రయం నిందాపరత్వేనాపి యోజయంతి - తదసత్
హితోపదేశమాత్రితత్పరస్యాతివత్సలస్య గాఢో మత్సరిః ఇవ మహావీరే బ్రాతరి
విషయే సర్వానిర్ధగమాలభూతనిందాతాత్పర్యకల్పనానాచిత్వాదితి.

అవ. యది సాధూక్తిం తర్హి తత్తైవ క్రియతామిత్యాశంక్యాహ.---

మూ. అవిత్త్యుత్పత్తియా తథాపి మే హృదయం నిర్లయమేవ ధావతి,
అవసాయయితుం క్షిమాంస్సుఖం స విధేయేషు విశేషగుంపదః.

వ్యా. అవిత్త్యుత్పత్తియేతి. తథాపి త్వయా సమ్యక్క్షిప్తీ తేషాం మే హృదయం-అవి
త్త్యుత్పత్తియా అసంతుప్తతయా-అద్యాపి సంశయగత త్వేనేత్యర్థః-నిర్లయమేవ ధావతి

అనుసరితి అపేక్షిత ఇతి యావత్ - అన్యసి నిర్ణయస్యానుదయాదిని భావః - నిర్ణయమునదయే హేతుమానా... అవేతి. విధేయేషు సంధివిగ్రహాదికర్తవ్యాకేషు యా విశేషసంపదః అనంతరభేదధూమానః తాః సుఖం అక్లేశేన, అవసాయయితుం పురుషాన్ ప్రత్యానుకూలేన స్వస్వరూపం స్వయమేవ కీస్రుం ప్రత్యానుయితుమిత్యర్థః * స్యతేర్థ్యంతాదణి కర్తృకర్తృకా ఖ్యముక్ - జేరణాదిమాత్రస్వాయం విషయః - త్తమంతి ఇతి త్తమాః పచాద్యచ్ శక్తాః న భవంతి. ని. 'త్తమం శక్తే హితే త్రి' ప్లిత్యమరః - యద్వా సుఖం యథాతథా పురుషైః విశేషసంపదోఽవసాయయితుం నక్షమాః నశక్త్యాః త్తమ్యంత ఇతి త్తమాః కర్తృణి. - పిద్ధిదాదిభ్యోన్ విధేయమాత్రస్య సుగమత్వేపి తద్విశేషజాం సాక్ష్య ద్వాహుశ్యాచ్చ గుణేయత్వాదద్యాపి నిర్ణయాకాంతేతి తాత్పర్యాత్. అత్ర నిర్ణయధావనం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వేనాభిధానాద్యాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః-తమక్తం. ప్లి. 'హేగోర్వాక్యపదార్థ త్వే కావ్యలింగమదాహృత' మితి.

అవ. అస్తు విశేషసంధారణమంతరేణైవ ప్రవృత్తిరిత్యాశంక్యాహ. -

మూ. సహసా విదధీత న క్రియానువివేకః పరమాపదాం పదమ్,
వృణతే హి విమృశ్యకాంక్షం గుణలుబ్ధాస్వయమేవ సంపదః.

వ్యా. సహసేతి. క్రియత ఇతి క్రియా కార్యం - తాం సహసా అవిమృశ్యే త్యర్థః. సహసేత్యాకస్మి కామిమర్యయోరితి గణవాఖ్యానే, స్వరాదిపాతాదవ్యయత్వం, న విదధీత-కుతః. అవివేకః అవిమృశ్యకాంత్యం-పరమత్యంతం-అపదాం పదం స్థానం విపత్తికారణమిత్యర్థః - త్యతిరేకేశోక్తమగమన్వయేనాహ. వృణత ఇతి. గుణలుబ్ధాః గుణగృహ్ణవ ఇతి స్వయంవిరణహేతూక్తిః-సంపదః క్రియః విమృశ్య కగోతీతి విమృశ్యకారి * ఉపపదమతిజేతి సమాసః - తం స్వయమేవ వృణతే భజంతే హి వృజ్జంభక్తౌ వితి ధాతుః, తస్మాద్విమృశ్యైవ ప్రవర్తితవ్యమిత్యర్థః. అత్ర సహసా విధానవిషేధలబ్ధవిమృశ్యకారిత్వరూపకారణస్యాపహ్రాపత్యతిరేకకార్యేణ సమర్థనా వైషద్యరేణాథాంతరన్యాసః-ద్వితీయాథ చ సవిత సాధర్మ్యేణేతి జ్ఞేయమ్.

అవ. నను సాహసికస్యాపి ఫలసిద్ధిర్వృత్తత ఏవతత్త్వం వివేకేనేత్యత్రాహ. -

మూ. అభివర్షతి యోనుపాలయన్ విధిబీజాని వివేకవారిణా.

స సదా ఫలశాలినీం క్రియాం శరదం లోకప్రవాధితిష్ఠతి. 30

అభీతి. యః పుమాన్-విధియంత ఇతి విధయః కృత్యవర్గాస్తాని బీజానీవేత్యుపమితసమాసః - శరదం లోక ఇవేతి వాక్యగతోపమానుసారాత్ - తాని విధిబీజాని

† అత్ర పక్షేఽవసాయయితుమత్యత్ర స్వాకే నిజితి బోధ్యం.

వివేకో వారీన తేన - వివేకవారిణా పూర్వవత్సమాసః-అనుపాలయన్ ప్రతీక్షమాణః
స్వక రక్షన్నభివృత్తి నించతి - స పుమాన్ - ఫలం సాధననిష్ఠాద్యర్థః సస్యం చ.
ని. 'సన్యే హేతుకృతే ఫల' మిత్యుభయత్రాప్యమరః - తచ్ఛాసీనం క్రియాం కర్త-
లోకో జనః, ని. "లోకస్తు భువనే జన" ఇత్యమరః-శరదమన సదా అధిష్ఠతి సదా
క్రియాఫలం ప్రాప్నోత్యేన - ని కదాచిద్వ్యభిచరతీత్యర్థః. సామాసికస్య ఫలసిద్ధిః
కాకతాళీయ - వివేకనస్తు నియతేతి భావః-అత్రి, ఫలశబ్దేన సస్యహేతుకృతయో
రర్థయోరభేదాధ్యనసాయాత్ శ్లేషమూలాతిశయోక్తిః - తదనుగృహీతా చోపమే
త్యనుసంధేయమ్.

అవ. నియతా వివేకినః ఫలసిద్ధిరిత్యుక్తం-సంప్రతి తామేవ రుచ్యర్థం స్తోతి.-

మూ. శుచిభూషయతి శ్రుతిం వపుః ప్రశమ సస్య భవత్స్వలంక్రియా,

ప్రశమాభరణం పరాక్రమ స్స నయాపాదితసిద్ధిభూషణః. 32

వ్యా. శుచీతి. శుచి సంప్రదాయశుద్ధం-శ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం-కర్తృ-వపు
రూఢమయతి-అన్యథా అవిద్వాన్పురుషః శోచ్య ఇతి భావః - తస్య శ్రుతస్యప్రశమః
శ్రోతోపకాంతిః-అలంక్రియా భూషణం భవతి-అన్యథా శ్రుతవైఫల్యాదితి భావః -
పరాక్రమః సత్త్వవసరే శౌర్యం ప్రశమస్యాభరణం-అన్యథా సర్వైః పరిభూయతి
ఇతి భావః - సపరాక్రమః నయాపాదితా నీతిసంపాదితా వివేకపూర్వకేతి యావత్-
సాచాసా సిద్ధిశ్చ వైవ భూషణం యస్యస తథోక్తః-అన్యథా సామాసికస్య సిద్ధిః కాక
తాళీయత్యేన పక్షే పరాక్రమవైయర్థ్యాదితి భావః - 'వపుషో భూష్యతైవాత్ర సిద్ధి
రూఢమయతైవతు, ఉభయం మధ్యమానాం తు స్యస్యపూర్వోత్తరేచ్ఛయేతి వివేకః-
ఏవం విశిష్టసిద్ధరనవ్యభూషితాయా ఏవ భూషణతోవ్యక్త్యా సర్వోత్తరతయా స్తుతిర్
మ్యతే-అప్రోతరోత్తరస్య పూర్వపూర్వవిశేషణత్వాదకౌవశ్యలంకారః - తదుక్తం
'యత్ర విశేషణభావం పూర్వం పూర్వం ప్రతిక్రమేత్తేవ, భజతి పరంపరమేషాం
కృతిరకావళీ కథితా' ఇతి.

అవ. మిమృశ్య కుర్యాదితి స్థితం తత్ర విమర్శసాయః కఇత్యుక్తే శాస్త్రమేవ
త్యాహ.-

మూ. మతిభేదతిమ స్తిరోహితే గమానే కృత్వవిధౌ వివేకినామ్,

సుకృతిః పరిశుద్ధ ఆగమః కురుతే దీప ఇవార్చిదిర్భవమ్. 33

వ్యా. మతీతి. మతిభేదః కార్యవిప్రతిపత్తిః మతిభేదక్రమ ఇవేత్యుపవితన
మాసః-దీప ఇవేత్యుపమానసారత్-తేన తిరోహితే తేహితే అతివివ గమానే దరణ
గామే కృత్వః ధౌ కార్యనిష్ఠానే వివేకం సుకృతిః సుకృత్త్వః. 2వ భృత్తమా
శః ప్రతి ఇత్యర్థః అతివివ కార్యనిష్ఠా సిద్ధిరే. సంప్రదాయప్రాప్తిః అన్యత్రి నువేచికః

ప్రవాతాది దోషరహితశ్చ అగమశ్చాస్త్రం. ని. 'అగమశ్చాస్త్ర ఆయాతే' ఇతి విశ్వ-దీప ఇవ అగ్గదర్శనం కార్యజ్ఞానం వస్తుప్రతిభానం చ కురుతే.

అన. ఏనం విమృశ్య కుర్వన్ జైవాదనర్థం మేఽపి న కల్పిదపరాధ ఇత్యాహ.-

మూ. స్పృహణీయగుణైర్మహాత్మభిశ్చరితే వర్తనీ యచ్ఛతాం మనః, విధిహేతు రహేతు రాగసాం వినిపాతోఽపి సమస్యమున్నతేః.

వ్యా. స్పృహణీయేతి. స్పృహణీయగుణైః లోకశ్లాఘ్యగుణైః మహత్తభి సుజ్ఞప్తైః చరితే అనుష్ఠితే వర్తనీ అచారే మనో యచ్ఛతాం నిదధతాం-సన్తాపణ కృతకారతా మిత్యర్థః-విధిహేతు దైవనిమిత్తః. ని. 'విధివిధానే కైవేచే'త్యమరః - అతఏవ అగసా మసరాధానాం అహేతుః-వినిపాతోఽపి వికాఽనగోఽపి. ని. 'వినిపాతో'వపాతే స్వాస్థవాదివ్యస నేపేచే'తి విశ్వ-సమున్నతేరభివృద్ధః సమః తుల్యః కైవేచే పురుషస్వానుపాలభ్యత్వాదితి భావః-యథాహ కామందకః 'యస్మి గమ్య నుపక్రంతం కార్యమేతి వివర్ణ్యుం, పుమాం స్తత్రానుపాలభ్యో వాంతరితి సారుష' ఇతి.

అన. సంస్కృతి విద్విమృశ్యం శిదాహ.

మూ. శివనూపయితి గరియసీం శూనీష్వత్తమదూని తాయతిమ్,

విగణయ్య నయంతి పారుషం విజితక్రోధరయూ జగీషవిః. కృ.

వ్యా. శివమితి. జగీషన్ జయచ్ఛన్ నృపాః-విజితక్రోధరయః విజితక్రోధ వేగా స్వంతః గరియసీం ప్రభూతాం అమాషతాయతిం అక్షతోత్తరకాలం స్వంతా మిత్యర్థః-ఫలనిష్పత్తిం ఫలసిద్ధం విగణయ్య ఫలవత్త్వం నిశ్చిత్యేత్త్యర్థః-పారుషం పురుషకారం శివమనుకులం-బౌద్ధయికం ఉపాసం * వివయాదిత్వా తాన్వీశే రక్ - ఉపాయార్థస్యత్వం చ ఇతి హ్రస్వః, నయంతి హ్రస్వయంతి - పారుషమపాయేన యోజయంతీత్యర్థః-సానిశ్చితఫలం కర్మ కుర్వతి ఇతి భావః - యథాహ కామందకః. శ్లో. 'నిష్ఫలం జేతబహుళం సంసిద్ధిఫలనేన', న కర్మ కుర్వాన్మతిమాః సదా క్షణానుభవే'తి * న కర్మే ప్రపజ్ఞాన్ స్వీకృతః - ఇతి సారుషగ్య కైవల్య కర్తృత్వే-పుష్పపాయస్కాతకాత్వాత్ ప్రధం విముత ఇత్యాదివత్ - 'కర్తృసే చాశరీరే కర్తృణి' ఇత్యాత్మనేపదం న భవతి.

మూ. అపనేయ ముదేతు మిచ్ఛతా తిమిరం రోషమయం ధియాపురః,

అవిభిద్య నిశాకృతం తమః ప్రభయా నాంశుమతాప్యదీయతే.

వ్యా. అపనేయమితి. ఉదేతు మభ్యుదేతుం వివర్ధితుమితి యావత్ - ఇచ్ఛతా పురుషేణ-పురః ప్రథమం రోషమయం రోషాదాగతం. * ముత్యైతి ముత్యే, తిమి

మజ్జానం - ధియా వివేకబుద్ధ్యా కరణేన - అపనేయం - అపనోద్యం - తథాపి -
అంశుమతాపి కర్తా ప్రభయా తేజసా కరణేన - నిత్యాపరం రాత్రివిహితం తమో
ధ్యాంతం అవిభిద్య నోదీక్షుతే-కింతు విభిద్య వేత్త్యన్ - సూర్యస్యాప్యేకం కిమతా
న్యేసామిత్యపిశబ్దార్థః - ఇహోభావే అహ్.

అవ. నను దుర్బలస్త్వేన మస్తు బలీయసస్తు ప్రధాదేవ కార్యసిద్ధి రిత్యథ ఆహ.
మూ. బలవానపి కోపజన్మన సమసో నాభిభవం యదాద్ధి యః,

క్షయపక్ష ఇన్ద్రేంద్రవీః కలాస్సకలాహంతి సశక్తిసంపదః. 32

వ్యా. బలవానితి. బలవాక్ - సూరోపి యః, కోపా జన్మ యస్య తస్య కోప
జన్మనః-అవస్థ్యా బహుస్త్రిసౌ ర్యధికరణో జన్మాదుత్తరపద ఇతి వామనః, తమసో
మోహస్యః * కృత్యోగా త్కర్మ మస్మి - అభిభవమాప్రాలిం - న రుద్ధి ననివార
యతి - సన్పపః - క్షయస్య పక్షః క్షయపక్షః క్షయపక్ష ఇత్యర్థః-విందవీః ఇందు
సంబంధినిః కలా ఇవ. ని. 'కలాతు నోడశో భాగ' ఇత్యురః-సకలాః శక్తిసంపదః-
ప్రభుశ్చోదండబలాం - మంత్రశ్చోదండబలాం-ఉత్సహాశ్చోదండబలాం విక్రమ
బలా మితి త్రిగోపి శక్తీః హంతి సాశయతి - అంధస్య జంభూగలమివ ప్రధాం
ధస్య తాకోత్తరమపి పాసుధ్యం వ్యక్తే నేవేత్త్యర్థః - అన్య కాలస్య సర్వకారణ
త్వాత్ క్షయపక్ష్యా కలాక్షయకారిత్వమస్త్యేన. తమసస్తు తస్మాదవిజృంభణా
త్తథా వ్యవదేశః.

అవ. అథ విమృశ్య కుర్వతిః ప్రయాప్రకార మాహ. --

మూ. సమవృత్తిరుపైతి మార్గవం సమయే యశ్చైతనోతి తిగ్గతామ్,
అధితిష్ఠతి లోకమోజసా స వివస్వానిన మేదినిపతిః. 33

సమేతి. యః సమా నాతిమృదుర్నాతితిగ్గా వృత్తిర్యస్య సమవృత్తిస్సక్ -
సమయే సత్యగుణ ర్మార్గవం మృదువృత్తిత్వ ముపైతి - తిగ్గతాం తీవ్రవృత్తిత్వం
యతనోతి - స మేదినిపతిః వివస్వానినః జసా జేజసా లోకం అధితిష్ఠతి ఆప్ర
మతి - సూర్యోపి ఋతుభేదేన ప్రాతఃకాలాదిభేదేన వా సమవృత్తిరత్యాది యోజ్యం-
తథా చోక్తం, మృదుదండః భూయతే తీక్షణదండ ఉద్యేజకో భవతి యథార్హ
దండః పూజ్యత ఇతి.

అవ. ఉక్తాస్యథాకరణే దోషమాహ.--

మూ. క్వచిరాయ పరిగ్రహశ్చియాం క్వచ దుష్టేంద్రియవాజవశ్యతా,
శిరిదభ్రచలా శ్చలేంద్రియై రిసురతాపి ఒహుచ్ఛలాశ్చియాః,

వ్యా. శ్వేతి. శ్రియంః సంపదాం విరాయబహుకౌలం పరిగ్రహః స్వామ్యస్తీ
కరణం క్వ-ఇంద్రియాణి వాజిన ఇతేత్యుపమితిసమాసః. దుష్టానామూర్ధధావినాం -
ఇంద్రియవాజినాం - వక్త్రా వశంగతాః తేషాం భూత స్తత్తా క్వ, నోభయమేకత్ర
తివతీత్యర్థః - కుతః హి యస్తాత్ శరదశ్రవ చ్చులాశ్చించలాః, కించ, బహుచ్ఛలాః,
బహువ్యాజాః బహురంద్రా ఇతి యావత్. ని. 'ఫలం తు స్థలితే వ్యాజ' ఇతి విశ్వః-
శ్రియ స్సంపదః - చలేంద్రియై రజలేంద్రియైరిత్యర్థః-అనురక్షాః రక్షితమశక్త్యాః -
కథంచితప్రిస్తా ఆపి శ్రియో నావినీతే తివంతీత్యర్థః - వాక్యార్థహేతుకం కావ్య
లింగమలంకారః.

అవ. శ్రోధస్య రుప్తతామత్వా తస్య త్యాగ మపదిశతి. —

మూ. కిమసామయికం వితన్వతా మనసః త్విభముపాత్తిరంహసః,

క్రియతే పతిరుచ్చక్షై రపాం భవతా ధీరతయాధరీకృతిః. రం

వ్యా. కిమితి. ఉపాత్తిరంహపః ప్రాప్తత్వరస్య మనసః సమయోఽవసరోఽన్య
ప్రాప్తసామయికః సమయ స్తదస్య ప్రాప్త మితి తత్త్వ, స నభవతీత్యసామయిక స్తమ
ప్రాప్తకౌలం త్విభం వితన్వతా భవతా ధీరతయా ధైర్యగుణేన. శ్లో. 'మనసో నిర్వి
కారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతు' ప్సితి రపికాః - అధరీకృతిః తిరస్కృతిః -
ప్రాగితిశేషః - అపాం పతిరధిః ఇదానీం కిం కిమర్థం ఉచ్చక్షైః అధికః క్రియతే -
నపరాజితం పునరుచ్చక్షైః కుర్యాదితి భావః-ఆత్మ వితన్వతేలి భీమవిశేషణస్య పదార్థ
స్వాహంపతే రుప్తైః కరణహేతుత్వా త్కావ్యలింగమలంకారః.

మూ. శ్రుతమప్యధిగమ్య యే రిపూన్వినయంతే న శరీరజన్తనః,

జనయంత్యచిరాయ సంపదామయశస్తే ఖలు చాపలాశ్రయమ్.

వ్యా. శ్రుతిమితి. కించ యే శ్రుతం కాస్త్రమధిగమ్యాపి శరీరజన్తనః శరీర
ప్రభవాక్ రిపూక్ కామశ్రోధలోభమాహాదీక్ న విషయంతే న నియచ్ఛంతి నను
దంతీత్యర్థః. *క ర్తుణే చాశరీర కర్త సీత్యాత్మ సేవదం-తే ఖల్వచిరాయ రుడితి సం
పదాం చాపలాశ్రయమస్తైర్నిబంధనమయశో దస్మిన్ కిం జనయంతి-ఆశ్రయదోష
దస్యైర్థ్యం సంపదాం న స్వదోషాదిత్యర్థః - అజలైవద్వర్గస్య కేతస్సంపద ఇతి
భావః.

అవ. తథా శ్రోధాత్కార్యహని రిత్యాశయేనాహ. —

మూ. అతిపాతితకాలసాధనా న్యశరీరేంద్రియవర్గతాపసి,

అనచన్న్ భవంతి మాత్రమః కయసి ధైర్యవశాత్తవర్హతే. 47

వ్యా. అతిపాతితేతి, అతిపాతితాని అతిక్రంతాని-కాలః సమయో2-మహాపః సాధనాని సహాయాదీని చ యయా సా తథోక్తా-తాపయతితి తాపసి. * కర్తరి ల్యుట్ టిత్యాత్ జీవ - స్వస్య యచ్చరీరం ఇంద్రియవర్గశ్చ తయో స్తాపసి అక్షమా క్రోధః - భవంతం జనవత్ పుథగ్జన మివ. * తేన కుల్యం క్రియాచేద్యతిరితి వతి ప్రత్యయః-తే నేనాన్యో లక్ష్యతే, తద్ధిత్యాచర్యవిధ త్తీర్తవ్యయత్వం-నయసిద్ధేః, సతికాస్త్రసాధనఫలాత్ ఆపనేతుం పుథక్కర్తుం నిష్క్రమితి - ఆసమయక్రోధస్యాత్ సంతాపాతిరిక్తం ఫలం నాస్తిత్వగ్గః.

అవ. నుప్తః క్రోధ ఇత్యుక్త మథ త్తమాయా గుణానాహ.-

మూ. ఉపకారక మాయతే ర్భృశం ప్రసవం కర్తృఫలస్య భూరిణః,
అనసాయినిబ్బణం ద్విషాం న తితిక్షాసమ మస్తి సాధనమ్.

వ్యా. ఉపకారకమితి, ఆయతే రుత్తరకాలస్య భృశమత్వంతమపకారకం స్థిర ఫలహేతురిత్యర్థః-భూరిణః ప్రభూతస్య కర్తృఫలస్య, ప్రమాయతే అనేనేతి ప్రసవః కారణం, అపాయి న భవతీత్యనపాయి స్వయమవినశ్యదేవ ద్విషాం నిబ్బణం వినా శకం ఏవంగుణకం సాధనం తితిక్షాసమం త్తమాయాకుల్యం నాస్తి. ని. 'క్షాంతి స్తితిక్షే' త్యమరః * తిజ నిశాన ఇతి ధాన్యోః, గుప్తిచ్చి ద్భవ్య స్సనితి త్తమార్థే సన్ప్రత్యయః-తితిక్షాసమనిత్యమక్తోపమేయా సమానగా ఆర్థి ల్యప్తోపమా - భృశభూ ర్యనపాయిశ చైస్సాధనాంతర వైతత్వణ్యాద్యవతిరేకశ్చ వ్యజ్యతే-భేదప్రాధాన్యే ఉప మానాదుపమేయస్యాధిక్యే విపర్యయే చ వ్యతిరేకః.

అవ. నను తితిక్షయా కాలక్షేపే సుయోధనస్సర్వాక్ రాజ్ఞో వశీకుర్యాదిత్య ల్రాహ.

మూ. ప్రణతిప్రవణాన్విహాయ నస్సహజప్రేమనిబద్ధచేతనః,
ప్రణమంతి సదా సుయోధనం ప్రథమే మానభృతాంనవృష్టయః.

వ్యా. ప్రణతీతి. సహజస్నేహేన అకృత్రిమప్రేక్షా నిబద్ధచేతనః అస్తాను గాధం లగ్నచిత్తాః - సుయోధనే తు న తథేతి భావః-కించ మానభృతాం అహం కారిణాం ప్రథమే ఆగ్రేసరా-వృష్టయో యాదవాః - ప్రణతిప్రవణాక్ ప్రణాను పరాక్-సుయోధనస్తు న తథేతి భావః *నః అస్తాక్ విహాయ సుయోధనం సదా న ప్రణమంతి నానుసరంతి కింతు కార్యకారే త్యత్వంత్యేవేత్యర్థః - సతి యాదవపరి గ్రహే న కించిదస్తాక మసాధ్యం భవేదితి భావః - అనేకపదార్థహేతుకం కావ్య లింగ మలంకారః.

అవ. కారణాంతర మాహ. --

మూ. సుహృదస్య హృదస్తథేతరే మతమేమాం న విలంఘయంతి యే,
విసయాదివ యాపయంతి తే ధృతిరాష్ట్రాత్తజమాత్త సిద్ధయే.

వ్యా. సుహృద ఇతి. కించ ఏమాం వృష్టిసాం యే సహజాః సహజాతాః మాతృ
పితృపశ్యా ఇత్యర్థః. * అన్యేష్యసి. పృశ్యత ఇతి ఉప్రత్యయః - సుహృదో విత్రాణి,
తథా ఇతరే కృత్రిమసుహృదశ్చ, (ధనజీవహేతో రాశ్రితాః కృత్రిమసుహృదః)-
మతం వృష్టిపక్షం న విలంఘయంతి సాచిత్రామంతి తే ద్వయేపి నృపాః దుర్యోధనోప
జీవినోఽపితి భావః. అత్త సిద్ధయే స్వజీవసాగ్ధం ధృతరాష్ట్రాత్తజం దుర్యోధనం వినయా
దానకూల్యాదివ గూపయంతి కాలం గమయంతి కార్యకాలే తు నేఽపి వృష్టిపక్ష
ప్రజీవ ఏవేత్యర్థః - * గూపే ర్భ్యంతో ల్లట్ - అత్తప్రిత్యాదిని పుంగవః.

అవ. కించ నాయుమభియోగ కాల ఇత్యాశయే నాహ. --

మూ. అభియోగ ఇమాన్తహీభుజో భవతా నిస్య కృతః కృతావధేః,
ప్రవిఘాటయంతి సముత్పతే హరిదశ్యః కమలాకరానివ. రఽ

వ్యా. అభియోగ ఇతి. కృతావధేః పరిభాషితకాలశ్చ. 'అవధిస్త్యవధానే
స్యాత్ప్రీన్ని కాతే విలేపితే' తి విశ్వః * తస్య సుయోధనస్య-కర్తృణి వృష్టి - భవతా
కృతః అవధ్యంత ఇతి శేషః. అభియోగః అహవః అభియానమితి గూఢత్. ని. 'అభి
యోగస్తతపథే స్వదాహవపరాభవ' ఇతి విశ్వః-ఇమాం పూర్వకైక్ మహీ
భుజో తాన్జః-హరిదశ్యః ఉష్ణరః - కమలాకరానివ సముత్పతే ఉద్యమేవ-ప్రవి
ఘాటయంతా భేత్స్యతి. * ఘటేశ్వరాదికం ల్లట్, భావాదికస్య తు వితాం ప్రశ్న
ఇతి ప్రస్తవ్యం స్యాత్.

అవ. అథ నయే వృష్టిపక్ష్యాస్తాక్ ప్రత్యాహ. --

మూ. ఉపజాపనహే విలంఘయే న విధాతా స్పృహతీ మదోద్ధతి,
సహతే న జనోప్యధః క్రియాం కిము ధోకాధికధామరాజకమ్.

వ్యా. ఉపజాపితి. మదోద్ధతిః స దుర్యోధనః-స్పృహతీ అన్యోనిపి నృపాక్
విలంఘయే - మదాదవమానయే - సహంత ఇతి సహః తాక్. * పచాద్యచ్ -
ఉపజాపస్య సహే భేదయోగ్యాక్. ని. 'భేదోపజాపావృపథే' త్యిమరః - విధాతా
విధాత్యతి. * విపూర్వస్య దధాతే ల్లట్ - అవమానినో జనః సుభేద ఇతి భావః -
న చ తే సహిష్టవ ఇత్యాహ-జనః ప్రాకృతోపి అధః ప్రయాం అవమానం న సహనే-
తోకాధః ధామ లోకో త్తర ప్రతాపం రాజకం రాజసమూహః. * గోద్రోష్ట్ర త్యా

దినా వుఱ్ఱో ప్రత్యయః-కిము, న సహత ఇతి కిము వ క్తవ్యమిత్యర్థః-తథాచ. కృత్స్న మపి రాజమండల మస్తా సేవావలంబివ్యత ఇతి భావః.

అవ. నను సఖీనివేత్వాది వచేచరోక్త్యా తస్య మదసంభావనాపి కథమిత్య త్రాహః:-

మూ. అగమాపితకృత్యసంపదాం హతవేగం వినయేన తావతా,

ప్రభవంత్యభిమానశాలినాం మదము త్తంభయితం విభూతయః.

వ్యా. అగమాపితేతి. అగమాపితకృత్యసంపదాం అకృతకృత్యానాం - సావ శేషిత కర్తృజామిత్యర్థః-కుతః-అభిమానశాలినాం అహంకారిణాం విభూతయః సంపద ఏవ తావతా స్వల్పేన వినయేన కార్యవకాదాలోపితేనేతి శేషః - హతవేగం ప్రతి బద్ధోద్రేకం-నతు స్వహాపతో హతం, మదం ఉత్తంభయితం వర్ధయితం ప్రభవంతి సమర్థా భవంతి-సర్వథా దుర్జనం సంపదో వికారయంతీతి భావః.

అవ. అథ మదస్యానర్థహేతుతాం యుక్తే నాహః:-

మూ. మదమానసముద్ధతం నృపం న నియుక్తే నియమేన మూఢతా,

అతిమూఢ ఉదస్యతే నయాన్నయహీనాదపరజ్యతే జనః ౪౯

వ్యా. మదేతి. అపరాగేతిచ. మదమానాభ్యాం దర్పాహంకారాభ్యాం సముద్ధతం నృపం మూఢతా అకార్యజ్ఞతా నియమేన అవశ్యం న వియుక్తే న విముంచతి - అతిమూఢః నయాన్నీతిమార్గాత్ ఉదస్యతే ఉత్తి ప్యతే. * కర్తృకర్తరిత్యే-నయహీనాత్ జనః అపరజ్యతే అపరక్తో భవతి. * స్వాతేత్వాదాత్త సేపదమ్.

మూ. అపరాగసమీరణేతితః క్రమశీర్షాకులమూలసంతతిః,

సుకరస్తరువత్ప్రహిష్టునా రిపుఃస్థూలయితం మహానపి ౫౦

వ్యా. అపరాగః అప్రీతి ద్వేష ఇతి యావత్-సమీరణఇవ, తే నేరితశ్చాలితః అతఏవ క్రమేణ శీర్షా శీర్షీ భూతా ఆకులా చలాచ మూలసంతతిః ప్రకృత్యాదిస్వజన వర్గః శిఘ్రసంఘాతశ్చ యస్య స తథోక్తః. ని. 'మూలం వంశీకృతే స్వీయే శిఘ్ర తారాంతికాదిప్వ' తి వైజయంతీరిపుర్వహానపి - తరువత్ వృక్ష ఇవ సహిష్టునా క్షమావతా ఉస్తూలయితం ఉద్ధర్తం ధ్వంసయితం సుకర స్సుసాధ్యః-సుకరోష్ఠావన ఇత్యర్థః, అత్ర మదాదేః పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరం ప్రతి కారణత్వాత్కారణ మాలా-తరువదిత్యుపమా చేతి ద్వయోః సంసృష్టిః.

అవ. నన్వంతర్భేదమాత్రేణ కథం సుసాధ్య ఇత్యత ఆహః:-

మూ. అణురప్యవహంతి విగ్రహః ప్రభుమంతః ప్రకృతిప్రకోపజః,

అఖిలం హి హినస్తి భూధరం తరుశాఖాంతనిఘ్నజోఽనలః.

వ్యా. అణురితి. అణుః ఆల్పీపి అంతః ప్రకృతిప్రకోపజః అంతరంగామా త్యాద్య పరాధసమద్భవః. ని. 'ప్రకృతిః పంచభూతేషు స్వభావే మూలకారణే, ఛందః కారణగుహ్యేషు జంత్వమాత్యాదికేష్వపీ'తి వై జయంతి - విగ్రహో వైరం ప్రభుమపహంతి నాశయతి - ఆశ్ర దృష్టాంత మాహ తరుకాఖాంతానాం నిఘ్నో ఘర్షణం తస్మాదేనలోఽగ్నిః భూధరం గిరిమఖిలం సాకలేన హి నస్తి హి - దహ తీత్యర్థః - ఆశ్రోపమానోపమేషు సమానధర్మాణాం చింత్యప్రతిబింబతయా నిర్దేశేన దృష్టాంతాలంకారః.

అవ. తథాపి వర్ధమానం శస్త్రం కథముపేక్షితేత్యాశంక్య దుర్విసితత్వా దిత్యాహ. —

మూ. మతిమాన్ వినయ ప్రమాధిన స్సముపేక్షేత సమున్నతిం ద్విమః, సుజయః ఖలు తాదృగంతరే కపదంతా హ్యవినీతసంపదః. ౧౭౨

వ్యా. మతిమానీతి. మతిమాన్ ప్రాజ్ఞః - వినయం ప్రమథ్నాతి త్యజతీతి వినయ ప్రమాధినః దుర్విసితస్య ద్విమః శస్త్రోః సమున్నతిం వృద్ధిం సముపేక్షేత - ఉపేక్షాయాః ఫలమాహ - తాదృక్తాదృగ్విధః అవినీత ఇత్యర్థః, అంతరే క్వచిద్రంధ్రే నుజయః నుభేన జేతుం శక్యః ఖలు - హి యస్తాత్ - అవినీతస్య దుర్జనస్య సంపదః విప దంతాః విపన్నర్యాదకాః, అనన్ధిదర్శా ఇత్యర్థః.

అవ. కథం దుర్విసితస్య శస్త్రోస్సుజయత్వమిత్యాశంక్య భేదజన్మరితత్వా దిత్యాహ. —

మూ. లఘువృత్తతయా భిదాం గతం బహిరంతశ్చ నృపస్య మండలం, అభిభూయ హరత్యనంతరశ్శిథిలం కూలమివాపగారయః. ౧౭౩

వ్యా. లఘ్వితి. లఘువృత్తతయా స్వస్య దుర్వృత్తతయా బహి ర్నిత్రాదిజాన పదేషు, అంతరమాత్యాదిషుచ-భిదాం భేదం గతం ప్రాప్తం *షిద్ధిదాదిభ్యో జిత్యక్ ప్రత్యయః-నృపస్య మండలం రాష్ట్రం అనంతరఃస్నిహితః జగిషుః, అపగారయో నదీ తేగః శిథిలం అంతర్భేదజన్మరం కూలమివ అభిభూయ ఆక్రమ్య హరతి.

మూ. అనుశాసతమిత్యహ-కలం నయవర్తాకులమన్యునాగ్రజమ్, స్వయమర్థగ్రవాభివాఞ్ఞితస్త మభీయాయ పరాశరాత్మజః. ౧౭౪

వ్యా. అన్వితి. ఇతీత్యం-ఆకులం ఆరినికారస్పరణాత్ తుభితం అన్యునాగ్రజం భీమసేనం నయవర్త్య నీతిమార్గం అనాకులమసంక్షీప్తం యథా తథానుశాసతముపది శంతం. * జక్షిత్యాదయ వైదిత్యగ్య సత్త్వాన్యుమభావః - యద్వా నయవర్తాకులం నీతిమార్గస్థలితం భీమం ఇతీత్యనుశాసతం శిక్షయంతం తం యుద్ధిష్ఠిరం పరాశరా త్మజో వేదవ్యాసః స్వయమభివాఞ్ఞితోఽగ్ర ఇవ సాక్షాత్ స్వనారథ ఇవేత్యుత్పేక్షా- అభీయాయ ప్రాప్తః.

అన, అథ యుగ్మేన తమేవాహ, —

మూ. మధురైరవశాని లంభయన్నపి తిర్యంచి శమం నిరీక్షితైః,
పరితః పటు బిభ్రదేనసాం దహనం ధామ విలోకనక్షమమ్ ౧౪౬

వ్యా. మధురైరితి. సహనేతిచ. మధురైః కాఁతైః నిరీక్షితైరవలోకనైః.
* నపుంసకే భావే క్తః - న విద్యతే నశ ఆయత్తత్వం యేషాం తాన్యవశాని ప్రతి
కులాని. ని. 'నశ ఆయత్తతాయంచేతి విశ్వః - తిర్యంచి మృగపక్ష్యాదీశ్యపి-శమం
శాంతిం లంభయన్ ప్రాపయన్. * అభేత్సేతి సమాగమః-గతిబుద్ధిత్యాదినా ద్వికర్త
కత్వం-పటు ఉజ్జ్వలం-ఏనసాం పాపానాం, దహ్యతేన నేనేతి దహనం నివర్తకం..
తథాపి విలోకనక్షమం దర్శనీయం నహ్నద్వివిలక్షణవతి భావః - పరితః అభిరః
ధామ తేజో బిభ్రత్.

మూ. సహసోపగతస్సనిష్కంబు తపసాం నూతీరనూతిరాపదాః,
దద్యతే గగతీభుజా ముని స్స నపుష్కానివ పుణ్యసంచయః ౧౪౭

వ్యా. పునః సహసోపగతః ఆకిష్టాదాగతః - తపసాం నూతిః ప్రభవః, ఆప
దాం అనూతిః అప్రభవః - నివర్తక ఇతి యావత్ - సమునిర్యాయః నపుష్కా
మూర్తిమాన్ పుణ్యసంచయః పుణ్యరాశిరవేత్స్యత్యేషా - జగతీభుజా రాజ్ఞా యుధి
ష్టిరేణ సవిస్తయం పాశ్చర్యం దద్యతే దృష్టః.

మూ. అథోద్భవై రాసనలిః పరాధ్యా దుద్యన్సఘాతాచణవల్కలాగ్రః,
రరాజ క్షీర్ణకపిశాంశుశాల శ్శృంగా త్సుమేగోఽప తిగ్రగత్తిః.

వ్యా. అథేతి, అథ దర్శనానంతరం-ఉచ్చైరేవ తన్న తాత్పర్యాత్ శ్రేష్ఠత్.
* అగ్రాద్యత్, పరావరాధమోత్తమ పూర్వాచ్చేతి యత్ప్రత్యయః-అసనః సింహాస
నాత్-ఉద్యత్ ఉత్తిష్ఠత్ - అతి ఏవ ధూతాని కంపితాని ఆరుదాని వల్కలాగ్రాణి
యస్య స తథోక్తః - స రాజా క్షం విత్తుతమాకపిశం అంశుశాలం యస్య స తథో
క్తః-సుమేగోః శృంగాదుద్యత్ తిగ్రరత్తిరివ రరాజ భుభుభే.

మూ. అవహితహృదయో విధాయ సోఽర్హా
మృషివదృషిప్రవరే గురూపదిష్టామ్,
తదనుమత మలంచకార పశ్యా
త్ప్రళమ ఇవ శుతమాగనం సరేంద్రః. ౧౪౮

వ్యా. అవహితేతి. స సరేంద్రః అవహితహృదయోప్రమత్తచిత్తస్యన్. ని.
'చిత్తం తు శేతో హృదయ' మిత్యమరః-ముషిప్రవరే మునిశ్రేష్ఠే-ముషివత్ మువ్య
హం. * అర్హాదేవతిప్రత్యయః-గురూపదిష్టం మన్వాదిప్రణీతాం కాశ్రియామిత్యర్థః-

అర్హం పూజాం. * గురోశ్చ హల ఇత్యకారప్రత్యయః - విధాయ కృత్వా - పూజాదనంతరం తదనుమతం తేనానుజ్ఞాతం ఆసనం-ప్రశమకృపాంతి-పుత్రం కాత్మశ్రవణమివ అలంచకార-ఉక్తంచ పూర్వం-‘ప్రశమ స్తస్య భవత్యలంక్రియే’తి - మున్యనుజ్ఞయోపవిష్టవానిత్యర్థః.

వ్యక్తోదితస్తి తమయూఖవిభాసితోష్ఠ
 తిష్ఠక్ మునేరభిముఖం సవిక్రీర్ణధామ్నః,
 తన్వంతమిద్ధమభిశో గురునంశుజాలం
 లక్ష్మీమువాహ సకలస్య శశాంకమూర్తయేః,

గీ॥

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతాఝనీయే మహాకావ్యే
 లక్ష్మీపదలాంఛనే ద్వితీయస్సర్గః.

వ్యా. వ్యక్తోదితః స్పష్టోద్భవః స్థితమయూఖైః - విభాసితావోష్ఠాయస్య స తథోక్తః - విక్రీర్ణధామ్నః విస్తృతతేజసః మునేరభిముఖం తిష్ఠక్ సః సృపః ఇద్ధం దీప్తం అంశుజాలం తన్వంతం గురుం గీవృతం. ని. ‘గురుగీవృతపితృద్యా’ విత్యుమరః. * అభిశః పరిత ఇత్యాదినా ద్వితీయా-అభిశో-భిముఖం, తిష్ఠత ఇతి శేషః-సకలస్య సంపూర్ణస్య శశాంకమూర్తిస్య తస్య ఇందోః లక్ష్మీం ఉవాహ వహతిస్త-అప్రోపమే యస్య రాజ్ఞః ఉపమా నేందుధర్మేణ లక్ష్మ్యేసాక్షాత్సంబంధా సంభవాత్తత్సద్భవీం లక్ష్మీమితి ప్రతిబింబకరణాక్షేపాదసమ్భవద్యస్తుసంబంధాత్ పదార్థవృత్తినిదర్శనాంతరః-తదుక్తిమ్ - ‘ప్రతిబింబస్యాకరణం సంభవతా యత్ర నస్తు యోగేన, తత్సామ్యమసంభవతా నిదర్శనా పా ద్విధాభిమతే’ తి.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహాపాధ్యాయ
 కోలాచలమల్లి నాథనూరివిరచితాయాం కిరాతాఝనీయవాఖ్యానాయాం
 ఘంటాపథసమాఖ్యానాయాం ద్వితీయస్సర్గః.

తృతీయ స్కంధః.

అన. అథ త్రిభిర్దునిం విశంషక్ చతుర్భి శ్లోకైః కలాపకమాహ -
తదుక్తం.—

మూ. తతశ్శరచ్చంద్రకరాభిరామై రుత్సర్పిభిః ప్రాంశుమివాంశుజాలైః,
బిభ్రాణనూనిలరుచం పిశంగీర్జటాస్తటిత్వంతమివాంబువాహమ్.

శ్లో. 'ద్వాభ్యాం యుగ్మమితి ప్రోక్తం త్రిభి శ్లోకై ర్విశేషకం, కాలాపకం
చతుర్భిస్సాన్య త్తదూర్ధ్వం కులకం స్పృత' మితి. 1 తతి ఇతి. తతః ఉపవేశనా
నంతరం - శరచ్చంద్రకరాభిరామైః తద్వదాహ్లాదతై రత్వభిః - ఉత్సర్పిభిః ఉర్ధ్వం
ప్రసారిభిః అంశుజాలైః ప్రభాపటలైః ప్రాంశుమున్నతమివ స్థితమిత్తుత్పేక్షా -
పునరానీలరుచం కృష్ణరగ్లం - పిశంగీః పింగళవర్ణాః * గౌరాదిత్వాత్ జీష్ - జటాః
బిభ్రాణం ధారయంతం ఆతపన తటిత్వంతం విద్యున్యక్తం అంబువాహమివ స్థితమిత్తు
పమా - ధర్మాత్ శో మునిమాబభాషే ఇతి చతుశ్శ్లోకే నీనాన్వయః.

మూ. ప్రసాదలక్ష్మీం దధతం సమగ్రాం వపుః ప్రకర్షేణ జూతిగేన,
ప్రసహ్య చేతస్సుసమూరజుత మసంస్తుతానామపిభావమూర్ధ్వామ్.

వా. ప్రసాదేతి. పునః సమగ్రాం సంపూర్ణాం ప్రసాదస్సౌమ్యతా తస్య
లక్ష్మీం సంపదం దధతం - ఆతపన జనమతిగచ్ఛతీతి జనాతిగేన లోకాతికాయినా.
అశ్యేష్యపి దృశ్యత ఇతి జనే ర్దృశ్యత్యయః - వపుః ప్రకర్షేణ ఆకారసంపదా -
అసంస్తుతానామపరిచితానా మపి వ్యాసోఽయమిత్యజానతామపీత్యభిః. 2. 'సంస్తవ
స్సాన్యత్పరిచయ' ఇత్యమరః-చేతస్సు చిత్రేషు ఆర్ద్రం స్నేహార్ద్రం భావ మభిప్రాయం
ప్రసహ్యబలాత్ సమాసజంతం లగయంతమితి యావత్. * దంశసంజన్యంజాంశ
పీత్యుపధాలోపః - ప్రసన్నాకారేషు సర్వోఽపి స్నిహ్యతీతి భావః.

మూ. అనుద్ధతాకారతయా వివిక్తాం తిన్వంతమంతగిరణస్య వృత్తిం,
మాధుర్యవిస్రంభవిశేషభాజా కృతోపసంభావమివేషీ తేన, 3

1 సాహిత్యదర్శణే తు, 'ఘంధోబద్ధపదం పద్యం తేన ముక్తేన ముక్తకం,
ద్వాభ్యాం తు యుగ్మకం సంచానితకం త్రిభివ్యతే, కలాపకం చతుర్భిశ్చ పంచభిః
కులకం మత' మిత్తుక్తమ్.

వా. అనుద్ధతేతి. పునః - అనుద్ధతాకారతయా కాంతాకారతయా లింగేన - అంతఃకరణస్య వృత్తిం వివిక్తం పూతాం కాంతామితి యావత్. ని. 'వివిక్తా పూత విజనా'విత్యమరః - తన్వంతం ప్రకటయంతం - ఆకృతిరేవాస్య చిత్తశుద్ధిం కథయతీ త్యర్థః-పునః మాధుర్యం నిర్గుణసామ్యతా విస్రంభో విశ్వాసః - తయోర్విశేషమతి శయం భజతీతి తథోక్తేన. ని. 'సమావిస్రంభవిశ్వాసా'విత్యమరః-ఈషీ తేన దర్శనే నైవ కృతా ఉపసంభాషా పరిభాషణం యేన తమివేత్సుల్లేఖా-దృష్టివిశేషేణ వోపసంభాషమాణమివ సితమిత్యర్థః-కాశికాయాం తు. ఉపసంభాషా ఉపసాంత్యన మితి భాసనాదినుత్రే ఉక్తమ్.

మూ. ధర్మాత్వజ్ఞో ధర్మ నిబంధినీనాం ప్రసూతి మేనః ప్రణుదాం శ్రుతీనాం, హేతుం తదభ్యాగమ నీ పరిస్థు స్సుగ్రోపవిష్టం మునిమాబభాషే.

వా. ధర్మతేతి - పునః ధర్మాక్ నిబంధంతీతి ధర్మ నిబంధినీనాం అగ్నిహోత్రాది ధర్మప్రతిపాదికానాం ఏనః ప్రణుదాం ఆఘచ్చిదాం. * క్విప్ - శ్రుతీనాం వేదానాం. ని. 'శ్రుతి త్రీ వేద ఆమన్నయ' ఇత్యమరః - ప్రసూతిం ప్రభవం సుఖే నోపవిష్టం ఆసీనం మునిం తదభ్యాగమనే తస్య మునే ఆగమవే హేతుం కారణం- పరిస్థుః జిజ్ఞాసుః. * ఆపన్న తేన్వంతంతాదు ప్రత్యయః-ఆవజ్ఞ పృథామిదితీకారః, అత్రలోపాభ్యాససృత్యభ్యాసలోపః - ధర్మాత్వజ్ఞో యుధిష్ఠిరః ఆబభాషే ఉవాచ.

మూ. అనాప్తపుణ్యోపచయై ద్దురాపా ఫలస్య సర్వూతరిణా న్సవిత్రీ, తుల్యా భవద్దర్శనసంపదేషా వృష్టే ర్దివో వీతబలాహకాయాః.

వా. అనాప్తేతి. అనాప్తపుణ్యోపచయైః ఆకృతిపుణ్యసంగ్రహైః-దురాపా ద్దుర్భా ఫలస్య సవిత్రీ శ్రేణుస్కరీత్యర్థః - నిర్మాతరజాః హతరజోగుణా ఆన్యత్ర నిర్గుణ భూతిశ్చ. ని. 'రజోగజోగుణభూకౌ' పరాగాన్తయోరపీతి విశ్వః. ఏషా భవద్దర్శనస్య సంపత్ సంపత్తిః - లాభ ఇతి యావత్. * సంపదాదిభ్యః క్విపోభా వాగ్ధత్వాత్ - వీతబలాహకాయాః గతవే ఘాయాః-దివః అంతరిక్షస్య సంబంధిన్యాః వృష్టేః తుల్యే నేత్యసమాంతకారః - అనభ్రవృష్టివదతర్కబోపపన్నం భవద్దర్శనం సర్వథా కస్యచిచ్ఛేయసో నిదాన మిత్యర్థః - వారివహతీతి బలాహకః-పుషాదరా దిత్యాత్సాధుః.

మూ. అద్య క్రియాః కామదుఘాః క్రతూనాం సత్యాశిష స్సంప్రతి భూమిదేవాః, ఆసంస్మతే రస్మి జగత్సుజాతి స్త్వయ్యాగతే యద్యహుమానపాత్రం.

వా. అద్యేతి. అద్య క్రతూనాం క్రియాః అమృతానాని, కామాక్ దుహం తీతి కామదుఘాః-ఫలదా ఇత్యర్థః. * దుహః కవ్వుశ్చేతి కప్పిత్యయోఘాదేశశ్చ-

సంప్రతి అద్య భూమిజీవాః బ్రాహ్మణాశ్చ. ని. 'ద్విజాత్యగ్రజన్తభూదేవబాదబాః, విప్రశ్చ బ్రాహ్మణ' ఇత్యమరః-సత్యాశిషో జాతాః, తత్ బ్రాహ్మణాశిషోఽద్య ఫలితా ఇత్యర్థః - యద్యస్తాత్కారణాత్ - త్వయ్యాగ తే సతి త్వదాగమననిమిత్తేనేత్యర్థః. అస్తీత్యహమర్థేఽవ్యయం-అస్తీత్యన్తదధానువాదే ఆహమర్థేఽపీతి గణవ్యాఖ్యానే, శ్లో. 'దాసే కృతాగసి భవత్పుచితః ప్రభూణాం పాదప్రహర ఇతి సుందరి నాస్తి మాయే' ఇతి ప్రయోగశ్చ-అసంస్పృతేరాసంసారాత్ యావత్సంసారమిత్యర్థః. * అఖి విధావాజ్, వికల్పదసమాసః - జగత్సు బహుమానపాత్రిం బహుమానయోగ్యో జాతః సకలసత్కర్తృఫలభూతం త్వదాగమనం, యేన మే జగత్తాన్యతేతి భావః.

మూ. శ్రియం వికర్ష త్యపహంశ్యహూని

శ్రేయః పరిస్నాతి తనోతి కీర్తిమ్,

సందర్శనం లోకగురోరమోఘం

తవాత్మయోనేదివ కిం న ధత్తే.

2

వ్యా. శ్రియమితి. ఆత్మయోనేః బ్రహ్మణ ఇన లోకగురోః తన - అమోఘ మవిఫలం సందర్శనం శ్రియం వికర్షతి అకృప్య దదాతి-అఘానిరుఃఖాని అపహంతి. ని. 'వృజివై నోఘసంహోద రితదమృత' మిత్యమరః-శ్రేయః పురుషార్థం పరిస్నాతి స్రవతి ధర్మయతీతి యావత్ - ధాతు నామనేకార్థత్వాత్ - కీర్తిం తనోతి, కిం బహునా, కిం నధత్తే కిం నకరోతి సర్వం చ కరోతీత్యర్థః.

మూ. శ్చోచ్చితస్త్వయూభేఽసి హిమద్యుతౌ మే

న నిర్వృతం నిర్వృతిమేతి చతుః

సముష్ణ తజ్జాతివియోగభేదం

త్వత్స్పృధాపుచ్చస్వసితీవ చేతః.

౩

వ్యా. శ్చోచ్చితమితి. హే భగవన్ శ్చోచ్చితస్త్వయూభే సుధాస్యందికరేఽపి హిమద్యుతౌ ఇందౌ విషయే న నిర్వృతమనిర్వృతం - సత్కర్తృవ్య సత్కర్తృవ్య సుప్తుశేతి సమాసః. మే చతుః త్వత్స్పృధా నిర్వృతిం సుఖమేతి తథా చేతశ్చ సముష్ణ తజ్జాతి వియోగభేదం త్వక్తబంధువిరహదుఃఖం ఉచ్చస్వసితీవ అనుపరోధేన ప్రాణితీవేత్యు త్వేషా, పూర్వాధేతు నిర్వృతికారణే సత్యసి ఇందావనిర్వృతికథనాద్విశేషాక్తిః-తదుక్తం. శ్లో. 'తత్సామగ్ర్యమనుత్పత్తిర్విశేషాక్తిర్నిగద్యత' ఇతి.

మూ. నిరాస్పదం ప్రశ్నకతూహలిత్యమస్తాస్వధీనం కిమునిస్సృహణామ్,
తథాపి కల్యాణకరీం గిరంతే మాం శ్రోత్రమిచ్ఛా ముఖరీకరోతి.

వ్యా. నిరాస్పదమితి. ప్రశ్నకుతూహలిత్యం నిరాస్పదం ఆగమనప్రయోజన ప్రశ్నో నిరాస్పద ఇత్యర్థః. * ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామితి నిపాతః - ప్రశ్నావకకాశే హేతుమాహ - నిస్సంప్రసాదాం - యష్టాద్భుతామితి శేషః - ఆస్పాస్పదీనమాయత్తం కిము - న కించిదస్పదో లభ్యమిత్యర్థః. * ఆధారత్వవివక్షాయాం సప్తమీ - తథాపి కల్యాణకరీం అస్పద్యైకహేతుమిత్యర్థః - నిస్సంప్రసాదాప్రకృతేః పరాగత్వాదితి భావః. * కృణో హేతుత్వే టప్రత్యయే జీవ - ఆత్మనే గిరం శ్రోతుమిచ్ఛా, మాం, ముఖం వాగస్యాస్తితి ముఖగో నిరంతరభాషీ. * రప్రకరణే ఖహుఖకుంజేభ్య ఉప సంఖ్యానమితి. రప్రత్యయః. ని. 'దుర్గుభే ముఖరాబధముఖా' విత్యమరః - తతశ్చిప్రత్యయః, ముఖరీకగోతి వ్యాహరయతీత్యర్థః - నిస్సంప్రసాదాపి తే వాక్య మస్పద్యైకకరత్వాచ్ఛ్రోతవ్యమితి భావః.

మూ. ఇత్యుక్తవానుక్తివిశేషరమ్యం మనస్సమాధాయ జయోపపత్తౌ, ఉదారచేతాగిర మిత్యుదారాం ద్వైపాయ నేనాభిదధేనరేంద్రః.

వ్యా. ఇతితి. ఇతిత్యం - ఉక్తివిశేషరమ్యం ఉక్తివైచిత్ర్యచారు యథాతథా ఉక్తవాక్ - ఉదారచేతాః మహామనాః నరేంద్రః ద్వైపాయ నేన వ్యాసేన - ద్వీప మయనం స్థానం జన్మభూమిర్యవ్య స ద్వీపాయనః సవన ద్వైపాయనః. * ప్రజ్ఞా దిభ్యశ్చేతి స్వాగ్నేఽగ్నిశ్శయః - నత్యపత్యాగే నదాదిభ్యః ఘో, తేవ్యపాతాత్ బాధితార్థత్వాచ్చ - జయోపపత్తౌ మనస్సమాధాయ జయసిద్ధిముపేక్ష్యేత్యర్థః - ఇతి వత్సమాజప్రకారాం ఉదారమర్గవతీం గిరమభిదధే ఉక్తః, దుహదిత్వా దప్రధానే కర్తృణి లిట్. 'ప్రధానకర్తృణ్యభేయే లాఙీనామన్దికర్తృణాం, అప్రధానే దుహాదీనాం ణ్యంతే కర్తృశ్చ కర్తృణి' ఇతి వచనాత్.

అవ. అదౌ తావత్స్వగ్య మాధ్యస్థ్యభంగదోషం యస్మై న పరిహరతి.---

మూ. చిచ్ఛతాం జన్మనతామలస్త్విం
యశోఽవతంసాముభయత్ర భూతిమ్,
అభ్యర్హితాం బంధుషు తుల్యరూపా
వృద్ధిశ్చేషేణ తపోధనానామ్.

౧౧

వ్యా. చిచ్ఛతామితి. అలస్త్విం గుర్వీం. * వోలో గుణవచనాదితి జీవ యశో వతంసాం క్షీణభూషణాం - ఉభయత్ర ఇవా చాముత్రచ, లోక ఇతి శేషః - భూతం శ్రేయః - చిచ్ఛతాం చేతుం సంగ్రహీతు మిచ్ఛతాం. * చిన్తోతే సున్నంతాచ్చత్వ ప్రత్యయః - జన్మవతాం శరీరిణాం బంధుషు విషయే తుల్యరూపా ఏకవిధా వృద్ధి ర్యవహరః అభ్యర్హితా ఉచితా తపోధనానామస్తాద్భుతాం విశేషేణ నియమేన అభ్యర్హితా.

మూ. తథాపి నిఘ్నం నృప తావకీనైః

ప్రహ్వీకృతం మే హృదయం గుణామైః,

వీతస్పృహణామపి ముక్తిభాజాం

భవంతి భవ్యేషు హి పక్షపాతాః.

౧౨

వ్యా. తథాపితి, తథాపి తుల్యవృత్త్యాచిత్యేపి-హే నృప తావకీనైః త్వదీయైః * యుష్మదస్య దోరస్య తరస్యాం ఖఙ్గో చేతి ఖఙ్గృత్యయః. తవకమమకావేకవచన ఇతి తవకాదేశః-గుణామైః ప్రహ్వీకృతమావృతం మే హృదయం నిఘ్నం త్వదాయత్తం. ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆచుత్త' ఇత్యమరః - నను నిస్సృహస్య కోఽయం పక్షపాత ఇత్యత్రాహ. - ఏతేతి. వీతస్పృహణాం విరక్తానాం ముక్తిభాజాం ముముక్షూణామపి తృప్తః-భవంతితి భవ్యాః సాధవః * భవ్యగేయేత్యాదినా కర్తరి నిపాతః-తేషు పక్ష పాతాః స్నేహ భవంతి-న హి సాధ్యనగ్రహణ మహతాం మాధ్యస్థ్యభంజక ఇతి భావః.

అవ. అథ నృపస్య గుణవత్త్వాం ప్రకటయితుం ధృతరాష్ట్రస్య దుశ్చేష్టా ముద్ఘాటయతి:—

మూ. సుతా న యూయం కిము తస్య రాజ్ఞ

స్మయోధనం వా న గుణైరతీతాః,

యస్త్యక్తవాక్ వ స్సవృథా బలాద్వా

మోహం విధత్తే విషయాభిలాషః.

౧౩

వ్యా. సుతాఇతి. యూయం తస్య రాష్ట్రో ధృతరాష్ట్రస్య సుతా న కిము, సుతా ఏవేత్యర్థః-గుణైః శాంతిదానదాక్షిణ్యాదిభిః సమయోధనం నాతీతాః నాతిక్రాంతావా-అతిక్రాంతా ఏవేత్యర్థః * కర్తరిక్తః - ఆసుత్యమగుణత్వం చ త్యాగే హేతుః, తచ్చ యుష్మాసు నాస్తీత్యర్థః ఉపాలంభే కారణమాహ-య ఇతి-యః ధృత రాష్ట్రః తః యుష్మాక్ త్యక్తవాక్ స వృథా, వ్యర్థజనేత్యర్థః. యది వయం సుతా గుణాధికాశ్చ తస్మి కథమత్యాక్షీత్యత్రాహ. - బలాద్వేతి. విషయాభిలాషః భోగ తృప్తా బలాద్వా బలాత్కరాదేవ. ని. 'వా స్యాద్వికల్పోపమయో రేవాశ్చే చ సముచ్చయ' ఇతివిశ్వః - మోహమవివేకం విధత్తే - విషయాభిలాషాతిరిక్తో న కల్పిగ్యుష్మ త్యాగహేతు రస్తీత్యర్థః-అత్ర కారణేన కార్యసమగ్రసూపోద్ధాంతరవ్యాసః.

అవ. అథ రాజ్ఞ ఉత్సాహవర్ధనాయ శస్త్రోహానిం నూచయతి.—

మూ. జహాతు నై నం కథమర్హసిద్ధి

స్సంశయ్య కన్ధాదిషు తిష్ఠతే యః,

అసాధుయోగా హి జయాంతిరాయాః

ప్రమాధినీనాం విపదాం పదాని.

౧౪

వ్యా. జహత్వీతి. ఏనం ధృతరాష్ట్రం అర్థసిద్ధిః కథం నజహతు జహత్వేవే
 త్యగః * ప్రేమితిస్సగ్ధాప్తకాలేషు కృత్యాశ్చేతి సాప్తకాలే లోట్-తస్య హనికాలః
 స్తాప్త ఇత్యగః-భవతః యో ధృతరాష్ట్రః-సంశయ్య సందిగ్ధా క్లాదిషు తిష్ఠతే
 క్లాదిక్ దుర్మంత్రిణః సందిగ్ధానికేత్యేవనావలంబిత ఇత్యగః * ప్రకాశనశ్చేయాఖ్య
 యోశ్చేతి శ్చేయాఖ్యాయామాత్త నేపదం-తిష్ఠతే తస్మిన్చి శ్చేయో వివాదపదనిశ్చేతా
 తథాహి-అసాధుయోగాః దుర్జనసంసృగాః జయంతరాయాః జయవిఘాతకాః కించ
 ప్రమాధినీనాముక్తానశీలానాం విపదాం పదాని స్థానాని. ని. 'పదం వ్యవతిత్యై
 స్థానం లక్ష్యం' సువస్మిన్ త్వమరః. నక్షత్రముగ్ధమాలినః కిం త్వనగ్ధకారిణశ్చేత్యగః-
 ధృతరాష్ట్రపి దుర్జనవిధేయత్వాద్విసృజ్యతీతి భావః.

మూ. పథశ్చ్యుతాయాం నమితౌ రిపూణాం

ధర్మ్యం దధానేన ధురం చిరాయ,

త్వయా విపత్స్వప్యవిపత్తిరయ్య

మూవిమ్మతం ప్రేమ పరం గుణేషు.

౧౫

వ్యా. ఏనం శ్రోత్రనగ్ధం సూచయత్వా రాష్ట్రోఽర్థసిద్ధిం సూచయతి. పద
 ఇతి. రిపూణాం సమితౌ సభానాం. ని. 'సభా సమితీ సంపద' ఇత్యమరః-పథశ్చ్యు
 తాయాం మార్గాదభిప్రాయం - గురత్తనో గుక్తాసనస్య ప్రీతప్రగ్రహణ
 సాహసమంగీకృతవత్త్వం సత్యామిత్యగః - చిరాయ ధర్మ్యం ధర్మాదనపేతం. *
 ధర్మపథ్యగ్ధ్యానాదనశ్చేత ఇతి యత్ప్రీత్యయః-ధురం భారం దధానేన, కృచ్ఛ్రీ
 వ్యపి ధర్మాదనలతేత్యగః - త్వయా విపత్స్వపి అవిపత్తి అవినాశి అతఏవ రమ్యం
 గుణేషు తాంత్యాదిషు విషయే - పరముత్కటం ప్రేమ అవిమ్మతం-దుస్సహమపి
 సోధవతా త్వయా సాధుకృతమితి భావః.

మూ. విధాయ విధ్యోగమునాన్త నీనం శమైకవృత్తే ర్భవతశ్చలేన,
 ప్రకాశితత్వన్నతిశీలసారాః కృతోపకారా ఇవ విద్విషస్తే.

వ్యా. విధాయేతి. కించ, శమఏవ ఏకా ముఖ్యా వృత్తి ర్యగ్య తస్య అపరో
 పతాపిన ఇత్యగః-భవతః ఛలేన కపలేన - ఆత్మనే హితః ఆత్మనీనః-స నభవతీత్య
 నాత్మనీనః-స్వవైఖ్యానానగ్ధహేతురిత్యగః - తం. * ఆత్మకా విశ్వజనభోగోత్తరపదా
 భి ఇతి ఖ ప్రత్యయః-విధ్యంస మపకారం విధాయ-ప్రకాశితః ప్రఖ్యాపితః
 త్వన్నతిశీలయోః తవ ప్రజ్ఞాసద్వృత్తయోః సారః ఉత్కన్నో యైస్తే తథోక్తాః తవ
 విద్విషః కృతోపకారా ఇవ ఉపకృతవంత ఇవ, జాతా ఇతి శేషః. అపకారోఽ
 పుష్పకారా యైవ సంవృత్తే, యత్స్వదౌర్జన్యం భవత్సౌజన్యం చ జగతి సువృక్త
 మాసీదిత్యగః, విద్యయానస్యాపి సుజనస్య చందనదారుణ ఇవ గుణాః పరిభవ ఏవ
 ప్రచురితవంతితి భావః.

అవ. అథ ప్రయోజనాంతరమాహః—

లభ్యా ధరిత్రీ తవ విక్రమేణ జ్యాయాంశ్వ వీర్యాస్త్రబలైర్విపక్షః,
అతః ప్రకర్షాయ విధివ్యధేయః ప్రకర్షతంత్రాహి రణే జయశ్రీః.

శా. లభ్యేతి. తవ త్వయేత్యర్థః * కృత్యానాం కర్తరి నేతి వష్టి-ధరిత్రీ
విక్రమేణ లభ్యా స్త్రాస్యా-న చ సులభా తం విసేత్యాహ. విపక్షస్య శత్రురపి వీర్యం
శౌర్యం అస్త్రాణ్యాగ్నేయాదీని బలాని సైన్యాని జైః వీర్యాస్త్రబలైః జ్యాయాక్
ప్రశస్యతరః-అధికతరం ఇతి యావత్. * జ్యచేతి ప్రశస్యశబ్దస్య జ్యదేశః-జ్యదాదీ
యస ఇత్యాకారః, అతః ప్రకర్షాయ అధిక్యాను విధిరుపాయః విధేయః కర్తవ్యః,
మతః-హి యస్తాత్ రణే జయశ్రీః ప్రకర్షతంత్రా ప్రకర్షప్రధానా ఉత్పన్నాయ త్రే
త్యర్థః, ని. 'తంత్రం ప్రధానే సిద్ధాంత' ఇత్యమరః - బలిన ఏవ జయో నతు దుర్బల
సేతి భావః.

అవ. అథ త్రివిధ్యాది నా స్లోకచతుష్టయేన విపక్షజ్యాయ స్త్వం వర్ణయతిః—

త్రిస్సప్తకృత్యో జగతిపతీనాం సౌంతా గురుర్విస్య సజామదగ్నః,
వీర్యావధూత స్త్వం తదా వివేక ప్రకర్ష మాధారశ్చం గుణానామ్.

శా. త్రివిధి. త్రివిధ్యైర్నాన్య ప్రవారాక్ త్రిస్సప్తకృత్యః-ఏకవింశతికృత్య
ఇత్యర్థః, త్రిస్సప్త శబ్దయో సుపు పేతి సమాసః. * సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తి
గణనే కృత్యసుజితి కృత్యసుచ ప్రత్యయః. జగతిపతీనాం భూపతీనాం హంతా
నాశకః గురుః, అస్త్రవేదోపదేస్తా-సప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః-అతఏవ యచ్చబ్దోపాదానానపే
క్షత్వం-తదుక్తం కావ్యప్రకాశే - 'సప్రసిద్ధప్రక్రంతామధూతార్థవిషయ సచ్చబ్దో
యచ్చబ్దోపాదానం నాపేక్షత' ఇతి - జమదగ్నేరపత్యం పుమాక్ జామదగ్నః.
* గర్గాదిభ్యో యశోతి యశో ప్రత్యయః-యస్య భీష్మస్య వీర్యావధూతః విక్రమాభి
భూతః, అంబికాస్వయంవర ఇత్యర్థః - తదా భంగస్తాప్తిసమయే గుణానాం శౌర్యా
దీనాం ప్రకర్ష మతిశయం ఆధారవశం ఆప్రయోధనం వివేక జ్ఞే స్వవిద్యాయాః
స్యశిష్యే భీష్మే స్వస్థాదపి ప్రకర్షాధానరమ్యనానితి భావః - స్తేతి పాదపూరణే. ని.
'స్త పాదపూరణే భూత' ఇతి విశ్వః.

యస్త్రిన్మనై శ్వర్యకృతవ్యభీకః పరాభవం ప్రాప్త ఇవాంతకోఽపి,
ధున్వక్ ధనుః కిస్య రిచే న కుర్యా స్తన్ భయైక ప్రవణం స భీష్మః.

శా. యస్త్రిన్మితి. యస్త్రిక్ భీష్మే విషయే అనీవ్వరస్య భావః అనైశ్వర్యం
అసామర్థ్యం-నభిశ్శుచీశ్వరత్వేత్రజ్ఞ మశలనిపుణానామితి వికల్పాన్నభిః పూర్వపద
వృద్ధిభావః-తేన కృతవ్యభీకః జనితవైలత్యః, ని. 'దుఃఖే వైలత్యై. వ్యభీక' మితి

యాదవః-అంతకో యమోపి పరాభవం ప్రాప్త ఇవ భీష్మ స్వేచ్ఛామరణత్వాత్, అంత
కోపి పరాజిత ఇవాస్తే - కిముతాన్య ఇతి భావః - సభీష్టు రణే ధనుః ధున్వక్
కంపయత్ కన్య మనః భయైక ప్రవణం భయే ఏక ప్రవణమేకోస్తుఖం - శివభాగ వరత
త్సయానః - న కుర్యాత్, సర్వస్యాపి మనసి భయం కుర్యాదేవేత్వ్యః.

సృజంతమాజావిషునంహ తీర్వ్య స్వ సేత కోపజ్వలితం గురుం కః,
పరిస్ఫుగ్లోలశిఖాగ్రజిహ్వం జగజ్జిఘత్సంతేమివాంతివహ్నిమ్. ౨౦
వా. సృజంతమితి. ఆకౌ రణే ఇమంహతిః బాణసంఘాత్ సృజంతం వర్షం
తం-కోపజ్వలితం అతఏవ పరిస్ఫుగంతోల్లోలాశ్చశిఖాగ్రాణ్యేత జహ్వో యస్య తం
తిథోక్తం-జగత్ లోకం జిఘత్సంతం అత్తువిచ్ఛంతం. * అదేస్సన్నంతాచ్ఛృప్రత్య
యః-అజ్ఞానోగ్రస్థ ఇతి ఘట్లాదేశః-అంతవహ్నిం కాలాగ్నిమివ స్థితం గురుం ప్రాణం
వో యుష్మాకం మధ్యే క స్పహేత సోఘం శక్నుయాత్-న కోపీత్వ్యః - శశిలిశ్చేతి
శక్త్యాశ్చేతి శ్.

నిరీక్ష్య సంరంభనిర స్తధైర్యం రాధేయమూరాధితజామదగ్న్యమ్,
అసంస్తుతేషు ప్రసభం భయేషు జాయేత మృత్యోరపి పక్షపాతః.

వా. నిరీక్ష్యతి. సంరంభేణ కోపేన నిర స్తం త్యాజితం ధైర్యం నిర్వికార
చిత్తత్వం యేన తం తథోక్తం-అటోపేనైవ పరధైర్యావహరిణమిత్వ్యః - ఆరాధిత
జామదగ్న్యం శుశ్రూషితభాగ్దం జామదగ్న్యదధి తాభిలాష్ట్రరహస్యమిత్వ్యః -
రాధేయం రాధాసుతం కర్ణం, శ్రీభోధ్య ధగితి ధక్విత్యయః - నిరీక్ష్య-మృత్యోరపి
అసంస్తుతేషు ని. 'సంస్తవస్సృత్పరిచయ' ఇత్యమరః-భయేషు ప్రసభం పక్షపాతః
పరిచయః జాయేత-మృత్యురప్యస్తాద్భిభీయాత్ కిముతాన్య ఇతి భావః. * సంభావ
నాయాం లిక్-అత్ర జనిక్రియాపేక్షయా సమానకర్తృకత్వాభావేపి పక్షపాత
క్రియాపేక్షయా తత్సంభవాన్నిరీక్ష్యతి ల్యబ్ధిదేశస్సమర్థనీయః-ప్రధానోపస్థనభా
వస్త్యప్రయోజక ఇతి వ్యక్తివివేకకారః - అత్ర భయసంబంధరహితస్య మృత్యో
ర్భయసంబంధాభిధానాదసంబంధే సంబంధరూపాలిశయోక్తిరలంకారః.

అవ. అథానంతరకరణీయముపదిశ న్నాగమనప్రయోజనం యుక్తే :-

యయా సమాసాదితసాధనేన సుదుశ్చరామూచరతా తిపస్యామ్,

ఏతే దురాపం సమవాప్య వీగ్యమున్ములితారః కపికేతనేన. ౨౧

వా. యయేత్యాది. యయా విద్యయా కరణేన సుదుశ్చరా మతిదుష్కరాం
తపస్యాం తపశ్చర్యాం. * కర్తృణో రోమంభతపోభ్యాం వర్తివరోరితి కన్యక్-అప్రత్య
యాదితి శ్రీయామప్రత్యయః ఆచరతా పసపతిం ప్రతి తపః కుర్వతేత్వ్యః - ఆత

ఏవ సమాసాదితం సాధనం పాపపతాస్త్రరూపం యేన తేన-కపి ర్హనుమాత్ కేత
నం చిహ్నం యస్య తేన అష్టవేదేత్యర్థః-దురాశం అన్యదుగ్ధం వీర్యం తేజస్సువా
ప్య-ఏతే పూర్వోక్తా భీష్మదయః - ఉన్మూలితారః ఉన్మూలయివ్యంతే. * ఉన్మూలయ
తేర్ల్యంతాత్కర్తృణి బట్ అత్ర చిన్వాదిడాగమేపి తస్య అసిద్ధవదప్రభావత్యసిద్ధ
త్వాత్ కేతనాదీతి జిలోపః, వల్మీకితత్త్వైవానాదీతి ప్రతిషేధాత్ - తదుక్తం,
'చిన్వాద్యధిర్భుక్చహంతేశ్చ ఘర్షణం నీర్త్యోన్మోయోమితాంవాచిణీతి, ఇట్పాసిద్ధ
స్తేన మేలుప్యతేజిర్నిత్యశ్చాయం వల్ నిమిత్తో విఘాతీ'తి.

మూ. మహత్త్వయోగాయ మహామహిమ్నా

మారాధనం తాం సృప దేవతానాం,

దాతుం ప్రదానోచిత భూరిధామ్నా

ముపాగతస్సద్ధిమివాస్తి విద్యామ్.

౨౩

వ్యా. మహత్వేతి. 'హే సృప-మహత్త్వయోగాయ ప్రకర్షణాభాయ మహా
మహిమ్నం మహాసుభావానాం దేవతానామింద్రాసీనాం - ఆరాధ్యతేనయేత్యారా
ధనీ, తాం, ప్రసాదయిత్రిమిత్యర్థః. * కపిణే బ్యట్ - జీవ-భూరిధామ్నం మహా
ప్రభావాం. 'ధామ దేశే గృహే రక్షే స్థానే జన్మప్రభావయో' రితి విశ్వః * అన
ఉపధాలోపినోన్యతరస్యామితి జీవ - విద్యామైంద్రమంత్రరూపాం సిద్ధిం సాక్షా
త్కార్యసిద్ధిమివేతి విద్యాయా అమోఘత్వోక్తిః - హే ప్రదానోచిత దానపాత్ర
భూత, ఫలభోక్తృత్వా దస్య పాత్రత్వోక్తిః, దాతుముపాగతోఽస్తి.

మూ. ఇత్యుక్తవంతం ప్రజ సాధయేతి

ప్రమాణయన్వ్యామజాతశత్రోః,

ప్రసేదివాంసం తిముపాససాద

వసన్నివాం తే వినయేన జిష్టుః.

౨౪

వ్యా. ఇతీతి. ఇత్యుక్తవంతం ప్రసేదివాంసం ప్రసన్నం*భాషాయాం సదవస
క్రవంతి క్వసుః-తం మునిః జిష్టుః జయకీలోఽర్జునః - గ్రాహ్యశ్చగ్నుర్ని రితి గ్నుర్ని
ప్రత్యయః-ప్రజ సాధయ అనులిప్యేత్యేకంరూపం - అజాతశత్రోః ధర్మరాజస్య,
స్వయమవిద్యేషకీలత్వాదియం సంజ్ఞా-వాక్యం ప్రమాణయన్ తదాదిప్రసన్నాత్మ్యర్థః.
అంతేవనకాత్ర ఇవ. ని. 'ఛాత్రాంతేవాసినో శిష్య' ఇత్యమరః - వినయేన అసాధ
త్యేన ఉపాససాద సమీపం ప్రాప.

మూ. నిర్యాయ విద్యాధ దినాదిరమ్యా

ద్వింబాదివార్కస్య ముఖాన్తహష్టే,

పాథాననం వహ్నికణావదాతా

దీప్తిస్సురత్పద్మమివాభిపేదే.

౧౧

వ్యా. నిర్యాయేతి. అథ వహ్నికణావదాతా స్ఫులింగవదుజ్జ్వలా దేవతాసాన్ని
ధ్యాదితి భావః - విద్యా వింద్రమంత్రరూపా దినాదిరమ్యాత్ ప్రభాతభాస్వరాత్
అర్కస్య బింబాదిత మహన్నేః వ్యాసస్య ముఖాత్ నిర్యాయ నిగ్రత్స-నిర్భూర్వాద్యా
తేః క్త్వాయాం, సమాసేననఖ్-పూర్వోక్త్య ల్యబితి ల్యబాదేశః - దీప్తి రర్కదీధితిః -
స్ఫురద్వికసత్ పద్మ మివ పాథానన ముజ్జనస్య ముఖం అభిపేదే ప్రవిష్ట.

మూ. యోగం చ తం యోగ్యతమాయ తస్మై

తపఃప్రభావాద్వితతార నద్యః,

యేనాస్య తత్త్వేషు కృతేవభాసే

సమున్మిమిలేవ చిరాయ చక్షుః.

౧౨

వ్యా. యోగంచేతి. సః వ్యాసః యోగ్యతమాయ అర్హతమాయ తస్మై పార్థ
య-తం వత్సమణమహిమానం యోగం ధ్యానిధిం చ. ని. 'యోగస్సన్నహనోపాయ
ధ్యానసంగతియై క్తి స్వి'త్యమరః-తపఃప్రభావాత్ సహ్యో వితతార దదౌ, చిరకాల
గ్రాహ్యమపీతి భావః - యేన యోగేన, తత్త్వాని ప్రకృతిమహదాదీని తాని యథా
మూలప్రకృతిర్జహనహంకారో మనశ్చ పంచతన్మాత్రాణి పంచబుద్ధీంద్రియాణి
పంచకర్తేంద్రియాణి పంచ మహాభూతానీతి చతుర్వింశతితత్త్వానీతి - తత్ర - అవ
భాసే సాక్షాత్కారే కృతే సతి అస్మాద్భవస్య చక్షురక్షీ చిరాయ సమున్మిమిలేవ ఉ
న్మిషితమివేత్యుత్ప్రేక్ష - తదా తస్య కోపి మహానఖిలాజ్ఞానభంజన స్తత్త్వవభాస
చిరాదంధస్య దృష్టిబాధ ఇవాభవదితి భావః.

మూ. ఆకారమాశంసితభూరిలాభం

దధాన మంతగకరణానురూపమ్,

నియోజయిష్యన్విచయోదయే తం

తపస్సమాధౌ మునిరిత్యువాచ.

౧౩

వ్యా. ఆకారమితి. ఆశంసితః ఆఖ్యాతో భూరిలాభో నేకశ్రేయః ప్రాప్తిశ్చేన
తం తథోక్తం మహాభాగ్యనూచకమిత్యర్థః - అంతఃకరణజడేన తద్వృత్తిరుత్సాహో
అత్యుతే - తదనురూపం తదనుకూలం ఉత్సాహోనుగుణవాపారత్వమమిత్యర్థః - ఆకారం
మూర్తిం దధానం తం అర్జునం-మనిః విజయోదయే విజయఫలకే తపస్సమాధౌ తపో
నియమే. ని. 'సమాధిర్నియమే ధ్యానే మానేచైవ సమర్థవ' ఇతివిశ్వః, నియోజయిష్యన్

నియోక్తుమిచ్చన్నిత్యః. * లృట్ శేషే చేతి లృట్ - లృటస్సచ్ఛేతి శబ్రాదేశః - ఇతి వత్సయమా మువాచ.

అనేన యోగేన వివృద్ధతేజా నిజాం పరస్మై పదవీమయచ్ఛక్, సమాచరాచారమునా త్తశస్త్రో జపోపవాసాభిషేచైర్దన్వినామ్. ౨౮ వ్యా. అనేనేతి. అనేన స్వోపదిష్టే నేత్యః - యోగేన వివృద్ధతేజాః అధిక ప్రతాపోవా - నిజాం పదవీం పరస్మై ఆయచ్ఛక్ పరస్య ప్రతేక మదధాన ఇత్యర్థః - ఉపాత్తశస్త్రః గృహీతాయుధ ఏవ సక్ జపోపవాసాభిషేచైః - స్వాధ్యాయాన శసన్నావైః - మునీనామాచారం సమాచర ఆనుతిష్ఠ.

అవ. తే త్రవిశేషే తపస్సిద్ధిరిత్యాశయేన తం నిదర్శయన్నాచాః—

మూ. కరిష్యసే యత్ర సుదుశ్చరాణి
ప్రసత్తయే గోత్రభిదస్తపాంసి,
శిలోచ్చయం చాదశిలోచ్చయం త
మేష త్తజాన్నేవ్యతి గుహ్యక స్తావమ్. ౨౯

వ్యా. కరిష్యసఇతి. యత్ర శిలోచ్చయే గోత్రభిదః ఇంద్రస్య - ప్రసత్తయే ప్రసాదాయ సుదుశ్చరాణి తపాంసి కరిష్యసే - చాదశిలోచ్చయం రమ్యశిఖరం కం- శిలోచ్చయం గిరిం ఇంద్రకీలాఖ్యం. ని. 'అద్రిగోత్రగిరిగ్రావాచలైః శిలోచ్చయా' ఇత్యమరః - ఏష గుహ్యకో యతః - అనంతరమేవాస్య పురః ప్రాదుర్భావా దేష ఇతి నిర్దేశః - త్తజాన్నేవ్యతి. ప్రాపయిష్యతి.

ఇతి బ్రువాణేన మహేంద్రసూనుం మహర్షిణా తేన తిరోబధూవే, తం రాజరాజానుచరోఽస్య నద్యః ప్రదేశమాదేశ ఇవాధితప్తో. ౩౦

వ్యా. ఇతీతి. ఇతీథం-మహేంద్రసూను మన్వనం - బ్రువాణేన ఉక్తవతే త్యః. * వర్తమానసామీశ్వర వర్తమానవద్వాఇతి భూతే వర్తమానవత్ప్రత్యయస్తిరో ధానస్యావిలంబనూచనార్థః, తేన మహర్షిణా వ్యాసేన-తిరోబధూవే అంతర్దధే - భావే లిట్-రాజరాజో యక్షరాజః ని. 'రాజా ప్రభావృపే చంద్రే యక్షే త్తత్రి యశక్రయో' రితివిశ్వః - తస్యానుచరః యతః పూర్వోక్తః - అస్య మనః అదేశః సాక్షా దాక్షేవ నద్యః తం అష్టనాధిష్ఠితం ప్రదేశం అధితప్తో ప్రాప్త ఇత్యర్థః. * స్థాది వ్యభాసేనచాభ్యాసస్యేతి వత్సం.

మూ. కృతానతిర్వాన్యహృతసాంత్యవాదే
జాతస్పృహః పుణ్యజనస్స జిహ్వా,

ఇయాయ సఖ్యావివ సంప్రసాదం

విశ్వానయత్యాశు సతాం హి యోగః.

30

వ్యా. కృతేతి. స పుణ్యజనో యక్షః-కృతానతిః కృతప్రణామస్సక్ వ్యా
హృతః ఉక్తస్సాంత్యవాదః స్త్రియవచనం యేన తస్మిన్. ని. 'వ్యాహర ఉక్తిర్లపిత'
మిత్యమరః, జిహ్వావృణే - జాతస్పృహణో జాతానురాగస్సక్ సఖ్యా సుహృదీవ. ని.
'అథ మిక్రం గఖా సుహృ' దిత్యమరః-సంప్రసాదం విస్తంభం - ఇయాయ ప్రాప,
తథాహి-సతాం సాధూనాం యోగః సంగతిః ఆశు విశ్వాసయతి విశ్వాసం జనయతి-
సామాన్యేన విశేషసమగ్రనరూపాంతరన్యాసః.

మూ. అథోష్ణభానేవ సుమేరుకుంజాన్

విహీయమానానుదయాయ తేన,

బృహద్ధ్యతీక్ దుగ్ధిక్పతాత్తలాథం

తమ శ్శనైః సాండుసుతాన్ ప్రపేదే.

31

వ్యా. అథేతి. అథ ఉష్ణభాసా నూర్ణేణ-ఉదయాయ పునరుద్గమాయ విహీయ
మానాన్ త్యజ్యమానానితి తమఃస్రాగ్నికారణో ః-బృహద్ధ్యతీక్ సావగ్ధత్వాద్దీప్య
మానానితి తమస్సంకోచకారణో ః-సుమేరుకుంజానివ-అశ్ర సుమేరుగ్రహణం కుం
జానాం సౌవర్ణత్వద్యోతనార్థం-తేన అర్జునేన ఉదయాయ శ్రేయసే విహీయమానాన్
బృహద్ధ్యతీక్ అధికబుద్ధిప్రకాశాన్-పూర్వవద్విశేషణద్వయగ్ర ప్రయోజనమనుసం
ధేయం - సాండుసుతాన్ చతుర ఇతి శేషః దుఃఖేన కృచ్ఛ్రేణ కృత ఉపపాదితః
అత్తలాథః ఉత్పత్తి ర్యగ్ధ తత్తథోక్తం - తేషాం వివేకిత్వా త్కథంచిల్లబ్ధోదయ
మిత్యగ్ధః-తమశ్శోకోంధకారశ్చ. ని. 'తమాంధకారే స్వర్భానా తమశ్శోకే గుణాంత
ర' ఇత్యుభయప్రాపి విశ్నః-శనై ర్నందం ప్రపేదే - తేషాం వివేకిత్వాద్భిత్భీతమివేతి
భావః - అశ్ర తమశ్శుద్ధ్య సిద్ధిత్వా స్ఫేషానుప్రాణితేయముపమా.

అసంశయూలోచితకార్యమన్యః ప్రేక్షగా సమానీయ విభజ్యమానః,

తుల్యాద్విభాగాదివ తన్ననోభిః గిభాతిభారోపి లఘుస్స మేనే. 33

వ్యా. అసంశయేతి. అసంశయమసంద్విగ్ధం యథాతథా ఆలోచితం వివేచితం య
త్కార్యం తేన నన్ననిరస్త ఇతి లఘుత్వహేతుత్వే. నుదవిందౌదత్తాన్ముహూర్భ్యో
వ్యతరస్యామితి నిష్ఠానత్వం - కార్యకారవయాలోచ్య నిరస్త ఇత్యగ్ధః. తథాపి ప్రేక్షా
భ్రాతృవాత్సలేన కర్తా - సమానీయ పునరాకృత్య - విభజ్యమానః. సమశోకభాగీ
క్రియమాణః-తులేన ప్రేక్షా తుల్యదుఃఖత్వం భవతీతిభావః-సపూర్వోక్తః దుఃఖమే
వాతిభారో దుఃఖాతిభారోపి అతిభారభూతమపి దుఃఖమిత్యగ్ధః - తన్ననోభిః తేషాం

చతుర్థాం పాగానాం మనోభిః తుల్యాదిభాగాదివ పూర్వోక్తాత్ప్రేమకృతాత్ సమవిభాగాదివేర్ధ్యః. తస్మత్తస్మ వివేకాదేవేతి భావః - పునర్విభాగ గ్రహణం తస్య హేతుత్వోత్ప్రేక్షార్థ మనువాద ఇశ్యదోషః - అఘః మేనే మతః-యథాకోఽనే కథా విభజ్య బహుభిరుహ్యమానో మహానపి భాగో లఘుర్నన్యతే తద్విదీశ్యః.

అవ. అతైవం ప్రేక్షా ఆకృష్యమాణమపి శోకం వివేకో నిర్జిగాయేత్వాహః:-

ధైర్యేణ విశ్వాస్యతయా మహాన్తే నీవ్రాదరాతి ప్రభవాచ్చమనోఽః, వీర్యం చ విద్యత్సు నుతే మఘోన స్స జేషు స స్థానమవాప శోకః.

వ్యా. ధైర్యేణేతి. ధైర్యేణ తేషాం నిస్సతోనియకారచిత్తతేన-తథా మహాన్తే. వ్యాసశ్చ-ప్రవర్తకస్యేతి శేషః - విశ్వాస్యతయా త్రోధేయవచనత్వేన త్యర్ధః - అరాతి ప్రభవాదరాతి హేతుకాత్ తీవ్రా ద్దగ్ధహత్ మనోః. త్రోధాచ్చ హేతోః - తథాన్య ప్రభావపరిణానాచ్చేతి హేత్వంతరం విశేషణముఖేనాహ - మఘోనస్సుతే అన్యనే వీర్యం చ, *నలోకేత్యాదివా షష్ఠీప్రతిషేధః-విద్యత్సు జ్ఞాతవత్ప్రీతి యా వత్. * విదేశ్యతుర్ము రితి వైకల్పికో వస్యాదేశః-తేషు పాశేషు శోకః స్థానం స్థితిం నావాప నప్రాప.

తా భూరిధామ్న శ్చతురోపి దూరం విహాయ యామానివ వాసరస్య, ఏకాఘభూతం తదశర్క కృష్ణాం విభావరీం ధ్వాంతమివ ప్ర పేదే. 3౫

వ్యా. తానితి. తత్ పార్థత్యాగజనితం-శర్క నుఖం తద్విరుద్ధం అశర్క యఃఖం.* సఖితి సఖో సమాను-భూరిధామ్నః అతితేజస్విన ఇతి హనిహేతుఃక్తిః - చతురః తా పాగానపి వాసరస్య భూరిధామ్న శ్చతురోయామాక్ ప్రహరానివ దూరం విహాయ త్యక్త్వా-ఏకాఘభూతం ఏకరాశిభూతం సత్. * శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభి రితి చ్యవ్రిశే కర్మ ధారయః-శ్రేణ్యాదిరాకృతిగణ ఇతి కాకటాయనః-కృష్ణాం విభావరీం కృష్ణపక్షరాత్రిం ధ్వాంతమివ కృష్ణాం ద్రోపడిం ప్ర పేదే ప్రాప.

తుషార లేఖానులితోత్పలాభే పర్యశ్రుణీ మంగళభంగభీరుః,

అగూఢభావాసి విలోక నే నా న లోచ నేమిలయితుం విషేహే.

వ్యా. తుషారేతి. సా ద్రోపడి - విలోక నే అర్జునావలోక నే-అగూఢభావా అగూఢాభిప్రాయాసి - స్ఫుటాభిలాషిణీతి యావత్. ని. 'భావో లీలా క్రియా చేష్టా భూత్యభిప్రాయజంతుష్యేతి వైజయంతీ - మంగళభంగభీరుః మంగళహనేర్పితా సతి - పర్యశ్రుణీ పరిగతాశ్రుకే బాష్పవృతే ఇత్యర్థః-ఆత ఏవ తుషార లేఖానులితో త్పలాభే హిమబిందుపరీతేందీవరసన్నిభే ఇత్యుపమాలంకారః - లోచ నే మిలయితుం నవిషేహే న శళాక, అశ్రుణో దృష్ట్యావారకత్వేపి తన్నిపాతస్యామంగళత్వాత్ నిర్వర్తకం నిమిలనం హి నచకారేత్యర్థః.

మూ. అకృత్రిమప్రేమరసాభిరామం

రామార్పితం దృష్టివిలోభిదృష్టం,

మనఃప్రసాదాంజలీనా నికామం

జగ్రహ పాథేయమిమేంద్రసూనుః.

32

వ్యా. అకృత్రిమేతి. ఇంద్రనూనరజ్జనః. క్రియనూ నిర్వృత్తః కృత్రిమః,*
 ద్వితః త్రితి త్రిః. క్షేప మ నిశ్యమితి మమృత్యయః-తద్విరుద్ధః అకృత్రిమః ప్రేమైవ
 రసః - ప్రేమరసః-అకృత్రిమేతి ప్రేమరసేన అభిరామం-అన్యత్ర ప్రేమ్య రసేన మధు
 రాదినాచాభిరామం - రామనూ రమణ్యా అర్పితం దృష్టిం విలోభయతీతి దృష్టి
 విలోభి దృష్టిస్థియమిత్యర్థః-దృష్టం దర్శనం. *నపుంసకే భావే క్తః మనఃప్రసాదః
 ప్రసన్నం మన ఇత్యర్థః † సాంజలిరీవేత్యపమితిసమాసః - తేన మనఃప్రసాదాంజ
 లినా పథి సాధు పాథేయం సంబల మివ. * పథ్యతిథివసతిస్వపత్యేత్, నికామ
 మలిశయేన జగ్రహ రామార్పితం పాథేయం పథి తేమాయ భవతీత్యాగమః.

మూ. ధైర్యావసాదేన హృతప్రసాదా వశ్యద్విచేనేన నిదాఘసింధుః,

నిరుద్ధబాషోద్దయసన్నకంఠమువాచ కృచ్ఛాద్దితి రాజపుత్రీ 33

వ్యా. ధైర్యేతి. వశ్యద్విచేన-వశ్యగ్రహణముచ్చృంఖలత్వవ్యోతనాగ్ధం-నిదా
 ఘసింధుః క్షీప్రతాలనదీవ-నిదాఘగ్రహణం దౌర్బల్యవ్యోతనాగ్ధం-ధైర్యావసాదేన
 ధైర్యభృంశేన కష్టా హృతప్రసాదా హృతధైర్యల్యా జోభం గమితేత్యర్థః - రాజ
 పుత్రీత్వత్రియమతా ద్రౌపదీ - అతః సాత్రయ్యక్తమేవ వత్సవీతి భావః. నిరుద్ధ
 బాషోద్దయం సంరుద్ధకోదనం సన్నకంఠం హీనకంఠస్వరం - అథ తయోఽభయోః
 కృతబహుప్రీహ్యోః క్రియావిశేషణయోర్విశేషణసమాసః - కృచ్ఛాద్దితి-
 ఇతి వత్సమాణమువాచ.

మూ. మగ్నాం ద్విషచ్చగ్నని పంకభూతే

సంభావనాం భూతమింద్రియ్యో,

† కృదభిహితోః భావో ద్రవ్యవత్ప్రకాశత ఇతి న్యాయాదితి భావః,
 అన్య చ న్యాయస్థాయమగ్ధః, కృదభిహితః కృతా కృశ్యవ్యయేన అభిహితోఽభి
 ధీయమానో భావః ధాత్యగ్ధః ద్రవ్యవత్, సప్తవ్యంతాద్వలీ-స్వాశ్రయ ఇవేత్యగ్ధః-
 స్వాశ్రయబోధ్యమాన ఇవేతి యావత్, తథా చ కృదోధ్యమానో ధాత్యగ్ధ స్వా
 శ్రయ విశేషణతయాపి ప్రకాశత ఇతి. కేచిస్తు ద్రవ్యవత్ - ద్రవ్యేణ కుల్యం
 ద్రవ్యవత్ - స్వాశ్రయవదిత్యగ్ధః, తథాచ భావాగ్ధః భావాశ్రయవాచనో భవతీతి
 సలిత మిత్యాదుః.

అధిద్విషామసూతపసాం ప్రసిద్ధే
రస్యద్విషా మా భృశమున్నసిభూః.

3౯

వ్యా. మగ్నమితి. పంకభూతే పంకోపనితే. ని. 'భూతం త్వదా పితాచాదా' న్యాయ్యే సత్తోపమానయా' అతి వికృత-ద్విషచ్ఛద్ధని శత్రుకపటే మగ్నం దురు ధరామితి భావః-సంభావనాం యోగ్యతాం గౌరవమితి యావత్-భూతిం సంపద మివ. ని. 'భూతి ర్భస్మని సంపదీ' శ్రియరః-ఉద్ధరివ్యక్త ఉద్ధారకః త్వమితి శేషః - అధిద్విషాం గుఃఖచ్ఛిదాం తపసాం ఆప్రసిద్ధిస్సన్యస్థిపర్యంతం - అస్యద్విషా అస్మా భిర్వివేత్యర్థః. * పృథగ్వివేత్యాది నా విల్వత్పించిగా - భృశం మోన్నసిభూః - అస్యద్విరహాద్ధర్మ నా మాభూరిత్యర్థః - దోర్తానస్యస్య తిహపరిపంథత్వాదితి భావః.* మాజిఃజిత్యాశీరగ్ధే లక్ష - సమాశ్చ్యగ ఇత్యధాగమప్రతిషేధః - అనస్త్వా ఉస్త్వా స్సంపద్యమానః భవతి ఉచ్ఛనీ. * అభూతతగ్భావే చ్ఛి - అరుర్త సత్పశు శ్చేతోరహారజసాంబోపశ్చేతి సకారలోపః - అస్యద్వాదేతీకారః.

అవ. అథానాత్సుకకృతార్థాన్తర్గం తస్య సత్త్వస్థి సిద్ధినిదానత్వమాహః—

యశోధిగంతం సుఖలిప్సయా వా మనుష్యసంఖ్యామతివర్తితుం వా,
అనుత్సుకానా మభియోగభాజాం సముత్సృకేవాంకముపైతి సిద్ధిః.

వ్యా. యశ ఇతి. యశోధిగంతం కీర్తిం లబ్ధిం-వేతి శేషః-సుఖస్య లిప్సయా లబ్ధిమిచ్ఛయా వా-మనుష్యసంఖ్యాం మనుష్యేషు గణనాం ఆతివర్తితుమిక్రమితుం వా - అమానవం కర్త కర్తుం వేత్యర్థః - అభియోగభాజాం అభినివేశవతాం అను త్సుకానాం గుర్త నాయమానానామిత్యర్థః - సిద్ధిః పూర్వోక్తయశస్సుఖాద్యర్థసిద్ధిః సముత్సృకేన అనురక్తకాంతేన - అంకముత్సరగమంతికం చోపైతి శస్తాదస్య ద్విరహగుఃఖమాశపస్సిద్ధిసోపావృత్తిమితి భావః.

అవ. అథాస్య మన్యజ్జీవనాన్వా తపఃప్రవృత్తిం ప్రథయితుమనికారం తావచ్చతుర్భుధుడయతిః—

మూ. లోకం విధాత్రా విహితగ్య కోప్తుం
క్షత్రస్య ముష్ణక్ వసుప్తత్రిమోజః,
తేజస్వితాయా విజయైకవృత్తే
ర్నిఘ్నక్ ప్రియం ప్రాణమివాభిమానమ్.

౪౦

వ్యా. లోకమితి. విధాత్రా బ్రహ్మణాలోకం గోప్తుం రక్షితుం విహితగ్య సృష్టస్య క్షత్రస్య క్షత్రియజాతేస్సంబంధి జయశీలం శత్రు తదేన జైత్రం - శత్రుశబ్దాత్త్ర

న్నంతాత్ ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వాధ్యక్ష్యాత్కయః-ఓజో బలం దీప్త్యా. ని. 'ఓజోబలే
చ దీప్తాచే' తి విశ్వః - తదేవ వసు ధనమితి దూపకాలంకారః - ముష్ణక్ అపహ
రక్ - అనికృత్య కుతః ఊత్రం తేజ ఇతి భావః-కించ విజయి కృతేః విజయైక
జీవనాయాః-క్షత్రియస్య విజిత మితి స్మరణాదితి భావః. ని. 'వృత్తి ర్వర్తనజీవనే'
ఇత్యమరః - తేజస్వితాయాః తేజస్వినామిత్యర్థః - తేజసః ప్రాధాన్యవ్యోతనార్థం
భావప్రధానో నిర్దేశః. ప్రాయం ప్రాణమివ ప్రాణసమమిత్యర్థః - అభిమానమహం
కారం నిఘ్నుక్ ఖండయక్ - తేజస్వినాం ప్రాణహనిప్రాయా మానహనిరితి భావః
శ్లో. 'అధిక్షేపాద్యసహనా తేజః ప్రాణాత్మయేష్యవీ' త్యాహుః. †

వీడానతై రాప్తజనోపనితస్సగతియ్య కృచ్ఛేణ నృపైః ప్రపన్నః,
వితానభూతం వితతిం పృథివ్యా యశస్సమూహాన్నివ దిగ్వికీర్ణమ్.

వ్యా. వీడేతి. పునశ్చ, ఆప్తజనోపనితః శ్రావిత ఇత్యర్థః-తథాపి సంశయ్య
కథమేవం సంభాష్యత ఇతి సందిశ్య వీడానతైః - జాగుప్సితవృత్తాంతశ్రవణాదితి
భావః-నృపైః దేశాంతరస్థైః-కృచ్ఛేణ ప్రపన్నః ప్రాప్తః - ఆప్తోక్తత్వాత్కథం-చి
ద్విశ్వస్త ఇత్యర్థః - శృణ్వతామపి దుస్సహః - కిమతానభవతామితి భావః - ఇత్యే
షా పూర్వేషాం వ్యాఖ్యా-అన్యథాచ వ్యాఖ్యానయతే - ఆప్తజనోపనితో జ్ఞాతికృతః
సంశయ్య కథమిదమన్యాయ్య ముపేక్ష్యమితి విచార్య - వీడానతైర్జాగుప్సితక
దర్శనాదితి భావః-నృపైః సభాస్థైః కృచ్ఛేణ ప్రపన్నః అంగీకృతః - గోత్రకల
హేషు మధ్యస్థైరుదాసితవ్యమితి బుద్ధ్యా ఉపేక్షిత ఇత్యర్థః - పక్షద్వయేపి ప్రపన్న
ఇత్యత్ర ఆప్తజనోపనితత్వస్య పద్ధాభూతస్య విశేషణగత్యా హేతువ్యోక్త్యా కావ్య
లింగమలంకారః-పునశ్చ పృథివ్యాం వితానభూత ముల్లోదతుల్యం. ని. 'అస్త్రీవితాన
ముల్లోచ' ఇతి. 'యుక్తే ధృదావృతే భూతం ప్రాణ్యతీతే సమేత్రిష్వి'తి చామరః.
దిగ్వికీర్ణం దిగంతలగ్నం, వితానమపి దిగంతలగ్నమితి భావః. వితతం విస్తృతం -
ని. 'వితతం విస్తృతం తతః'మిత్యమరః-ప్రథితమితి పాఠే - ప్రసిద్ధం యశస్సమూహ
న్నివ సంకోచయన్నివేత్యత్యేషా - అరాతిపరిభూతస్య కుతః కీర్తిరితి భావః.

మూ. వీర్యాపదానేషు కృతావమర్శ

స్తస్య స్వభూతామివ సంప్రతీతిమ్,

కుర్వన్ ప్రయోజితయ మాయతీనా

మర్కత్విషామహ్న ఇవావశేషః.

౪౩

† 'అధిక్షేపానమానాః ప్రయుక్తస్య పరేణ యతో, ప్రాణాత్మయేష్యసహ
సం తత్తేజస్సమదాహృత' మిత్యపి బోధ్యమే.

వ్యా. వీర్యతి. పునశ్చ, వీర్యాణ్యవాపదానాని తేషు కృతావమర్యః కృతా
స్కందనః - పురాకృతపరాక్రమద్భూతాన్యపి ప్రమృజన్విత్యర్థః. ని. 'అపదానం
కర్తృవృత్త మి'త్యమర్యః-అతఏవ సంప్రతీతిం ప్రఖ్యాతం. ని. 'ప్రతీతే ప్రథితఖ్యాత
విత్తవిజ్ఞాతవిస్తృతా' ఇత్యమర్యః - అభూతామవిద్యమానామివేతి సత్యా ఆప్యసత్త్వ
ముత్పేక్ష్యతే-తన్వక్ తున్వక్-పునశ్చ, అహో-ఎవ శేషో దినాంతః, అర్కత్విషా
మివానుతీనా ముత్తరకాలానాం ప్రయామక్షుయం చైర్ల్యనాశం కుర్వన్వితి శ్రేణీ
పూర్ణేయముపమా, అనిరాకృతస్య కుతశ్చిరావస్థానమితి భావః.

మూ. ప్రసవ్యా యో-స్తాసు పరైః ప్రయుక్తః

స్వయం న శక్యః కిముతాధికార్థమ్,

నవీకరివ్యత్యుపశుప్యదాప్తి

స్వత్వద్వివా మే హృదయం సకారః.

౪౪

వ్యా. ప్రసవ్యాతి. పునశ్చ-పరైః శత్రుభిః అస్తాసు ప్రసవ్యా ప్రయుక్తః
ఆచరితః యో నికారః పరిభవః కేశాంబరాకర్షణమాపః స్వయం నశక్యః-ఆధిక మ్మును
భవితం కిముత-యస్య స్వరణమపి దుస్సహం తస్మాదుభవస్తు దుస్సహ ఇతి కిముత క్తవ్య
మిత్యర్థః - సః నికారః త్వస్మా త్వయా వినా. * పృథగ్విసేత్యాదినా పంచమీ
అద్విస్యక్, కుతశ్చిదభిమాతాత్పురాణప్రహర ఇవ త్వద్విరహదుఃఖాత్పునర్నవీ
భవన్విత్యర్థః, ఉపశుప్యత్, నత్వద్వాపి శుక్లమితి భావః. దుఃఖస్తంభనం శోష
పదార్థః-మే హృదయం నవీకరివ్యతి అద్విః రివ్యతి, ప్రణమివేతి భావః. దుఃఖితస్య
పునర్దుఃఖోదయః ప్రశాంతప్రాముఖి దుఃఖహేతుం పునరుద్భూతమిత్యర్థః - అత్ర
శోషాదివిశేషణమాత్ర సామ్యాద్వృణాద్యప్రస్తుతార్థప్రతీతేస్సమాసోక్తరలంకారః.

అప. పునః ప్రకారాంతరేణ మన్యుముద్దీపయతి ప్రాప్త ఇత్యాదిభిన్నీభిః:-

మూ. ప్రాప్తోభిరూనవ్యసనాదసహ్యం దంతీవ దంతవ్యసనాద్వికారమ్,
ద్విషత్ప్రీతాపాంతరితోరుతేజా శ్చరద్ధనాకీర్ణ ఇవాది రహ్నః.

వ్యా. అభిమానస్య వ్యసనాత్ భ్రంశాత్. ని. 'వ్యసనం విపదిభ్రంశే దోషే
కామజహోపజ' ఇత్యమర్యః-దంతవ్యసనాత్ దంతభ్రంశాత్ దంతీవాసహ్యం వికారం
నైదూష్యం ప్రాప్తః-తతో నప్రత్యభిజ్ఞాయస ఇతి భావః - ఏవముత్తరత్రాప్యనుసంభే
యం-పునశ్చ - ద్విషత్ప్రీతాపేన శత్రుతేజసా అంతరితం తిరస్కృతం ఉరుతేజః
ప్రతాపోయస్య స తతోక్తః, అతఏవ శరద్ధనాకీర్ణః శరన్నేషుచ్ఛన్నః అన్నా ఆదిః
ప్రత్యాప ఇవ స్థితః-తద్వదేవాప్రత్యభిజ్ఞాయమాన ఇత్యర్థః-మధ్యాన్నస్తు మేఘా
వరణేన కథంచి తృప్త్యభిజ్ఞాయత ఏవేత్యాశయేనోక్తమాదిరితి.

సవీరిడమందైరివ నిష్క్రియత్వాన్నాత్మ్యర్థమస్త్రైరవభాసమానః,
యశఃక్షయా త్క్షీణజలార్ణవాభస్త్యమన్యమాకారమివాభిపన్నః.

వ్యా. సప్రీడేతి. పునశ్చ నిష్క్రియత్వాదర్థక్రియాశూన్యత్వాత్ - సప్రీడ మందైరివ సప్రీడై రతఏవ మందై రపటుభిరివ స్థితై రిత్యత్యేతి. ని. 'మాథల్వా పటునిర్భాగ్యా మందా' ఇత్యమరః-అస్త్రైరత్యర్థం నావభాసమానః నప్రకాశమా నః - పూర్వం తు స్థైవమితి భావః-కించ యశఃక్షయాత్థేనో, త్క్షీణజలో యోర్ణవః తదాభః తత్సదృశః - త్వం అన్యమాకారం ఆభిపన్నః ప్రాప్త ఇన స్థిత ఇత్యత్యేతి - తస్మాచ్చ త్క్షీణజలార్ణవాభిత్వపమయా సంపృష్టిః.

మూ. చుక్కాసనాకర్షరజోఽక్షీరేభిర్విన్నాదైరివ భాగ్యన్నాత్మః.

కీతైః కదర్థకృతమీర్వచారిః కచ్చిత్సవవాసి ధనంజయస్త్యమ్ ౪౬

వ్యా. చుక్కాసనీతి. పునశ్చ చుక్కాసనస్య కర్తుః-ఆకర్షః ఆకర్షణం-సవన రశో ధూళిః, మాలిన్యహేతుత్వాదితి భావః - తేన విక్షేప్త ర్విక్షిప్తైః - అతఏవ విన్నాదైరివ స్థితవతాం యుష్మకమనత్ప్రియత్వాదన్తార్థిర నితైరిత్యత్యేతి - అన్యథా కథమియం దుర్దశేతి భావః - కింతు భాగ్యన్నాత్మః వైవమాత్రశరణైః - అన్యథా స్వహాపమవి లుక్యేతేతి భావః-ఏభిః పద్యశ్యమానైః-అసంయతైరితి భావః-కేతైః శిరోరుద్రైః కుత్సితః ఆరః వస్తుకదర్శః. ని. 'అగ్నిభిధేయైరైవస్తుప్రయోజననివృత్తి ప్సి'త్యమరః * కోః కత్తమ్యుషేచీతి కుశబ్దస్య కదాదేశః-కదరికృతా గర్వాత్ కృతా వీర్యసారౌ శౌర్యబలే యస్య స తథోక్తః - ఇథం పూర్వవిలక్షణస్త్వం సః పూర్వ ఏవ ధనంజయోపి కచ్చిత్. ని. 'కచ్చిత్కానుప్రసేదన' ఇత్యమరః. సవన చేస్తేన మన్నానుశేషస ఇతిభావః.

ఆవ. అథాపున పేక్షణే దోషమాహః -

మూ. సక్షత్రియస్త్రాణసహస్సతాం య
స్తత్కార్ముకం కర్మసు యస్య శక్తిః,
వహా ద్వయీమబ్యుపలేర్థజాలే
కరోత్యనంస్కారహతామిహోక్తిమ్.

౪౭

వ్యా. స ఇతి. క్షతాత్ త్రాయత ఇతి క్షత్త్రం క్షత్రియకులం * సుపీతియోగ విభాగాత్కప్రత్యయః పుషాదరాదిత్వాత్పూర్వపదస్యాంత్యలోపః - అథవా క్షదితి క్విబంతోపపదాత్కప్రత్యయః-క్షత్రే జాతః క్షత్రియః * క్షత్తార్ష ఇతి ఘప్ర త్యయః-కర్షణే ప్రథవతితి కార్ముకం * కర్మణ ఉకళి త్యుకళి ప్రత్యయః -

ఏవం సిద్ధి వాక్యార్థః కథ్యతే - యస్యతాం సాధూనాం, సహత ఇతి సహఃపచా
ద్యచ్ - త్రాణస్య సహః త్రాణసహో రక్షణక్షమః - సేవ త్త్రియః త్త్రియశ్చ
వాచ్యః-తథా యస్య కార్తుకశ్య కర్తృసు రణక్రియానుశక్తిః - అక్షీతి కేమః-తదేవ
కార్తుకం కార్తుకశ్చవాచ్యం - అత్రైవైతశ్చ మఖ్యో నాన్యత్రేతి భావః - ఏవం
సిద్ధి తే ద్వయాం ద్వివిధాం ఉక్తిమపి ద్వావపీమా త్త్రియకార్తుకశ్చవాచ్యత్వార్థః -
అథలే పూర్వోక్తవయవాక్యమున్నే ఇత్యర్థః-అర్థజాతే స్వాభిధేయసామాన్యే జాతి
మాన్య ఇత్యర్థః. ని. 'జాతం జాత్యోఘజన్య స్థితి విశ్వః-వహక ప్రవర్తయకా
అసంస్కారహతాం అవ్యుత్పత్తిరూపితామివ కరోతీత్యుత్పేక్ష-తస్మాత్త్వమప్యస్య
ద్రక్షణేనోక్తదోష దాహనం మోచయన్వేత్యర్థః.

అవ. అన్యథా త్వగ్గణా అపి నోజ్జీవేయురిత్యాహః—

వీతౌజస స్సన్నిధిమాత్ర శేషా భవత్కృతాం భూతిమపేక్షమాణాః,
సమానదుఃఖా ఇవ న స్త్వదీయాస్సరూపతాం పార్థ గుణా భజంతే.

వా. పాపార్థ వీతౌజసః నివృత్తిభావాః - సన్నిధిమాత్ర శేషః - సత్రయా
త్రావశిష్టాః భవత్కృతాం భవతా కరివ్యమాణాం * ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి
భూతవత్ప్రత్యయః - భూతిమభ్యుదయమపేక్షమాణాః త్వదీయా గుణాః సమాన
దుఃఖాః సమదుఃఖభావ ఇవ నోస్తాకం సరూపతాం వీతౌజస్త్వాదిసాధర్మ్యం భజంత
ఇత్యుపమా - సాచ సమానదుఃఖా ఇవేత్యుత్పేక్షయా వీతౌజస్త్వాదిసంభావితయాను
స్రాణితేత్యనుసంధేయం.

అవ. తథాపి మమైవ కోయం భార ఇత్యప్రాహః—

మూ. ఆక్షిప్యమాణం రిపుభిః ప్రమాదా
న్నాగైరివాలూనసటం మృగేంద్రం,
త్వాం ధూరియం యోగ్యతయాధిరూఢా
దీప్త్యా దినశ్రీరివ తిగ్గరశ్చిమ్.

౫౦

వా. ఆక్షిప్యమాణమితి. ప్రమాదాత్ ప్రజ్ఞాహైన్యాత్ న తు దౌర్బల్యాదితి
భావః-రిపుభిః ఆక్షిప్యమాణం ఆధిక్షిప్యమాణం - ఆతవేవ ప్రమాదాత్ నాగైర్గజైః.
ని. 'గజేవీ నాగమాతంగా' విత్యమరః ఆలూనసటముత్తిప్త కేసరః. ని. 'గటా జటా
కేసరయో' రితి విశ్వః-మృగేంద్రం సింహమివ స్థితం త్వాం ఇత్యం ధూః కార్యభా
రః-తిగ్గరశ్చిం రూర్యం దీప్త్యా దినశ్రీరివ యోగ్యతయా నిర్వాహకయేత్యర్థః - అధి
రూఢా ఆరూఢవతీ - కర్తరిక్తః త్వదధీనేత్యర్థః.

అవ. పూర్వం నిర్వ్యక్తసాయస్య సత్త్వత్రయ ఇత్యాదినా దోష ఉక్తః సంప్రతి వ్యవసాయినో నగుమాహ:—

మూ. కరోతి (యశ్చేష) యోజనేష జనాతిరిక్తాం

సంభావనాన్యువతీం క్రియాభిః,

సంపత్సు జాతే పురుషాధికారే

న పూరణీ తం నముపైతి సంఖ్యా.

౫౧

వ్యా. కరోతి. యః పుమాన్ శేషజనాదితరజనాత్ అతిరిక్తాం అధికాం సర్వాతికాయినీమత్యర్థః-సంభావనాం యోగ్యతాం క్రియాభిః చరితైః అగ్రవతీం శఫలాం కరోతి తం పుమాంసం-సంపత్సు సభాను. ని. 'సభా సమితి సంపద' ఇత్యమరః-పురుషాధికారే యోగ్యపురుషగణా ప్రస్తావే జాతే సతి పూర్వతేనయేతి పూరణీ సంఖ్యా ద్విత్వాదీసంఖ్యా న నముపైతి న గచ్ఛతి అద్యతీయో భవతీత్యర్థః - తస్మాద సాధారణ్య లాభాయ త్వయాపి మహానుత్సాహ ఆస్థేయ ఇతి భావః.

అవ. అథ ద్వాభ్యాం సులభచిత్తవిక్షేపస్య ప్రాప్తితస్యాద్రువస్య కర్తవ్యముప దిశతి:—

మూ. ప్రియేషు యైః పార్థ వినోపపత్తే

ర్విచింత్యమానైః క్లమమేతి చేతః,

తవ ప్రమాతస్య జనూయ శేషాం

క్రియాదఘానాం మఘవా విఘాతమ్.

౫౨

వ్యా. ప్రియేషు. పేషాన్-ప్రియేషుస్తాను విషయే ఉపపత్తేః కారణా ద్వినైవ, విచింత్యమానైః, అకన్తాదేవాళంకమానైః యైః అపైః చేతః క్లమం ఖేద మేతి - జనూయ ప్రయాతస్య తవ సంబంధినాం తేషామఘానాం వ్యవసానాం. ని. 'దుఃఖేనోశ్యసనేషు' మితి వైజయంతీ-మఘవా ఇంద్రః-యోస్తాభిరుపాస్యత ఇతి భావః - విఘాతం నివారణం క్రియాత్ కరోతు * అశిషి లిఖ్ లోటాచిత్వా శీర్శే లిక్ - తస్మాదన్త చ్చింతయా న చేతః ఖేదయితవ్యం జయగ్ధి నా త్వయా-అన్యథా తదసంభవా నీతి. భావః.

మూ. నూగాశ్చిర్రాయైకచరః ప్రమాదం వసన్నసంబాధశివేపి దేశే,

మాత్సర్వరాగోపమాతాత్త్వాం హి స్థలంతి సాధుష్యపి మాససాని.

వ్యా. మాగా ఇతి. అసంబాధః అసంకటః-విజన ఇత్యర్థః. ని. 'సంకటం నాతు సంబాధ' ఇత్యమరః-శివో నిర్వాధః-ద్వయోరన్యతరస్య విశేష్యత్వవివక్షాయాం విశేషణ సమాను-తస్మిన్నసంబాధశివేపి దేశే-చిరాయ చిరం ఏకత్వాసౌచర్యైకచరః ఏకాశీ వసన్ - ప్రమాదం ప్రజ్ఞాదౌర్బల్యం మాగాః * ఇహోగాలుజీతిగాదేశః-న చ, నిస్సృ

హస్య మహాకించిత్కరః ప్రమాద ఇతి వాచ్యమిత్యాహ. — మాత్సర్యేతి. మత్సర ఏవ మాత్సర్యం ద్వేషః రాగః స్నేహః తాభ్యాముపహతాత్మనాం రాగద్వేషదూషిత స్వభావానాం-మానసాని మనాని సాధుషు సజ్జనేవ్యపి విషయే స్థలంతి విభర్తవే హి - ఆత్ర ప్రమాదనిషేధలభ్యాప్రమాదరూపకారణస్యానగ్రస్థాప్తిరూపవ్యతిరేక కాశ్యేణ సమర్థనాత్, వైధర్మ్యేణ కార్యాత్కారణసమర్థనరూపాంతరాంతరన్యా సోఽలంకారః.

నిగమయతి —

మూ. తదాశు కుర్వత్ వచనం మహాస్తేర్ననోరథాన్నస్పృహలీకురుష్య, ప్రత్యాగతం త్వాస్మి కృతార్థమేవ స్తనోపవీడం పరిరంభుకామా.

వ్యా. తదితి. తత్తస్మాత్కారణాత్-ఆశు కీఘ్రం మహాస్తేః వచనం కుర్వత్, తపస్యన్విత్యర్థః, నః అస్తాకం మనోరథాన్ సఫలీకురుష్య - వైరవిర్యాత్ సేనాస్తాన్ ప్రతిష్ఠాపయేత్కర్థః. స్థాగ్ర నాయం లోబ్-కించ కృతార్థం కృతకృత్యం ప్రత్యాగత మేవ - త్వాత్వాం. * త్వాహా ద్వితీయాయా ఇతి త్వాదేశః - స్తనయోరుపవీడ్య స్తనోపవీడం. * సప్రమాణం చోపవీడరుధకర్ష ఇతి యుల్-పరిరంభం కామా య స్యాస్మా పరిరంభకామాస్తి ఆలింగితుమిచ్ఛామిత్యర్థః. * కుంకామమనసారపీతి మకారలోపః. ప్రాకార్యసిద్ధేః ప్రమదాలింగనమపి నప్రీతిదమితి భావః.

ఉదీరితాం తామితి యాజ్ఞ సేన్యా సవీకృతోద్ధ్రాహితవిప్రకారామ్,

అసాద్య వాచం సభృశం దిదీపే కాష్ఠాముదీచీమివ తిగ్గరశ్చిః.

వ్యా. ఉదీరితామితి. సః అర్జునః-ఇతీతం-యాజ్ఞ సేనస్యావత్యేన త్రియా యాజ్ఞ సేన్యా దౌగధ్యా-ఉదీరితాం ఉక్తాం-సవీకృతః పునరుద్భూత సేన తథాప్రత్యాయితః. అతవీతోద్ధ్రాహితః మనసి నిధాపితశ్చ విప్రకారః పరిభవో యయా తాం - తాం వాచమాసాద్య-అకన్యేత్యర్థః-ఉదీచీం కాష్ఠాం దిశం, ని. 'దిశస్త్వ కకుభః కాష్ఠా' ఇత్యుపరః. అసాద్య తిగ్గరశ్చిరభృశం దిదీపే జన్వాల-చుక్రోధేత్యర్థః.

అథాభిపశ్యన్నివ విద్విషః పురః పురోధసా రోపిత హేతిగంహతిః,

బభౌర రమ్యాపి వపుస్సభీషణంగతః క్రియాం మంత్ర ఇవాభిచారికీమ్.

వ్యా. అథేతి. అథ విద్విషః శత్రుక్ పురః అభిపశ్యన్నివ స్థితః-తథా-పురో ధసా ధామ్యేన ఆరోపితా సమంత్రయాహితా హేతిగంహతిః ఆయుధకలాహ యస్యసతథోక్తః. 'హేతిర్హ్వాలంకురాయధ'మితి వైజయంతీ-సః అర్జునః రమ్యః ప్రకృత్యాసౌమ్యస్సన్నపి - అభిచారః. పరహింసాప్రయోజనమస్యా అభిచారికీ. * ప్రయోజనమితరథో-తాం క్రియాం గతః - అభిచారకర్తృణి నియుక్త ఇత్యర్థః -

మంత్ర ఇవ భీషయత ఇతి భీషణం. శనంద్యాదిత్యాజ్ఞప్రత్యయః-వపుః బభార, ప్ర
కాంతో మంత్రః ప్రయోగాదిభేదాదీన సోప్యనస్థాభేదాద్భీషణో బధూవేత్యర్థః.

ఉ క్తమాయుధాఠోపణం వివృణ్వత్ ప్రస్థానమాహ త్రిభిరవిలంఘ్యత్యాదిభిః.-
మూ. అవిలంఘ్య వికర్షణం పరైః ప్రధితజ్వారవకర్త కార్తుకమ్,
అగతాపరిదృష్టిగోచరం శితనిస్త్రింశయుజౌ మహేషుధీ, ౧౭

వ్యా. అవిలంఘ్యతి. పరైః శత్రుభిః అవిలంఘ్యం అనతిక్రమణీయం వికర్షణం
యస్య తత్ ఆమాఘకర్షణమిత్యర్థః-కించ ప్రధితో జ్వారవో గుణధ్వనిః కర్తృబాణ
మౌఝాదికంచ యస్య తత్ కార్తుకముద్వహన్నిత్యన్వయః-తథా అరిణాం దృష్టిగో
చరం దృష్టిపథమగతా-అహవేన్వనిత్యర్థత్వాదనేత్రీ భావః-నిర్గతస్త్రింశతోంగుళిభ్యో
నిస్త్రింశః ఖడ్గః. సంఖ్యాయాస్తత్పురుషసోపసంఖ్యానమితి డచ్ సమాసాంతః -
శితేన తీక్ష్ణేన నిస్త్రింశేన యుంజాతే ఇతి శితనిస్త్రింశయుజౌ. సత్సూద్విషేత్యాదినా
క్లిప్-మహేషుధీ మహానిమంకా-ఇదవో ధీయంతేనయోరితి విగ్రహః కర్తృణ్యధికర
ణే చేతి కిప్రత్యయః, ని. 'తూణోపాసంగతూణీరనిమంకా ఇషుధిర్ద్వయోః, తూణ్యాం
ఖడ్గేతు నిస్త్రింశ చంద్రహాసిరిప్తయ' ఇత్యమరః.

మూ. యశనేన తిరోదధన్తు ముర్తహసా గోత్ర భిదాయుధక్షతీః,
కవచం చ సరత్నముద్వహత్ జ్వలితజ్యోతిరివాంతరం దివః, ౧౮

వ్యా. యశనేతి. కించ గోత్రభిద ఇంద్రస్యాయుధక్షతీః వజ్రప్రహరణం
ద్రాణి ఖాండవదాహసముయసంభవా ఇతి భావః మహసా స్వకాంత్యా యశనేన
మూర్తయా కీర్త్యేవ ముహుస్తిరోదధత్ ఆచ్ఛాదయత్ సరత్నం రత్నసహితం అత
ఏవ జ్వలితజ్యోతిః దీప్తతారకం. ని. 'జ్యోతిస్తారాగ్నిభాజ్వలాదృష్టత్రాణాధ్వరా
త్' స్వీతి వైజయంతీ. దివోంతరం నభోమధ్యమివ స్థితం. ని. 'అంతరంపరిధానియే
బాహ్యే స్వీయేంతరాత్సని, క్లిబం మధ్యేవకాశేచేతి వైజయంతీ-కవచంచోద్వహత్.

మూ. అలకాధిపభృశ్యదర్శితం శివముర్వీధరవర్త సంప్రయాన్,

హృదయాని సమానివేశస త్కణముద్బాష్పదృశాంతపోభృతామ్.

వ్యా. అలకేతి. సః అర్జునః-అలకాధిపభృశ్యదర్శితం అలకాధిపభృత్యేన కుపేర
భృత్యేన యతేణ దర్శితం, ప్రదర్శితం, అతఏవ శివం నిర్బాధం ఉర్వీధరవర్త్య హి
మవన్తాగ్రం ప్రతి సంప్రయాన్ గచ్ఛత్, త్కణముద్బాష్పదృశాం విప్రయోగదుఃఖో
త్థాశ్రునేత్రణాం తపోభృతాం వైవ్రతవనవాసివాం తపస్వినాం హృదయాని సమా
నివేశ భేదయామానేత్యర్థః.

మూ. అనుజగురథ దివ్యం దుందుభిధ్వాన మాశా
స్సరకుసుమనిపాతై ర్వోమ్ని లక్ష్మీర్వితేనే,
ప్రియమివ కథయిష్యన్నాలింగ స్ఫురంతీం
భువమనిభృత వేలావీచిబాహుః పయోధిః.

౬౦

ఇతి శ్రీభారవికృతో కిరాతార్జునీయే మహాకావ్యే
లక్ష్మీపదలాంఛనే తృతీయస్సర్గః.

వ్యా. అనుజగురితి. అథ ఆశా దిశః-దివి భవం దివ్యం. * దిగాదిభ్యో యదితి
యత్ - దుందుభిధ్వానం అనుజగుః అనుదధ్యనుః. * అనుగాయతే రిల్లట్ - వోమ్ని
సురకుసుమనిపాతైః లక్ష్మీః వితేనే - పుష్పవృష్టిశ్చాజనిప్తేత్యర్థః - కించ - అని
భృతాః చంచలాః వేలాయాం కూలే యా పీచయః తావీవ బాహవో యస్య సః
తథోక్తః - ని. 'వేలా కూలవికారయో' రితి కాశ్యతః-పయోధిః స్ఫురంతీముల్లసంతీం
హర్షాత్ స్పందమానాం చ భువం ప్రియం ఇప్తం భారావతరణరూపం కథయిష్య
న్నివ కథయితుమిత్యర్థః, లృప్తేతి చకారాత్ క్రియార్థాయాం క్రియాయాం
ల్పట్-అలింగ-సర్వం చేదం శివం దేవతాకార్యప్రవృత్తత్వాదస్యేతి భావః.-ఆత్మ
విశేషణమాత్రసామ్యాదప్రస్తుతస్య గమ్యత్వాత్సమాసోక్తిరలంకారః-తత్తచ ప్రస్తు
తయోద్భూమిసముద్రయోః ప్రతీయమానాభ్యాం నాయకౌనాయకౌభ్యాం భేదే
అభేదలక్షణాలిశయోక్తివశాదాలింగనోక్తి రితి రహస్యం - ఏవ మతిశయోక్త్యను
ప్రాణితా సమాసోక్తిః ప్రియకథనోత్ప్రేక్షాముష్ణవయంతీ తదంగభావం భజత ఇత్యు
భయో రంగాంగిభావేన సంకర ఇతి వివేచనీయమ్.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ.

కోలాచలముల్లి నాథనూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవాక్యఖ్యాతాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యాతాయాం తృతీయస్సర్గః.

చతుర్థ స్సర్గః.

మూ. తతస్స కూజత్కలహంసమేఖలాం
 సపాకసస్యాహితపాండుతాగుణామ్,
 ఉపాససాదోపజనం జనప్రియః

ప్రియామివాసాదితయావనాం భువమ్.

౧

వ్యా. తత ఇతి. తతః ప్రస్థానానంతరం - జనప్రియః సోర్జునః-కలహంసామే
 ఖలా ఇవేత్యపమితసమాసః - అన్యత్ర కలహంసా ఏవ మేఖలేతి విశేషణ
 సమాసః - కూజంత్యః కలహంసమేఖలా యస్యాస్తాం - అన్యత్ర కూజంతీ కల
 హంసమేఖలా యస్యాస్తాం. కలహంసనాదినీమితి పాశే - హంసైర్నదనశీలాం
 అన్యత్ర హంసవన్నదతీతి హంసనాదినీమితి - హంసహాసినీమితి పాశే - హంసై
 ర్నదనతీతి అన్యత్ర హంసాక్ హంసతీతి - సహపాకేన పరిణామేన వర్తంత ఇతి సహ
 కాని పక్వాని తైః సస్యైః ఆపాతః సంపాగితః పాండుత్వేన గుణో యస్యాస్తాం
 భువం - ఆసాదితయావనాం ప్రాప్తయావనాం ప్రియామివ - ఉపజనం జనసమీపే
 అన్యత్ర సభీసమత్తం * సమీపాగ్నేఽవ్యయాభావః ఉపాససాద ఉపగతవాక్-ఉప
 మాలంకారః.

మూ. వినమ్రశాలిప్రసవౌఘశాలినీరపేతపంకాస్సగరోరుహాంభుజః,

ననంద పశ్యన్నుపసీమ సస్థలీరుపాయనీభూతశరద్గుణశ్రియః. ౨

వినమ్రేతి. సోర్జునః-వినమ్రశాలిప్రసవౌఘశాలినీ-అవనతశాలిఫలస్తోమశోభినీః
 అపేతపంకాః నివృంకాః సగరోరుహాగ్ధ్యంభానీ యాసు తాన్త్యోక్తాః-ఉపాయనీ
 భూతాః అర్జునం ప్రతి ఉపహరీభూతాః శరద్గుణశ్రియః పూర్వోక్తశరద్ధర్మ సంపదో
 యాసు తాః-ఉపసీమ గ్రామసీమాసు *విధిక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః-సమాసాంతవిధేర
 నిత్యత్వాదనశ్చేతి సమాసాంతో న భవతి - కేచిత్తు-అవ్యవ్యేషం కఠినవపుషం
 దుర్గమే గ్రామసీమా'త్వాది నపుంసకప్రయోగదర్శనాన్నపుంసకాదన్యతరస్యామితి
 వికల్పాత్సాధురిత్యాహుః-స్థలీః అకృత్రిమాభువః *జానపదే'త్వాదినా అకృత్రి
 మాగ్ధే జీవ-పశ్యక్ ననంద-అత్ర శరద్గుణేషు తాదాత్మ్యేనారోప్యమాణస్య ఉపా
 యనస్య ప్రకృతనందనక్రియోపయోగిత్యాత్పరిణామాలంకారః.

మూ. నిరీత్యమాణా ఇవ విస్మయాకులై
స్సరోభి దస్సీలితపద్మలోచనైః,
హృతప్రియా దృష్టివిలాసవిభ్రమా
మనోస్యజహ్రు శృఙ్గరీవివృతాయః.

3

వ్యా. నిరీత్యమాణా ఇతి. విస్మయాకులైః అశ్చర్యరసావిష్టైః - అతివహస్సీలితాని పద్మాశ్లేక లోచనాని యేషాం తైః సరోభిః-నిరీత్యమాణా ఇవ స్థితాః హృతః ప్రియా దృష్టివిలాసానాం విభ్రమ శృంగభా యాభి స్తా స్తథోక్తా ఇతి మనోహరణే హేతుత్వే. ని. 'విభ్రమ స్సంశయే భ్రాంతా శోభాయాం చేతి వైజయంతీ-శఙ్గరీవివృతయో మతీన్యస్ఫురితాని - ఆస్యాజ్జనస్య మనో జహ్రుః.

మూ. తుతోష పశ్యక్ కలమస్య సోధికం

సవారిజే వారిణి రామణీయకమ్,

సుదుర్లభే నార్హతి కోభినందితం

ప్రకర్షలక్ష్మీ మనురూపసంగమే?

4

వ్యా. తుతోషేతి. సోజ్జనః సవారిజే సాంబుజే వారిణి - కలమస్య కాలివిశేషస్య. ని. 'కాలయః కలమద్యాశ్చ పష్టికాద్యాశ్చపుంస్యమిత్యమరః-రామణీయస్య భావః రామణీయకం * యోపధాన్యరూపాత్తమానుషితి పుషో ప్రత్యయః. తత్పశ్యక్ ఆధికం తుతోష-అనురూపసంగమాదితి భావః - తథాపి సుదుర్లభే అనురూపసంగమే యోగ్యసమాగమే, లభ్యే సతీతి శేషః-ప్రకర్షలక్ష్మీం యోగ్యసమాగమనిమిత్తముత్కర్ష సంపదం - అభినందితం కోనార్హతి-సర్వోపయోగినందత్యేవేత్యర్థః - సామాశ్చ్యేన విశేషసమగ్ధనరూపార్థాంతరన్యాసః.

మూ. నునోద తస్య స్థలపద్మీనీగతం వితర్కమావిష్కృత ఫేనసంతతి,

అవాప్తకింజల్క విభేదముచ్చైర్నిర్దివృత్తిపాతీనపరాహతంపయః.

వ్యా. నునోగీతి. అవిష్కృతా ప్రకాశితా ఫేనసంతతిర్నిండిరసమాహా యేన తత్తథోక్తం. ని. 'డిండిరో-బ్ధికః ఫేన' ఇత్యమరః, అవాప్తః కింజల్కవిభేదః కేసరాపగమో యేన తత్తథోక్తం-ఉచ్చైః ఆధికం యథా భవతి తథా-వివృతేన ఋతితేన పాతీనేన మత్స్యవిశేషేణ పరాహతం తాడితం, ని. 'సహస్రదంష్ట్రః పాతీన' ఇత్యమరః-పయః కర్తృ తస్య అజ్ఞనస్య-స్థలపద్మీనీగతం, తన్తోచరవిత్కర్థః-వితర్కం సంశయం నునోద-చిచ్ఛేద, పాతీనపరాహత్యా కింజల్కపాయేన జలదర్శనాల్ స్థలపద్మీనీగతా నివృత్తేత్యర్థః-అత్ర నిశ్చయోత్తర స్సందేహాలంకారః.

మూ. కృత్తోర్నిరేఖం శిథిలత్వమాయతా
 శనైశ్చనైశ్చాంతరయేణ వారిణా,
 నిరీక్ష్య రేమే న సముద్రయోషితాం
 తరంగితక్షౌమవిపాండునైకతమ్.

౬

కృతేతి. సోద్యునః - శిథిలత్వమాయతా గచ్ఛతా దినేదినే క్షీయమాణే నేత్యర్థః -
 అత ఏవ శ నైశ్చనైశ్చాంతరయేణ - అన్యథోర్నిరేఖానుదయాదితి భావః - వారిణా,
 కృతాడిర్మయః తరంగాణ్యేన రేఖారాజయో యస్య తత్తతోక్తం - తరంగా అన్యసం
 జాతాస్తరంగితం భంగిమత్ * తదన్య సంజాత మితీతచ్ - యత్ త్క్షౌమం దుకూలం -
 తద్వద్విపాండు శుభ్రమిత్యుపమాలంకారః - సముద్రయోషితాం నదీనాం - నీకతా
 అన్యసంతీతి నైకతం పులిసం నీకతాశర్కరాభ్యాం చేత్యర్థః. ని. 'తోయో
 ణితం తత్పులిసం నైకతం నీకతానుయ' మిత్యమరః - నిరీక్ష్య - రేమే తుతోష.

తతస్త్రిభిశ్చాలిగోష్ఠీం వర్ణయతి. —

మనోరమం ప్రాపితమంతరం భ్రువో రలంకృతం కేసర రేణునాణునా,
 అలక్తతామ్రాధరపల్లవశ్రియా సమానయంతీమివ బంధుజీవకం.

మనోరమమితి. అణునా నూక్షేణ కేసరేషు కింజల్కేషు. ని. 'కింజల్కః
 కేసరో2-స్త్రియా' మిత్యమరః - యో రేణుః పరాగః తేన అలంకృతం - అతఏవ మనో
 రమయతీతి మనోరమం * కర్తృణ్యర్థః - భ్రువోరంతరం ప్రాపితం భ్రూమధ్యే
 నివేశితమిత్యర్థః - బంధుజీవకం బంధుకపుష్పం. ని. 'బంధూశోబంధుజీవక' ఇత్య
 మరః - అలక్తతామ్రాధర లాక్షరాగరక్తన్య - అధరపల్లవన్య శ్రియా శోభయా
 సమానయంతీం సమీకుర్వతీమివ - సామ్యపరీక్షాం కుర్వతీమివేత్యర్థః - ఉల్లేఖితం
 కారః.

మూ. సవాతపాలోహితమాహితం ముహు

ర్హహనివేశౌ పరితః పయోధరౌ,
 చకాసయంతీమరవిందజం రజః

పరిశ్రమాంభః పులకేన సర్వతా.

౭

నవేతి. మహాన్నివేశః స్థానం యద్యోస్తా మహానివేశౌ పీవరావిత్త్యర్థః - పయో
 ధరౌ పరితః స్తనయోస్సమంతాదిత్యర్థః * అభితః పరితస్సమయానిక మహాప్రతియో
 గేపీతి ద్వితీయా - ముహురాహితం నిక్షిప్తం సవాతపాలోహితం బాలాశపతా
 మ్రం - అరవిందజం రజః పరాగం - సర్వతా ప్రసరతా - పరిశ్రమాంభః పులకేన
 స్వేదోద్భవేన పులకేన - చకాసయంతీం శోభయంతీం * చకాస్తేర్ణ్యంతాచ్ఛరతి జీవ -
 అంతరగమపృథం కుర్వతీం, తత్రాప్యవికృతామితి భావః.

మూ. కపోలసంశ్లేషి విలోచనత్విషా
విభూషయంతీ మవతంసశోత్పలమ్,
సుతేన పాండోః కలమస్య గోపికాం
నిరీక్ష్య మేనే శరదః కృతార్థతా.

౯

కపోలేతి. పురః కపోలసంశ్లేషి యదవతంసశోత్పలం కగ్గోత్పలం తత్, విలోచన
త్విషా విభూషయంతీ-అభరణస్యాప్యాభరణమితి భావః-గోపాయతీతి గోపికాం కల
మస్య గోపికాం కాలిగోష్ఠిం*ఋష్వల్ ప్రత్యయః-నిరీక్ష్య-పాండోఃసుతేన అర్జునేన-
శరదః-కృతార్థతాయా భావః కృతార్థతా సాఫల్యం*తత్పలలో గుణవచనస్య పువ
ద్భావో వక్తవ్య ఇతి పువద్భావః † మేనే అమాని - మన్యతేః కర్తృణి లిట్-శరద
స్సాఫల్యం న స్వగుణసంపద స్పద్వినియోగలాభాదితి భావః.

ఉపారతాః పశ్చిమరాత్రిగోచరాదపారయంతగపతితుం కవేన గాం,
సముత్సుకాశ్చక్రురవేక్షణోత్సుకం గవాంగజాః ప్రస్నుతపీవరోధసః.

ఉపారతాఇతి. పశ్చిమాచారాత్రిశ్చేతి విశేషణసమాసః అపరరాత్రాంత్య
ర్థః - పూర్వాదికృచ్ఛిమం నభ ఇత్యాదివదేక దేశశబ్దస్య ఏక దేశశబ్దసామానాధికరణ్యా
దేకదేశే పర్యవసానం - నతు పశ్చిమారాత్రేరిత్యేకదేశసమాసః-తద్విధాయశే పూర్వా
పరాదినుత్రే పశ్చిమశబ్దాగ్రహణాత్ - అతఏవాహసన్వైకదేశేత్యాదిసా సమా
సాంతోపిన, తస్యాపి పూర్వాపరాదినుత్రోక్త సమాసవిషయత్వాదితి. ప్రకాశవర్ష
స్త్యేకదేశసమాసమేవాశ్రిత్య సమాసాంతమాహ - తన్వగ్ర్యం - గావశ్చరంత్యత్రేతి
గోచరో గవాం జగ్గిసానం వనం - పశ్చిమరాత్రేయో గోచరః తస్మాత్ ఉపారతాః -
సన్నివృతాః - జవేన గాం భువం పతితుం ధావీతుం అపారయంతః ఆశమ్నవంతః
ప్రస్నుతపీవరోధసః, ప్రస్నుతాని వత్సస్సరణాత్ ప్రవృత్తి రాణి పీవరాణి పీవాని ఉ
ధాంస్యాపీవాని యేషాంతే. ని. 'ఉధస్తస్లేబహుపిన' మిత్యమరః * ఉధస్తోనజి
త్యత్రస్త్రీగ్రహణం కర్తవ్యమితి నియమాన్నానకాదేశః-ఉత్సుకాః వత్సేషుత్సుకం
తతాః గవాం గజాః - తమద్వనం అవేక్షణోత్సుకం దర్శనలాలసం చక్రుః. ని. 'సర్వే
షు పశువాగ్వజ్రదిష్టేత్రఘృణిభూజలే, లక్ష్మ్యద్వస్త్వా త్రియం పుని గౌ' రిత్యమ
రః - అత్ర స్వభావోక్తిరలంకారః. శ్లో. 'స్వభావోక్తిరలంకారో యథావద్వ
స్తువర్ణన' మితి అక్షణాత్.

† సిద్ధాంతకామద్యం తు కృతార్థశబ్దస్య గుణవచనత్వాభావాత్సామాన్యే
నపుంసక మిత్యుక్తం.

పరీతముతోపజయే జయశ్రియా నదంతమువైచ్చేత్తతసింధురోధనమ్,
దదర్శ పుష్టిం దధతం సశాంధీం సవిగ్రహం దర్పమివాధిపం గవామ్.

పరీతమితి. సోదరాః - ఉత్తరపజయే, ఉత్తరంతరభంగే సతి - జయశ్రియా పరీతం వేష్టితం-ఉచ్చైర్నదంతం-తతసింధురోధనం దర్శనరిత్యటం-శరది భవాం శారదీం పుష్టిం ఆనయవోపచయం దధతం గవామధిపం మహాత్మం - సవిగ్రహం మూర్తిమంతం. ని. 'శరీరం వర్షవిగ్రహ' ఇత్యమరః-దర్పమివేత్యుత్ప్రేష - దదర్శ.

విముచ్యమానై రపితస్య మంధరంగవాంహిమానీవిశబైః కదంబకైః,
శరన్నదీనాం పులినైః కుతూహలం గళద్దుకూలై ర్జఘనై రివాదధే.౧౨

విముచ్యమానై రితి. హిమానీవిశబైః హిమసంభూతసుభైః. ని. 'హిమానీ హిమ సంహతి' రితివరః. ఇంద్రవరుణేత్యాదినా జీష్ - తత్సన్నియోగాదానుగాగమశ్చ - గవాం కదంబకైః సమూహైః-కర్పభిః. ని. 'కదంబకం సమూహేఽస్త్రీ ఫలే పుష్ప విశేషకే' ఇతి విశ్వః. మంధరం మందం - విముచ్యమానై రపి-కిముతావిముచ్యమానై రితి భావః - శరన్నదీనాం సంబంధిభిః - శరద్ధృహణం ప్రావృణ్ణివృత్త్యర్థం - తత్ర పులివాదర్శనాదితి భావః - పులినైః కర్పభిః గళద్దుకూలైః జఘనై రివ తస్య అద్భుతస్య కుతూహలం కాతుకం ఆదధే ఆహితం.

మూ. గతాన్ పశూనాం సహజన్త బంధుతాం

గృహశ్రయం ప్రేమవనేషు బిభ్రతః,

దదర్శ గోపానుపధేను పాండవః

కృతానుకారానివ గోభిరార్జవే.

౧౩

గతానితి. పాండవః అర్జునః-పశూనాం గవాం సహజన్త యేషాంతే సహజన్తానః సోదరాః తపన బంధవః తేషాం భావంతతా తాం గతాన్ పశుషు సోదరాభిమానవత ఇత్యర్థః. గృహశ్రయం గృహవిషయం ప్రేమ వనేషు బిభ్రతః వనేషు గృహభిమానిన ఇత్యర్థః. అర్జవే ఋజుత్వే విధేయత్వే గోభిః పశుభిః - కృతానుకారాన్ అనుకృతానిన స్థితానిత్యుత్ప్రేష తతోపి విధేయానిత్యర్థః - గాః పాంతీతి గోపాః గోపాలకాః * ఆతో నుపసగే క ఇతి క ప్రత్యయః-తా-ఉపధేను ధేనుసమీపే-సమీపాగ్నేఽవ్యయిభావః-దదర్శఅప్రోత్ప్రేషానుప్రాణితాస్యభావోక్తిరలంకారః.

అథ చతుర్భిర్వల్లపీ ర్నర్తకీసామ్యేన వర్ణయతి. కాలాపకం.

మూ. పరీభ్రమన్న్యూజవత్పుదాకులైః స్థితోదయాదర్శితదంతకేసరైః,
ముఖైశ్చలత్కుండలర్శ్మిరంజితైర్న వాతపామృష్టసరోజచాదుభిః.

వ్యా. పరిభ్రమితి. మూర్ధజాః చట్పదా ఇవేత్కుపమితసమాసః-సహజచారుభి
రిత్యుపమానుసారాత్ - పరిభ్రమద్భిశ్చలద్భిః మూర్ధజవట్పదైః అకులాని తైః,
దంతాః కేసరా ఇవేతి పూర్వవత్సమాసః స్థితోదయేనాదర్శితా ఈషత్ప్రకాశితాః
దంతకేసరా యేషాం తైః స్తథోక్తైః - చలత్కుండలరశ్మిరంజితైః చంచలకనకకర్ణ
వేప్తనప్రభానులిప్తైః - అతఏవ - నవాతపామృష్టం బాలాతపస్పృష్టం యత్సరోజం
తద్వచ్చారుభిః ముఖైః ఉపలక్ష్మితాః.

మూ. నిబద్ధనిశ్వాసవికంపితాధరా లతా ఇవ ప్రస్ఫురితైకపల్లవాః,
వ్యపోధపార్శ్వైర్వరపవర్తితత్రికావికర్షణైః పాణివిహారహారిభిః.

వ్యా. నిబద్ధేతి. నిబద్ధేన అనుబద్ధేన నిశ్వాసేన వికంపితా అధరా యాసాం
తా స్తథోక్తాః అతఏవ ప్రస్ఫురితైకపల్లవాః ప్రచలితైకపల్లవా ఇత్యర్థః-కృచిత్యంభ్యా
శబ్దస్య వృత్తివిషయే వీప్సార్థత్వం సప్తవర్ణాదినదితి కైయ్యటః-లతా ఇవ స్థితాః -
దైవా దేకపల్లవస్ఫురణస్వాపి లోకే సంభవాదుపమేతేయం నోత్ప్రేక్షా-కించ వ్యపో
ధాని విపరీతాని పార్శ్వని యేషు తైః - పాణివిహారహారిభిః - అంగవిక్షేపమనో
హరైః. ని. 'అంగహారోంగవిక్షేప' ఇత్యమరః. వికర్షణైర్నంధగుణకర్షణైః - అప
వర్తితత్రికాః సంవలితనితంబాః - యద్యపి- 'పృష్ఠవంశాధరేత్రిక' మిత్యమరః-తథా
వ్యత్ర నితంబో లత్యుతే తనైర్నకట్యాదితి భావః.

మూ. వ్రజాజరేష్వంబుదనాదశంకినీ

శ్శిఖండినామున్నదయత్సు యోషితః,

ముహూః ప్రణున్నేషు మథాం వివర్తనై

ర్నదయత్సు కుంభేషు మృదంగమంధరమ్.

౧౬

వ్యా. వ్రజేతి. వ్రజాజరేషు గోష్ఠస్రాంగజేషు-అధికరణే సప్తమీ. 'వ్రజో
గోష్ఠాధ్యబృందే' ప్రితి విశ్వః - అంబుదనాదశంకినీః మేఘగర్జితభృమపతీరితి
భృంతిమదలంకారః-శిఖండినాం యోషితో మయూరీః యోషిద్గ్రహణం చాగ్ధ్యాతి
శయాత్ - ఉన్నదయత్సు ఉన్నదాః తుర్యత్సు. * తత్కరోతీతి ణ్యంతాచ్ఛత్వ
ప్రత్యయః. మథాం మంథదండానాం. ని. 'వైకాఖిమంథమంథాసమంథానోమంథ
దండక' ఇత్యమరః-వివర్తనైః పరిభ్రమణైః - ముహూః ప్రణున్నేషు కంపితేష్వితి
స్వభావోక్తిః. కుంభేషు కలశేషు మృదంగవత్సంధరం మందం నదయత్సు స్వసన్నిప్తి
వాద్యసామ్యైః-భావలక్షణసప్తమీయం.

మూ. సమంధరావల్లితవీరస్తవీః పరిశ్రమక్లాంతవిలోచనోత్పలాః,

నిరీక్షీతుం నోపరరామ వల్లవీరభిప్రన్వతా ఇవ వారయోషితః.

వా. సఇతి. మంథరం మందం వల్లితాః వల్లంతః పీవరాః స్తనాః యాసాం
తాః తథోక్తాః. * స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపథాదితి జీవ - పరిశ్రమేణ
క్లాంతాని మూనాని విలోచనోత్పలాని యాసాం తాస్తథోక్తాః-పల్లవీః గోపీ. ని.
'గోపే గోపాలగోసంఖ్యగోధుగాభీరవల్లవా' ఇత్యమరః-అభిప్రవృత్తాః సృత్యంతీ,
* గత్యర్థాకర్తృకేత్యాదినా కర్తరిక్తః. * గతిబుద్ధిపూజాధేభ్యశ్చేచి చకారాద్వర్త
మానాగ్ధత్వం - వారయోషిగో వేత్యా ఇవ. ని. 'వారశ్రీగణికా వేశ్యే'త్యమరః -
సోద్యనః-నిరీక్షితుం ద్రష్టుం, ఈక్షణే స్తుమక్ నోపరరామ న విరమతిస్స. * ఉపా
చ్చు, విభాషాకర్తృకాదితి పరస్మైపదం-ఆత్మ చతుర్స్యోక్త్యామపమాన్వభావోక్త్యో
స్సంపుష్టిః.

మూ. పపాత పూర్వాం జహతో విజిహ్వాతాం

వృషోపభుక్తాంతికనస్యసంపదః,

రథాంగసీమంతితసాంద్రకర్దమాక్

ప్రసక్తసంపాతపుథక్కృతా నృథః.

౧౮

వా. పపాతేతి. సోద్యనః పూర్వాం ప్రావృషేణ్యాం విజిహ్వాతాం వక్రతాం-
జహతః త్యజతః శరది నిష్కుం తేన సమరేఖయైవ సుగమత్వాదితి భావః. * జహతే
శృత్యప్రత్యయః-వృషోపభుక్తాంతీః సస్యసంపదః వృషభచర్వితప్రాంతసస్యసమృద్ధీక్.
వి. 'సుకృతేవృషభేవృష' ఇత్యమరః - సీమంతా ఇవ. సీమంతాః చక్రపద్ధతయః -
సీమంతవంతుః కృతాః సీమంతితాః * మత్వంతా తత్కర్మగోతీతి జిచి కర్తృణీక్తః-జావి
వృషద్యావన్నతుపో లుక్-రథాంగై శ్చక్రైః సీమంతితాః సాంద్రాః ఘనీభూతాః కర్ద
మాః పంకా యేషు తాక్-ప్రసక్తసంపాతేన సంతతసంచారేణ పుథక్కృతాక్
పథోమార్గాక్ పపాత జగామేతి స్వభావోక్తిః.

మూ. జనై రుపగ్రామ మునింద్యకర్తృభి

ర్వివిక్తభావేంగితభూషణైర్వృతాక్,

భృశం దదర్శాశ్రమమండపోపమా

స్స పుష్పహాసా స్సనివేశవీరుధః.

౧౯

వా. జనై రితి. సోద్యనః-ఉపగ్రామం గ్రామేషు. * విధిక్త్యర్థేవ్యయాభావః -
అనింద్యకర్తృభిః అనిషిద్ధవృత్తిభిః - వృత్తిశైల్యైకత్ర కృత్యాదిః - అన్యత్ర శిలోం
భాది-వివిక్తాన్యేకాగ్రాణి, భావః అభిప్రాయః ఇంగితం చేష్టాభూషణ ముంకారశ్చ
యేషాంతైః తథోక్తైః జనైర్వృతాః అధిష్ఠితా ఇత్యర్థః - అశవీనాశ్రమేషు
మనిసానేషు యే మండపాః తరుపమా. ని. 'మండపాశ్రమే'జనాశ్రయ'ఇత్యమరః-
సపుష్పహాసాః పుష్పవికాససహితాః, * తేనసహేత్యాదినా బహువ్రీహిః -

నివేశపీఠాఢో గృహగుల్మినీః. 'పీఠగుల్మినీ' త్యమరః - భృశం సాదరం దదర్శ - ఉపమాంకారః.

మూ. తతస్స సంప్రేక్ష్య శరద్గుణశ్రియంశరద్గుణాలోకనలోలచక్షుషమ్,
ఉవాచయత్ సమచోదితోపి గాం సహింగితజ్ఞోఽవసరేఽవసీదతి.

వ్యా. తత ఇతి. తతః-సః పూర్వక్తో యత్నః. శరద్గుణశ్రియం సంప్రేక్ష్య దర్శ
నీయాం వర్ణనీయాం చేతి విచారేత్యర్థః - శరద్గుణాలోకనే లోలచక్షుషం సత్పష్ట
దృష్టిం. ని. 'లోల శృంశతృష్టయా' రిత్యమరః - తమజ్ఞునం అచోదితోపి ఆపృష్టోపి
గాం వాచమువాచ-తథా హి * ఇంగితజ్ఞో భావజ్ఞః. ని. 'ఇంగితం హృద్గతో భావ'
ఇతి. సజ్జనః అవసరే ఉక్తియోగ్యకాలే నావసీదతి నవాచం యచ్ఛతి. 'నాపృష్టః
కస్య చిహ్నాయాత్' ‡ ఇతి నిషేధ స్వనాకాంతీతోక్తివిషయ ఇతి భావః - సా
మాన్యేన విశేషమరనమాసోఽంతరన్యాసః.

శరదం వర్ణయత్ ప్రథమమాశిషమాకాన్తః -

మూ. ఇయం శివాయా నియతే రివాయతిః

కృతార్థయంతీ జగతః ఫలైః క్రియాః,

జయశ్రియం పార్థ పృథూకరోతు తే

శరత్ప్రసన్నాంబురసంబువాలదా.

౧౮

వ్యా. ఇయ మితి. హే పార్థ శివాయాః కల్యాణకారిణ్యాః నియతేః శుభా
వహ జైవస్య. ని. 'జైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్యం క్రీ నియతి ర్విధి' రిత్యమరః-
ఆయతిః ఫలదానకాల ఇవ - జగతః క్రియాః కృష్ణాదికర్తృణి - ఫలైః లాభైః. ని.
'లాభ నిష్పత్తియోగేషు ఫలే బీజే ధనే ఫల' మితి జైవయంతీ-కృతార్థయంతీ నఫల
యంతీ ప్రసన్నాంబుః నిర్మలాదకా అనంబువాలదా నిర్జలమేఘా అనేన విశేషణద్వ
యేన ద్యావాపృథివ్యాగానుభూల్యం జూచునతి-ఇయం శరత్ తే జయశ్రియం పృథూ
కరోతు * ఆశీగతే లోకే.

మూ. ఉపైతీ సస్యం పరిణామరమ్యతా

గదీరనాద్ధత్య మపంకతా మహీమ్,

నవైర్దుజై స్సంప్రతి సంస్తవస్థిరం

తిరోహితం ప్రేమఘనాగమశ్రియః.

౧౯

వ్యా. ఉపైతీ సస్యం ప్రహృదికం - పరిణామేన పాకేన యారమ్యతా సా ఉ
పైతి నదీరనాద్ధత్యం గమ్యరూపత్వముపైతి - మహీం భువం అపంకతా నిష్పంకత్యం

‡ నాపృష్టః కస్యచి హ్నాయా న్నచాన్యాయేన పృచ్ఛతః, ఇతి మనుః.

ఉపైతి - తథాపి - సంప్రతి నవై ర్దుజైః పూర్వోక్తై శ్చరద్ధర్మైస్సంస్తవేన పరిచయే
న స్థిరం దృఢమపి - ఘనాగమశ్రియః ప్రావృల్లఙ్మ్యైః సంబంధితద్విషయమిత్యర్థః.
ప్రేమతిరోహితం నిరస్తమిత్యర్థః - గుణతంత్రాః ప్రేమాణో న పరిచయతంత్రా ఇతి
భావః, వాస్తవాలంకారః. †

మూ. పతంతి నాస్తిక్ విశదాః పతత్రిణో
ధృతేంద్రచాపా నపయోదపంక్తయః,
తథాపి పుష్టాతి నభశ్చియం పరాం
నరమ్యమాహార్య మపేక్షతే గుణమ్.

౨౩

వ్యా. పతంతితి. అస్తిన్నభసి-విశదాః పతత్రిణో బలాకాః - నపతంతి నప్రస
రంతి - ధృతేంద్రచాపాః పయోదప జ్ఞయశ్చ నపతంతి తథాపి శ్రీకారణాభావే
పి - నభః ఖం - పరాం శ్రియం శోభాం పుష్టాతి ధత్తే - తథాపి - రమ్యం స్వభావ
సుందరం వస్తు-ఆహార్య మారోప్యమాణం కృత్రిమం గుణం నాపేక్షతే-తత్స్వభావ
స్వైర సమర్థత్వాదిభావః - అత్రాంధరన్యాసః.

మూ. విపాండుభి ర్నానతయా పయోధరై

శ్చ్యుతాచిరాభాగుణహేమదామభిః,
ఇయం కదంబానిలభ స్తురత్యయే
న దిగ్వధూనాం కృశతా న రాజతే.

౨౪

వ్యా. విపాండుభిరితి. కదంబానిలభేన వర్షదుర్లభ్యతే - ఏవం భర్తా తస్య
అత్యయే విరహే మ్మానతయా నిర్జలతయా దుర్బలతయా చ విపాండుభిః వ్యుతాని అచి
రాభాగుణా విద్యుల్లతా ఏవ హేమదామాని సువర్ణసూత్రాభరణాని యేభ్యః పైః
పయోధరైః అంబునైరేవ పయోధరైః స్తనైరుపతీతానాం. ని. 'స్తనాంభోదా
పయోధరా' వితి వైజయంతీ-దిశ ఏవ వధ్యః తాసాం-ఇయం కృశతా నరాజత ఇతి
న-కింతురాజత ఏవ-వియుక్తత్వాత్. శ్లో. 'అర్తాన్మమిదితే హృష్టా ప్రాప్సితే
మలినాకృశేతి స్మరణాచ్చేతి భావః-సామాన్యతః ప్రసక్తమరాజసం కార్యస్యై
శేన నఖానూద్యద్వితీయేన నిషేధతి, యథాహ వామసి - 'సంభావ్యనిషేధనిర
సే ద్వా ప్రతిషేధా'వితి † అత్రరూపకాలంకారః స్ఫుట ఏవ.

మూ. విహాయ వాంఛాముదితే మదాత్యయా
దర క్తకంతస్య రుతే శిఖండినః,

† నాయమలంకారోఽలంకారకాస్తే దృష్టః స్వభావోక్తేరేవ నామాంతరత
యా యథాకథించిన్నిర్వాహ్యః. ‡ అది ౫ - అ - ౧ - నూ. F.

శ్రుతిః శ్రయత్యున్నదహంసనిస్వనం

గుణాః ప్రియత్యేధిక్యతా న సంస్తవః,

౨౧

వ్యా. విహయేతి. మదాత్యయాత్ మదత్తయాత్-ఆరక్తకంఠస్య ఆశ్రవ్యస్య రస్య-కంఠశబ్దేనాత్ర తదభవః స్వగో లత్యుతే-శిఖండినో మయూరస్య సంబంధిని. ఉదితే ఉచ్చైస్తరే రుతే కూజితే వాంఛా విహయ శ్రుతిః శ్రోత్రం. ని. 'కర్ణ శబ్ద గ్రహణా శ్రోత్రం శ్రుతిః స్త్రీశ్రవణం శ్రవ' ఇత్యమరః-ఉన్నదహంసనిస్వనం మత్తమ రాశీకూజితం శ్రయతి భజతే-నను ఆకాంక్షే కథం పరిచితపరిహారేణాపరిచితే స్త్రీత్యు దయ ఇత్యా శంక్యాధాంతరం న్యస్యతి-గుణా ఇతి-ప్రీత్యాతీతి ప్రియః *ఇగుపథజ్ఞా ప్రీతిరః కఇతి కప్రత్యయః-తస్య భావే ప్రియత్వే ప్రీతికరత్వే గుణాఅధిక్యతాః నియుక్తాః - సంస్తవః పరిచయః నాధిక్యతః ననుమర్థ ఇత్యర్థః. ప్రేమాధానే గుణ వత్త్వం ప్రయోజకం నపరిచయ ఇత్యర్థః.

మూ. అమీ పృథు స్తంబభృతః పిశంకతాం

గతా విపాకేన ఫలస్య శాలయః,

వికాసి వప్రాంధసి గంధసూచితం

ననుంతి నిఘ్రాతుమివాసితోత్పలమ్.

౨౨

వ్యా. అమీ ఇతి. అమీ-పుష్కరాః స్తంబాః గుచ్ఛాక్ బిభ్రతీతి పృథు స్తంబ భృతః. ని. 'స్తంబో గుచ్ఛ స్తృణాదిన' ఇత్యమరః - ఫలస్య ప్రసవస్య విపా కేన పరిణామేన పిశంకతాం గతాః-శాలయో ప్రసేవిశేషః - వప్రాంధసి కేదాగో దకే-ని. 'పున్నపుంసకయో ర్వప్రం కేనారం క్షేత్ర' మిత్యమరః-వికసితీ వికాసి వికసితం గంధేన సూచితం జ్ఞాపితం అసితోత్పలం నీలోత్పలం నిఘ్రాతుమాఘ్రాతు మివ ననుంతి-నిధ్యాతుమివేతి పాకే-ద్రవ్యమివేత్యర్థః. ని. 'నిర్వర్ణ నం తు నిధ్యానం దర్శనాలోక నేక్షణ' మిత్యమరః-ఆత్మ ఫలభరనిమిత్తస్య నమనస్య నిఘ్రాణఫలకత్వ ముత్పేక్ష్యత ఇతి ఫలాత్పేక్షా.

అవ. అథ చతుర్విః కాలాపకమాహ,--

మూ. మృణాలిసినామనురంజిత త్విషా

విభిన్న చుంభోడపలాశశోభయా,

పయస్సురచ్ఛాలిశిఖాపిశంగితం

ద్రుతం ధనుష్పండమివాహివిద్విషః.

౨౩

వ్యా. మృణాలిసినామితి. మృణాలిసినాం పద్మలతానాం త్విషా హరితవర్ణేనేత్య ర్థః. అనురంజితం-తద్వర్ణ తామాపాదిత మిత్యర్థః. తథా అంభోజపలాశశోభయా కమల

దళకాంత్యా - ఆరుశ్యేనేత్యధః - విభిన్నం విశ్రుతం - తథా - స్ఫురచ్ఛాలికిభా
పిశంగితం స్ఫురద్భిః కలమృతైః పింగళీకృతం-ఇత్థం నానావర్ణత్వాత్ శ్రుతం విగ
ళితం అహివిద్విషః కృతశస్త్రిః. ని. 'సర్వే వృత్తాసురేష్యహి' రితి వైజయంతీ-ధను
స్థండమివ స్థితం *నిత్యం సమానేనైవ త్తరపదస్థస్యేతి షత్వం, పయో వస్త్రాంభః-అప
దిశ్య వ్యాజీకృత్య ధావతామిత్యాగామినా సంబంధః - అత్ర ధనుస్థండస్య శ్రుతస్య
లోకే అప్రసిద్ధత్వా దుత్పేక్షేయం నోపమా.

విపాందుసంవ్యాసమివానలోద్ధతం నిరుంధతీస్స ప్తపలాశజం రజః,

అనావిలాన్తి లితబాణచక్రుష స్సపుష్పహాసా వనరాజయోషితః.

వ్యా. విపాండ్యుతి. విపాందు శుభ్రం - అనిలోద్ధతమనితోన్మితం సప్తసప్త
పలాశాని పద్మాని పర్వసు యేషాం తే వృక్షాః సప్తపలాశాః - కన్యచిత్సంఖ్యాశబ్దస్య
కృత్తి విషయే వీసాస్సర్థత్వం సప్తపద్మాదివనిత్యుక్తం తేషాం పుష్పాణి సప్తపలాశాని.
ని. 'ద్విసీనం ప్రసవే సర్వ' మిత్యమరః * ఘటే లుగిత్యణో లుక్ - తేషు నాతం సప్త
పలాశజం రజః పరాగః సంవ్యాసముత్తరీయమివ ని. 'సంవ్యాసముత్తరీయంచే'
త్యమరః-నిరుంధతీర్నివారయంతీః - ప్రావృతవతీరితి యావత్ - అనావిలాని ఆకలు
షాణి ఉన్న లితాని చ బాణాని నీలవై రేయకాణి చక్షూషీవ యాసాం తాస్తథోక్తాః.
ని. 'నీలస్త్వార్థగలోదాసీ బాణ ఓదనపాక్య పీ'తి ధన్వంతరిః, పుష్పాణి హాసా ఇవ తై
స్సహ వర్తంత ఇతి సపుష్పహాసాః వనరాజయో యోషిత ఇవ వనరాజయోషితః-తాః
అపదిశ్యేత్యన్వయః - అత్ర సంవ్యాసమివేతుపమైవాన్యోపమితసమానే లింగం-
యథా కాచిత్యేనచి త్కామకేనాత్మీయం స్తనాంశుకం నిరుంధేతద్వదితి భావః.

అదీపితం వైద్యుతిజాత వేదసా సితాంబుదచ్ఛేదతిరోహితాతపమ్,

తతాంతరం సాంతరవారిశీకరైః శివం నభోవర్త్య సరోజవాయుభిః.

వ్యా. అదీపితమితి. వైద్యుతిజాతవేదసా వైద్యుతాన్నినా అదీపితమప్రకాశ
తం-విద్యుత్ప్రకాశస్య దృష్టిప్రతిఘాతకత్వాత్ క్షీణిత్వం గుణఇతి భావః-సితాంబు
దానాం ఛేదైః ఖండైః తిరోహితాతపం-వదృష్టిబాధో నాప్యాశపబాధ ఇతి భావః
సాంతరవారిశీకరైః విరళాంబుకరైః - తతాంతరం వ్యాప్తమధ్యం సరోజవాయుభిః
శివం రమ్యం నభోవర్త్యచాపదితి స్వభావోక్తి రలంకారః.

మూ. సితచ్ఛదానామపదిశ్య ధావతాం

దుత్తై రమిషాం గ్రథితాః పతత్రిణామ్,

ప్రకుర్వతే వారిదరోధనిర్గతాః

పరస్పరాలాపమివామలా దిశః.

వ్యా. నిరేతి. అపదిశ్య పూర్వస్థోకత్రయోక్తం పయః ప్రభృతికముద్దిశ్య ధా
వతా మమిషాం సితచ్ఛవానాం పతత్రిణాం హంసానాం. ని. 'హంసాస్తు శ్వేతగ
రుత' ఇత్యమరః. రుదైః శబ్దైః గ్రథితాః దృఢాః. ని. 'గ్రథితం సందితం దృఢ'
మిత్యమరః—వారిదగోధనిర్గతాః మేఘాపగోధనిర్దుక్తాః - ఆత ఏవ ఆమలాః ప్రస
న్నాదిశః పరస్పరాలాపం అన్యోన్యసంభాషణం ప్రకుర్వత ఇవ-త్రియోహి గోధాప
గమే పరస్పరం సంభాషంతే - 'దిష్ట్యా మేఘాపగోధనిర్దుక్తాః చిరాగుచ్ఛస్సీతా'
ఇతి హంసకూజితవ్యాజేన పరస్పర మాలాపం ప్రకుర్వంతివేత్సుత్యేషా.

మూ. విహారభూమేరభిఘోషముత్సుకా

శ్వరీరజేభ్య శ్చ్యుతయూథపక్ష్యయః,

అసక్త మూఢాంసి పయః త్షరంత్యమూ

రుచాయనానీవ నయంతి ధేనవః.

30

వ్యా. విహారేతి. విహారభూమే-అపరరాత్రగోచరాదిత్యర్థః. అగచ్ఛంత్య ఇతి
శేషః - అభిఘోషముత్సుకాః - ప్రజంప్రత్యుత్కంఠితాః వత్సప్రేక్షేతి భావః. ని.
'ఘోష ఆభిరపల్లి స్యా' దిత్యమరః - చ్యుతా త్వరయా విఘటితా యూథానాం
కులానాం పక్షిః శ్రేణీబంధో యాసాం తాత్పర్యం. ని. 'సజాతీయైః కులం
యూథ' మిత్యమరః-అమూః ధేనవః - అసక్త ముప్రతిబంధం పయః త్షీరం త్షరంతి
ప్రవంతి వత్సస్వరజాత్ ప్రప్రవంతీత్యర్థః. *క్షరతే శ్వత్సప్రత్యయః-ఉఢాంసి ఆపీ
నాని. ని. 'ఉధస్తు క్షీబమాపీన' మిత్యమరః - శ్వరీరజేభ్యోపత్యేభ్య ఉపాయనానీవ
అతిలోషకారకాణీవేత్సుత్యేషా, నయంతి ప్రాపయంతి - యథా లోకే కుతస్చి
త్ప్రవాసాదేత్య మాతరః కిందిభ్రాద్య మానయంతి తద్వదితి భావః.

మూ. జగత్ప్రసూతి ర్జగదేకపావనీ

ప్రజోపకంఠం తిసయై రుపేయషీ,

ద్యుతిం సమగ్రాం సమితి ర్గవా మసా

పుష్పై తి మంత్రై రివ సంహితా హుతిః.

31

వ్యా. జగదితి. జగత్ప్రసూతిః జగత్కారణం. ఆజ్యాదిహవిర్ద్యాచేక్షేతి భావః.
జగతామేకపావనీ ముఖ్యోధనీ, ప్రజోపకంఠం గోష్ఠాంతికం. *సూరాంతికార్థభ్యో
ద్వితీయాచేతి ద్వితీయా. ని. 'ఉపకంఠాంతికార్థభ్యర్థా అప్యభిలోన్యయ' మిత్య
మరః - తనయైః వస్త్రైః ఉపేయషీ సంగతాః. * ఉపేయవాననాశ్వాననూచాన
శ్చేతి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః-ఉగిత శ్చేతి జీవ-అసా గవాం సమితిః సంహతిః-
మంత్రైః ఋగ్యజుస్సామభిః. ని. మంగ్రో 'ఋగాదిగుహ్యోక్తి' రితి. వైజయంతీ.

సంహితా యోజితా ఆచుతిరిన సమగ్రం ద్యుతిం ఉపైతి - ఆచుతిరపి జగత్ప్ర
మానిః జగదేకపావనీ చ. శ్లో. 'అగ్నా ప్రాస్తాచుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే, ఆది
తాజ్ఞాయతే కృప్తి ర్బుష్టే రన్నం తతః ప్రజా' ఇతి స్మరణా దితి భావః.

మూ. కృతావధానం జితబద్ధిణధ్వనౌ
సుర క్తగోపీజనగీతనిస్స్వనే,
ఇదం జిఘత్సా మపహాయ భూయసీం
న సస్యమభ్యేతి మృగీకదంబకమ్.

33

వ్యా. కృతేతి. జితబద్ధిణధ్వనౌ కేకానుసారిణీత్యర్థః. ఏతేన పక్షస్వరప్రాయం
గాయంతీతి గమ్యతే - యథాహ మాతంగః - 'పక్షం మయూరో వదంతీతి - గాః పాం
తీతి గోపాః - * అతోనుపసగ్లే క ఇతి క ప్రత్యయః. తేషాం భార్యాః గోప్యః పుం
యోగా దాఖ్యాయా మితి జీవ - తా ఏన జనః సురక్తో మధురకంఠో యో గోపీ
జనో వల్లపీజనః - తస్య గీతనిస్స్వనే గానే - కృతావధానమేకాగ్రచిత్తం - ఇదం
పురోవర్తి మృగీకదంబకం, కర్తృ, భూయసీమతి మహతీం జిఘత్సాం అత్తుమిచ్ఛాం
అదే స్సన్నంతా ద ప్రత్యయః - లుక్ సనోరస్థ ఇతి ఘస్టాదేకః - అపహాయ హిత్యా-
సస్యం నాభ్యేతి నోపైతి - గీతాసక్త్యా త్కుధామపి నగణయతీత్యర్థః.

మూ. అసావనాస్థాపరయావధీరిత
స్సరోరుహిణ్యా శిరసా నమన్నపి,
ఉపైతి శుష్యక్ కమలస్సహాంభసా
మనోభువా తప్త ఇవాభిపాండుతామ్.

34

వ్యా. అసావితి. శిరసా అగ్రేణ మూర్ధ్నాచ నమక్ ప్రణమన్నపి - అనాస్థాప
రయా అనాదరపరయా సరోరుహిణ్యా అవధీరితః అవజ్ఞాతః అంభసా సహచరభూతే
నేతి భావః - శుష్యక్ అసా కలమః కాలివిశేషః - మనోభువా తప్త ఇవ కామార్త
ఇన - అభిపాండుతాం ఉపైతి - అత్రానాస్థాపరయేతి ప్రకృతసరోరుహిణీవిశేషసామ
ర్థ్యా దప్రస్తుతనాయికా ప్రతీతే స్సమాసోక్తిః. ఉత్తిష్ఠమానాయా సురోరుహిణ్యాః
ప్రతీయ మానయా నాయికయా సహ భేదేష్యభేదలక్షణాతిశయోక్తిమహిమ్నా అవ
ధీరణ క్రియా సంబంధాన్నిర్వహంతీ మనోభువా తప్త ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా నిర్వాహికే
త్యతిశయోక్త్యుపప్రాచితసమాసోక్త్యుత్ప్రేక్షయోరంగంగిభావేన సంకరః.

మూ. అమీ సముద్ధాతసరోజరేణువా
హృతా హృతాసారకణేన వాయునా,

ఉపాగమే దుశ్చరితా ఇవాపదాం

గతిం న నిశ్చేతుమలం శిలీముఖాః.

371

వ్యా. అని ఇతి. సముద్రాతసరోజరేణునేతి సారభ్యోక్తిః. హృతాసారకణేన ఉపాత్రాంబుకణేనేతి వైత్యోక్తిః. ని. 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః. వాయు నాహృతాః ఆకృష్టాః అమీ శిలీముఖాః భృంగాః. ఆపదాముపాగమే రాజాదిభయా గమే. దుశ్చరితాః దుష్టకర్తాణశ్చైవరాదయ ఇవ. గమ్యత ఇతి గతిం గంతవ్యదేశం. ని. 'దేశోపాయగమే గతి' రితి వైజయంతీ. నిశ్చేతుం నాలం న సమర్థాః. ఏకత్ర వాయోసాన్దర్శనికత్వాదన్యత్ర భయాంధత్వాదితి భావః.

ముఖైరసౌ విద్రుమభంగలోహితైశ్శిఖాః పిశంగీః కలమస్య బిభ్రతీః,
శుకావళిరవ్యక్తశిరీషకోమలా ధనుశ్చియం గోత్రభిదోఽనుగచ్ఛతి.

వ్యా. ముఖైరితి. విద్రుమభంగలోహితైః ముఖైః పిశంగీః పిశంగవర్ణాః కలమస్య శిఖాః కాల్యగ్రాణి బిభ్రతీ వ్యక్తశిరీషకోమలా వికసితశిరీషసవన్లేత్యర్థః. అసౌ శుకా వళిః గోత్రభిద ఇంద్రస్య ధనుషః త్రియమనుగచ్ఛతి అనుకరోతి. నానావర్ణత్వా దింద్రధనురీవ భాతీత్యుపమాంకారః.

మూ. ఇతి కథయతి తత్ర నాతిదూరాదథ దదృశే పిహితోష్ణరశ్మి బింబః,
విగళితజలభారశుక్ల భాసాం నిచయ ఇవాంబుముచాం న గాధిరాజః.

వ్యా. ఇతితి. అథ తత్ర తక్కిక్ పూర్వోక్తే యత్నే ఇతీత్యం కథయతి సతి. నాతిదూరాత్ అనతిదూరాత్ ఈషద్దూర ఇత్యర్థః. *| 'న ఇర్థస్య నశబ్దస్య సుపుపే'తి సమాసః. పిహితోష్ణరశ్మి బింబః తిరోహితార్కమండల ఇత్యోన్నత్యోక్తిః. నగాధిరా జోహిమాద్రిః. విగళితో జలభారో యేభ్యస్తే తథోక్తాః. అత ఏవ శుక్ల భాసః. ద్వ యోరన్యతరస్య విశేష్యత్వవివక్షయా విశేషణసమాసః. తేసాం విగళితజలభారశుక్ల భాసాం శుభ్రజాం అంబుముచాం నిచయ ఇవ మేఘబృందమివ దదృశే దృష్టః.

మూ. తమతనువనరాజశ్యామితోపత్యకాంతం

నగముపరిహిచూసి గౌరమాసాద్య జిష్టుః,

† వ్యవగతమదరాగస్యానుసస్థార లక్ష్మీ
మనీత మధరవాసో బిభ్రతస్సీరపాణేః.

372

ఇతి శ్రీభారవికృతా కిరాతాజ్ఞనీయే మహాకావ్యే లక్ష్మీపదలాంఛనే
శరద్వర్ణనో నామ చతుర్థ స్కంధః.

వ్యా. తమితి. జిష్ణురద్ధునః. అతనుభిర్హతీభిః వనరాజిభిః క్యామితా
 క్యామలాః, ఉపత్యక్తాంతా ఆసన్నభూప్రదేశా యస్య తం తథోక్తం. ని. 'ఉపత్యక్త
 కాజేరాసన్నా భూమి రూర్ధ్వ మధిత్యకేత్యమరః * 'ఉపాధిభ్యం త్యక్తాన్నాసన్నా
 రూర్ధ్వో'రితి త్యక్తస్సృత్యమః. ఉపరిహిమానీభిః హిమసంఘాతైః గౌరం శుభ్రం తం
 నగం హిమాద్రిం ఆసాద్య, ఉపరతో నివృత్తో మదరాగో యస్య తస్య ఆసిత్సం నీలం
 అధరం వాసః అంతరీయం బిభ్రతో ధృతవతః నీరం పాణౌ యస్య తస్య నీరపాణేః
 హలాయుధస్య. ని. 'హలాయుధః, నీలాంబరో రాహిణేయస్తాలాంకో ముసలీ హనీ,
 సంకర్షణ స్సీరపాణి' రిత్యమరః. * 'సప్తమివిశేషణే బహుప్రీహ' వితి జ్ఞాపకాత్
 వ్యధికరణపదో బహుప్రీహిః * 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరేనిష్ఠాసప్తమ్యా భవత' ఇతి
 సప్తమ్యాః పరనిష్ఠాతః. అక్షీం శోభాం అనుసన్నార స్మృతవాక్. అత్ర సదృశదర్శ
 నేన సదృశాంతరస్య స్మరణాత్ స్మరణాలంకారః. సదృశం సదృశానుభవాద్యత్స
 ర్యతే తత్ స్మరణమితి విద్యాధరః.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహాపాధ్యాయ
 కోలాచలమల్లి నాథ నూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యానాయాం
 ఘంటాపథసమాఖ్యానాయాం చతుర్థ స్కంధః.

పంచమ స్సర్గః.

అవ. అథ హిమవద్వర్ణనమారభతే - తత్ర పంచదశభిః స్తోత్రైః † కురక మాహః:-

మూ. అథ జయాయ సుమేరుమహీభృతో
రభసయా సు దిగంతదిదృక్షయా,
అభియయా స హిమూచలముచ్చితం
సముదితం ను విలంఘయితుం సభః.

౧

వ్యా. అథేతి. అథానంతరం-సోఽన్వనః-మేరుమహీభృతో హేమాద్వై-జయాయను జయార్థం వా. సు శబ్దోఽత్ర వితర్కే. ని. 'సు పృచ్ఛాయాం వితర్కే చే' త్యమరః. రభసో వేగః. ని. 'రభసో హర్ష వేగయో' రితి వై జయంతీ. తద్వత్సా రభ సయా తీవ్రయా. అతీవోక్తృటయేతి యావత్. * అర్కఆదిత్వా దచ్చుర్యయః. దిగం తానాం దిదృక్షయా సు ద్రష్టు మిచ్ఛయా వా, సభోఽంతరిక్షం విలంఘయితుం అతి క్రమితుం వా, సముదితం సముత్పత్తితమివ స్థితమిత్యర్థః. కురకః? ఉచ్చితం ఉన్నతం హిమస్యాచలం హిమాచలం అభియయా. అత్రానిర్ధారితా నేకఫలవిజిప్తా బౌద్ధత్యగుణ నిమిత్తా ఉత్తాన క్రియోత్ప్రేక్షా. సా చ వ్యంజకాప్రయోగాత్పూరితీయమానేతి సంక్షే పః. గ్రుత విలంబితం వృత్తం. స్తో. 'గ్రుతవిలంబితమాహ నభో భరా' వితి లక్షణాత్.

మూ. తపసమండలదీపిత మేకతస్సతతవై శతమోవృత మన్యతః,

సాసితభిన్నతమిస్రచయం పురశ్శివమివానుగతం గజచర్మణా. ౨

వ్యా. తపనేతి. పునః, ఏకతః ఏకస్త్వస్థాగే. సార్వవిధ క్షిప్తసిః. తపసమండ లేన దీపితం ప్రకాశితం. అన్యతః అన్యస్త్వస్థాగే నతలేన నిబిడేన సైతేన నిభి ధవేన తమసా తిమిరేణ వృత్తం. ఏకత్రాహ్న రాత్ర్యా చాన్యత్ర సంగత విత్యర్థః. అత ఏన పురోఽగ్రే హసితేన అట్టహాసేన భిన్నతమిస్రచయం నిరస్తతమస్తోమం - తథా గజ చర్మణా అనుగతం పశ్చాద్వాప్యంతం. ని. 'పశ్చాత్సాదృశ్యయోర' నివృత్యమరః. తిమివ స్థితం-తపసలేజః ప్రసారోఽప్యస్య కోణ ఏవ కుత్రచి త్వరితమాప్యత ఇతి మహత్వావిశయోక్తిః.

† అత్ర యద్వక్తవ్యం తత్ తృతీయసర్గాదిమపద్యే ఉక్తం.

మూ. క్షీణనభస్సురలోకనివాసిభిః కృతని కేరిమదృష్టపరస్పరైః,

ప్రథయితుం విభుతామభినిర్మితం ప్రతినిధిం జగతామివ శంభునా.

వ్యా. షీఠితి. పరస్పరే అన్యోన్యే, * 'కర్తవ్యతీహానే సర్వనామ్నా ద్వే భవత' ఇతి వక్తవ్యాత్ పరశబ్దస్య ద్విర్భావః సమాసవచ్చ బహుళం-యదా నసమా నవత్ తదా పూర్వపదస్థస్యేతి వక్తవ్యాత్ప్రథమైకవచనం కస్మాదిత్వాద్విసర్జనీ యస్య సత్వం, బహువచనం చాన్యోన్యశబ్దవత్. యథాహ మాఘః.—శ్లో. 'అన్యోన్యేహం పుష్కరైరామృతం' ఇతి. ఆదృష్టాః పరస్పరే యైస్తే ఆదృష్టపరస్పరాః - తైః షీతా నభసి మరలోకే చ నివసంతీతి తైస్తథోక్తైః. భూభవస్వల్లోకవాసిభి రిత్త్యర్థః. కృతనికేతం కృతాస్పదం అత ఏవ శంభునా విభుతాం స్వసామర్థ్యం ప్రథ యితుం ప్రకటికర్తుం అభినిర్మితం జగతాం ప్రతినిధిం ప్రతికృతిమివ సిద్ధమిత్వత్ప్రే త్సా. ని. 'ప్రతికృతి రర్చాపుంసి ప్రతినిధి రుపమాపమానం స్యా' దిత్వమరః. తై లోక్య శ్లాఘ్యైరయమపరిచ్ఛేద్యశ్చేతి భావః.

మూ. భుజగరాజసి తేన నభశ్చి తా కనకరాజవిరజితసానునా,

సముదితం నిచయేన తిట్టి త్త్వతీం లఘుయతా శరదంబుదసంహతిమ్.

వ్యా. భుజగరాజేతి. పునశ్చ-భుజగరాజసి తేన శేషహిధవశేన నభశ్చి తా గగన స్పృశా, కనకస్య రాజభిః శేఖాభిః విరాజితాః సానవో యస్య తేన తథో క్తేన. అత ఏవ - తటి త్త్వతీం శరదంబుదసంహతిం లఘుయతా లఘూతుర్యతా. తత్తుల్యేనేత్యర్థః. అత ఏవోపమాంతరః. నిచయేన శిఖరేణ. ని. 'నిచయ శిఖరే సంఘ' ఇతి శబ్దాగ్ధవే. సముదితం సమున్నతం. †

మణిమయూఖచయాంశుకభాసురాస్సురనిధూపరిభుక్తలతాగృహాః,

దధతముచ్చళిలాంతరగోపురాః పుర ఇవోదితపుష్పవనా భువః. ౧౬

వ్యా. మణితి. పునశ్చ-మణిమయూఖచయాః అంశుకాని పతాకా ఇవ తైః భాసురాః భాసనశీలాః సురవధూభిః పరిభుక్తలతాః గృహా ఇవ యాసు తా స్తథో క్తాః - ఉచ్చాని ఉన్నతాని శిలాంతరాణి శిలామధ్యాని గోపురాణి పురద్వారాణివ యాసు తా స్తథోక్తాః ఉదితాని ఉజ్జితాని పుష్పాణాం వనాని యాసు తా స్తథోక్తాః.

† అత్ర దేవనాగరాక్షరపుస్తకే ఉపలభ్యమానపాఠస్తు, "నిచయేన శిఖరసమా హేన సముదితం సమున్నతం, యద్యపి నిచయశబ్దశిఖరస్యావాచకః తథాపి పర్వత వర్ణనప్రకరణోక్తత్వాత్సామానిచయవాచకత్వేన శృంజనాచీ భవీతు మ్నతి, యథా 'కూటాక్ష్రీ శిఖరం శృంజ' మిత్విత్ర కూటశబ్దః సమూహాపరపర్యయః, అత ఏవ అక్షరాక్ష్రయణీయ, అత ఏవావాచ్యవచనం వ దోషః," ఇతి.

పుర ఇవ నగరాణీమ సిథాః. భువః భూమిః దధతం బిభ్రతం. పునోఽపి పతాకా
నతోఽవధూపరిభుక్త గృహః ఉచ్చగోపురా ఉదితపుష్పవనాశ్చ భవంతి.

మూ. అచిరతోఽస్థితీవారివిపాండుభిర్విరహితైరచిరద్యుతి తేజసా,

ఉదితపక్షమివారతనిస్వనైః పృథునితంబవిలంబిభిరంబుదైః.

వ్యా. అచిరతేతి. పునః-అచిరతం అవిచ్ఛిన్నం ఉచ్ఛితవారయః ముక్తజలాః
అవృష్టిమస్త ఇత్యర్థః. అతఏవ విపాండవశ్చైః అచిరతోఽస్థితవావిపాండుభిః. అతో
హిమవత్పక్షత్వం సంభవతీతి భావః. అచిరద్యుతి తేజసా విద్యుత్ప్రధయా విరహితైః.
అరతనిస్వనైః ప్రకాంతగర్జితైశ్చ అస్యథా పక్షత్వవనిస్సాన్యదితి భావః. పృథు
నితంబవిలంబిభిః మహాకటకసంగిభిః. ని, 'కటకోఽస్త్రీ నితంబోఽగ్రే' రిత్యమరః.
అంబుదైః మేఘైః ఉదితపక్షం సంజాతపక్షమివ సిథతం. ప్రాక్చన్నపక్షస్యాపి హిమా
స్త్రీర్ధవశాంబుదసంబంధాత్పునః పక్షోత్థాః ముత్యేక్ష్యతే.

మూ. దధతమాకరిభిః కరిభిః క్షుతైస్సమవతారనమిరసమైస్తటైః,

వివిధకామహితా మహితాంభసః స్ఫుటసరోజవనా జవనానదీః.

వ్యా. దధతమితి. పునః - ఆకరః ఖని రేషమస్తి యోనిత్యేనేత్యాకరిభిః ఆక
రిజైః. ని, 'ఖనిఃస్త్రీయా మాకర స్సాన్య'దిత్యమరః. కరిభిః గజైః కర్తృభిః, క్షుతైః
ర్హస్థా సమవతారేషు తీర్థేషు సమైః అనిష్మాన్నతైః అసమై రకదృశై రనుపమై రిత్య
ర్థః. తటై రుపతక్షితాః తథా మహితాంభసః జ్ఞాఘోదకాః - అతఏవ - వివిధేభ్యః
కామేభ్యః పానాన గాహ నాద్యుపభోగేభ్యః హితాః అనమూలాః * 'చతుర్థి తదథి'
త్యాదినా సమాసః. స్ఫుటాని వికసితాని సరోజవనాని యాను తాః జవనాః వేగ
వతీః * 'జుచంరమ్యే'త్యాదినా యుచీ. నదీః దధతం. యమకం వృత్త్యనుస్థాన
భేదత్వా త్వయమేవాలంకారః. అర్థాలంకార స్వభుక్త్యుచయః. తస్మాదిదుష్క
రత్వా ద్రుసపోఽపి నాద్యయతే. తదుక్తం.- శ్లో. 'ప్రామశో యమకే చిత్రే
రసపుష్టి ర్న మృగ్యత' ఇతి.

నవవినిద్రజపాకుసుమత్విషాం ద్యుతిమతాం నిక రేణ మహాశ్చనామ్,

విహితసాంధ్యమయూఖమివ క్వచిన్ని చితకాంచనభి త్రిషు సానుషు.

వ్యా. నవతీ. పునశ్చ - ననాని వినిద్రాణి వికసితాని చ యాని జపాకుసుమాని
తావ్రపుష్పికాకుసుమాని తేషాం త్విష ఇవ త్విషో యేషాం తేషాం. 'ఉడుపుష్పం
జపాపుష్పం దూపికా తావ్రపుష్పికేతి నాగభటః. ద్యుతిమతాం మహాశ్చనాం మాణి
క్యానాం పద్మరాగాణామిత్యర్థః. విశేషణసామర్థ్యాత్ - నికరేణ సమూహేన
హేతునా క్వచిత్ నిచితాస్సంఘటితాః కాంచనభిత్తయో యేషు తేషు సానుషు

విహితాః సాంధ్యో స్సంధ్యాయాం భవా మయూఖా యస్మిన్ తమివ స్థితం కౌంచన భిత్తిః పద్మరాగ ప్రభా ప్రసరాయదితసంధ్యారాగమివ భాతీతుష్టిత్యేతా.

మూ. పృథుకదంబకదంబకరాజితం గ్రథితమాలతమాలవనాకులమ్,
లఘుతుషారతుషారజలస్ఫుటం ధృతసదానసదాననదంతినమ్.

నాన్యః పృథ్వితిః పునశ్చ, పృథుభిః కదంబకదంబకైః నీపతుసుమసమూహైః
రాజితం. ని. 'కదంబమాచుస్సిద్ధాన్ నీపే న నికురుంబక' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః,
గ్రథితమాలైః బద్ధపక్షిభిః తమాలవనైః తాపింఛవనైః-అక్షలం అక్షిణం. ని. 'కాల
స్కంధ స్తమాలస్యాత్తాపింఛ' ఇత్యుమరః. లఘుతుషారం నూత్నశీకరం యత్తుషార
జలం హిమేదకం తత్ శోఽప్రితతి వన్ నీతి తస్మాత్తం. ని. 'తుషారౌ హిమశీకరా'
వితి కాశ్వతః. * 'అనోభ్యోఽపి దృశ్యత' ఇతి క్రిష్. సదానాః సమదాః సదాన
నాశ్శోభనాననాశ్చ యే దంతినస్తే ధృతా యేన తం ధృతసదానసదాననదంతినం.

మూ. రహితరత్న చయన్మ శివోచ్చయనపలతాభవగా న దరీభువః,

విప్రులినాంబురుహః స సరిద్వధూరకుసుమాన్ దిధతం స మహీరుహః.

వ్యా. రహితేతి, పునశ్చ-రహితరత్నచయాక్ రహితః పరిత్యక్తో రత్నచయో
 యైస్తాక్ రత్నరాశిరహితాక్ శిలోచ్ఛయాక్ శిఖరాణి న దధతం-అపతతాభవనాః
 తతాగృహరహితాః - దరిభవః గుహప్రదేశాక్ న దధతం, ని, 'దరితు కందరో
 వాస్త్రీ దేవఖాతచిత్ర గుహే' త్యమరః, విగతాని పులి నాన్యంబురుహాణి చ యాధ్యస్తాః,
 సరితోవధ్వ ఇరతాః సరిద్వధూః న దధతం, అత్ర సరితాం వధ్వాపయ్యాత్ పులి
 నాంబురుహాణాం జఘనవదనాపమ్యం గమ్యతే, అకుసుమాక్ మహీరుహాః వృక్షాక్
 న దధతం, కింతు రత్నాదిసంపన్నా నేవ శిలోచ్ఛయాదీక్ దధత మిత్కర్థః, మహా
 విభావయా నాత్ర, నశాస్సుమాసః.

వ్యధితసింధుమనీరశ నై శ్శ్చై రమరణో కనధూజఘనై యై నైః ,

సాధ్యతామభిలో వితరిం తరిం దముతరమ్యలతావస్తులై : గుల్లై :

వ్యా. వ్యధితేతి. పునశ్చ, అనీరశ నైః అనిర్తృఖలైః, సరశ నైః రిత్యర్థః. ఘనై ర్నిబిడైః-అమరలోకకథూషణునైః శనై ర్నందమందం వ్యధితసింఘం ఖోభితనడికం. అయమపరస్వర్గ ఇతి భావః. యే రమ్యాః అతాశ్చ వకుళాః కేసరాశ్చ తే దయితాః ప్రియాః యేషాం తైః తథోక్తైః. శ్లో. 'విచారదో మద్యగంధో వకుళ స్సచ కేసర' ఇతి నైద్యకే. ఫలభృతాం సర్పాణాం కులైః అభిరస్తతం వ్యాప్తం-తథా వితతం విస్ఫుతం, యద్యా విభిః పక్షిభిః తతం.

ససురచాపమనేకమణిప్రభైరపపయోవిశదం హిమపాంచుభిః,

అవిచలం శిఖరైరుపవిభ్రతం ధ్వనితసూచితమంబుముచాం చయమ్.

వ్యా. ససురేతి. పునః-అనేకా వివిక్తా మణీనాం ప్రభా యేషాం ప్రైక్షణోక్తైః-హిమేన పాంచుభిశ్చిఖరైః ససురచాపం సేంద్రచాపం, అపపయాః నిర్జలః ఆత ఏన విశదశ్చ తం అపపయోవిశదం-అవిచలం చైవాత్ నిశ్చలం చ. అతశ్చిఖరశంకా సుదీర్ఘాతమిత్యర్థః. కింతు ధ్వనితేన గర్జితేన సూచితం జ్ఞాపితమంబుముచాం మేఘానాం చయం సమాహం ఉపవిభ్రతం. ఆత్ర కవికల్పితసాదృశ్యాచ్చిఖరమేఘ సందేహే మేఘనిశ్చయాన్నిశ్చయోత్తరస్సందేహాలంకారః.

మూ. వికచవారిరుహం దధతం సర

స్వకలహంసగణం శుచి మానసమ్,

శివమగ్రాత్తజయా చ కృతేర్వ్యయా

సకలహం సగణం శుచిమానసమ్.

౧౩

వ్యా. వికచేతి. పునశ్చ, వికచవారిరుహం నిత్యవికసితారవిందమిత్యర్థః. వృత్తి సామర్థ్యాత్-కలహంసానాం గజైస్సహ వర్తత ఇతి సకలహంసగణం, ని. 'కౌదంబః కలహంసస్సృప్త' దిశ్యమరః. యద్వా-సకలాః సర్వే హంసగణా యస్మిన్ క త త్తథోక్తం. శుచి నిత్యనిర్మలం మానసం మానసాఖ్యం సరః దధతం. కించ-కృతేర్వ్యయా కుతచ్ఛిన్నిమిత్తాత్కుపితయేత్యర్థః. అగ్రాత్తజయా పార్వత్యా సహ సకలహం సవివాదం-సగణం సప్రమథం. ని. 'గణాః ప్రమథసంభోధ్యమా' ఇతి వై జయంతీ. శుచిమానసం అవిద్యానిర్ముక్తచిత్తం. యద్వా-శుచిరగ్నిః తస్మిన్ మానసం రేతో యస్య తం శుచిమానసం. ని. 'మానసం తు వినిర్దిప్తం మనో రేత స్సరస్సుచేతి విశ్వః. శివం చ దధతం. ఏతేన సకలజైలజైలక్షణ్యమస్యోక్తం.

మూ. గ్రహవిమానగణానభితో దివం

జ్వలయతౌషధిజేన కృశానునా,

ముహూరనుస్కరయంతమనుక్షుపం

త్రిపురదాహముమాపతినేవినః.

౧౪

వ్యా. గ్రహేతి. దివ మభిణో దివోభిముఖం * 'అభిరః పరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా. గ్రహాః చంద్రాదయః విమానాని దేవయానాని చ. ని. 'వ్యోమయానం విమానోఽస్త్రి' త్యమరః. తేషాం గణాన్ జ్వలయతా ప్రదీపయతా. * 'మితాం హ్రస్వ' ఇతి హ్రస్వః. ఓషధిజేన తృణవిశేషజన్యేన కృశానునా వహ్నినా అనుక్షుపం ప్రతినీళం. వీష్ణాయామవ్యయాభావః. ఉమాపతినేవినః ప్రమథాదీన్. * 'గతి

బుద్ధి'త్వాదీనా ద్వికర్తృకత్వం. †త్రయాణాం పురాణాం సమాహరత్త్రిపురం. *తద్ధి
తాగ్ధి'త్వాదీనా సమాహం. పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వ క్తవ్య ఇతి త్రీలింగతాప్రతి
షేధః. తస్య దాహం త్రిపురదాహం. ముహురనుస్మరయంతం ‡నవ్యధీగ్రే'త్వాదీనా
దాహ మిత్యుక్త పక్షీ కిం నస్యాత్-తస్యాశ్చేషాగ్రే విధానాత్ కేషత్వస్య చావశీ
తత్వాదితి. అత్ర, కవిసమృత సాదృశ్యాత్ స్మృతిరితి స్మరణాలంకారః.

మూ. ఏతతశీకర రాశిభిరుచ్చితై రుపలరోధవివర్తిభిరంబుభిః.

దధతమున్నత. స సుసముద్ధతాంధృతేనీతవ్యజరామిన జాహ్నవీమ్.

వ్యా. వితలేతి. వితతశీకరరాశిభిః విస్తృతశీకరపుంజైః ఉచ్చితైరుత్పత్తిజైః.
కుతః? ఉపలరోధేన వివర్తిభిః ప్రత్యావృత్తైరంబుభిః-హేతుభిః ధృతనీతవ్యజనా
మివ గృహీతధవళచామరామిన స్థితామిత్యుత్పేత్తితా. ఉన్నతసానుషు సముద్ధతాం
వహంతిం (అహతాం) జాహ్నవీం గంగాం దధతం.

మూ. అనుచరేణ ధనాధిపతేగ్రథో నగవిలోకనవిస్మితమానసః,

స జగదే వచనం ప్రియమాదరాన్ముఖరతావసరే హి విరాజతే.

వ్యా. అనుచరేణేతి. అథో అనంతరం. ని. 'మంశానంతరారంభప్రశ్నకా
స్తేన్ద్రియవ్యభోజితే' త్యమరః. ధనాధిపతేః కుబేరస్య అనుచరేణ యతేణ-నగవి
లోకనేన విస్మితమానసః సోఽర్జునః ఆదరాత్ ప్రియం వచనం జగదే గదితః. గద
తేర్చుగ్వికర్తృకస్య దుహదిత్వాదప్రధానే కర్తృణి లిట్. అపృష్టపరిభాషణదోషముద్ధాం
శరవ్యాసేన పరిహరతి—ముఖరతేతి. ముఖరతా వాచాలత్వం. అపృష్టపరిభాషిణేతి
యావత్. అవసరే శ్రోతురాకాంక్షాసమయే విరాజతే హి. ఆకాంక్షితమపృష్టోఽపి
బూరియాదితి భావః.

మూ. అలమేష విలోకితః ప్రజానాం

సహసా సంహతిమంహసాం విహంతుమ్,

† ఆత్రేదమవధేయం. గతిబుద్ధితి నూత్రే “దృశ్యే” ఇతి వార్తికారం
భాత్ తత్సూత్రస్థ బుద్ధిపదేన జ్ఞానసామాన్యార్థకానామేవ ధాతునాం గ్రహణాత్
స్మరతేశ్చ జ్ఞానవిశేషాగ్రకత్వా దత్ర గతి బుద్ధితి నూత్రేణ కర్తృత్వం దుర్లభమ్. ఏత
చ్చ గతిబుద్ధితి నూత్రే సిద్ధాంతకాముద్యాదౌ స్పష్ట మితి.

‡ ఘటాదౌ ‘స్మృ ఆధ్యాసే’ ఇత్యాధ్యాస ఏవ మిత్యవిధానాదత్రాప్య
ధ్యానార్థకత్వమంగీకృత్యైవ మిత్యంజ్ఞాయాం మితాం హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వోపపత్తి
రోధ్యా. ఆధ్యాసం నామ ఉక్తంతాపూర్వకస్మరణమ్.

ఘనవర్త సహస్రధేవ కుర్వత్
హిమగౌరై రచలాధిపశ్చిరోభిః.

౧౭

వ్యా. అమితి. హిమేన గౌరైః శుభ్రైః శిరోభిః శిఖరైః ఘనవర్త్య ఆకాశం-
సహస్రధా కుర్వత్ విపాటయన్నివే త్యుత్పేక్షా. ఏహంచలాధిపా హిమవాక్-
విలోకితో దృష్టమాత్ర ఏవ ప్రజానామంహసాం సంహతిం పాపసంఘాతం-సహసా
సద్యః-విహంతుం అలం సమర్థః. పర్యాప్తివచనేవ్యలమక్లేష్వీతి తుమున్నీత్యయః.
అన్యథా చ వ్యాఖ్యానతే-అచలాధిపా రాజా చ. ని. 'భూర్భూమి రచలానంతే'
త్యమరః. హిమగౌరై ర్విమలైః శిరోభిన్వై నైవ్యః. ని. 'మూర్ధ్ని నై వ్యాగ్రభాగే చ
ప్రధానే చ శిరః స్పృశ' మిత్యజయః. ఘనవర్త్య అరిసైన్యం. ని. 'గగనే ఘన
వర్త్య స్యాదకూపారారిసైన్యయో' రితి తుముదాకరే. సహస్రధా కుర్వత్ దృష్ట
మాత్ర ఏవ జనానామంహసాం సంఘాతం సద్యో నాశయితుం అలం సమర్థః.
యథాహ మనుః.—శ్లో. వశేంద్రాస్సత్రిణో గంగా నూర్వాచంద్రమసా శిఖీ, దృష్ట
మాత్రాః పునంత్యేతే కింపునః పరినేనితా' ఇతి ఔపచ్ఛందనికం వృత్తం. †

మూ. ఇహ దురధిగమైః కించిదేవాగమైః
స్సతతమనుతరం వర్ణయంత్యంతరమ్,
అము మతివిపినం వేదదిగ్వాప్యపినం
పురుషమివ పరం పద్మయోనిః పరమ్.

౧౮

వ్యా. ఇహేతి. ఇహేన్దికా పర్వతే-సుతరం న భవతీత్యనుతరం దుస్తర మిత్యర్థః.
తరతేః ఖల్ సత్యయః. అంతరం మధ్యభాగం-పురుషేతు. అంతరంతత్త్వం-దురధి
గమైః దురాశోహైః అన్యత్ర దుర్గమైః రాగమై ర్వృత్తైః, అన్యత్ర పురాణాదిభిః.
ని. 'పురాణేషాం రాగమై వృత్తే' ఇతి రుద్రటః. కించిదేవ గతతం వర్ణయంతి-నతు
కదాచిత్, ప్రత్యక్షేణాపి నిశ్చేదం వర్ణయితు మశక్యత్వాదితి భావః. కింతు అతి
విపినం అతిగహనం-దిగ్వాప్యపినం ఉభయత్రాపి సమం. అముం గిరిం-పరం పురుషం పర
మాత్మన మివ-పరం కేవలం. ని. 'పర మవ్యయ మిచ్ఛంతి కేవల' ఇతి విశ్వః. పద్మ
యోనిః బ్రహ్మైవ వేద వేత్రి. నాన్య ఇత్యర్థః * 'విదో లటా' వేతి ఊలాదేశః.
అత్రోపమాయమకయో స్సంసృష్టిః తుమావృత్తం. శ్లో. 'తురగరసయతి ర్నా తతా
గః త్తమే' తి అక్షరాత్.

† పర్యంతేర్యా తతైవ కేవల మాపచ్ఛందనికం సుధీభిరుక్తమ్ ఇతి తల్లక్షణం
బోధ్యమ్. తతైవ, వైతాళియవదేవ.

మూ. రుచిరపల్లవపుష్పలతాగృహై

రుపలనజ్జలజై నలరాశిభిః,

నయతి సంతతముత్సుకతామయం

ధృతిమతీ రుపకాంతమపి స్థియః.

౧౯

వ్యా. రుచిరేతి. ఆయం గిరిః రుచిరాణి పల్లవాని పుష్పాణి చ యేషాంతే తథా భూతాంతాగృహ యేషు ధైః తథోన్మైః. ఉపలనజ్జలజైః విరాజమానకమలైః జలరాశిభిః సరోభిః కరణైః-ఉపకాంతం కాంతసూచే ధృతిమతీః ధైర్యవతీరసి సమీపస్థానసి ప్రియానగణయంతీః మానసిరీత్యర్థః. స్థ్రియః సతతం ఉత్సుకతాం నయంతి తానాం మానగ్రంథిం శిథిలయతీత్యర్థః. అథవా ఉపకాంతం ధృతిమతీః తుప్తమతీరసి సురతత్పుష్పా ఆపి-పునరపుష్కుతాం నయతీత్యర్థః. ఉభయత్రాపుష్పస్థి పకత్వాదతి శయోన్మైః. వృత్తముక్తం.

సులభై స్సదా నయవతాయవతా నిధి గుహ్యకాధిపరమైః పరమైః,

అమునాధనైః క్షీతిభృతాతిభృతా సమతీత్య భాతి జగతీజగతీ. ౨౦

వ్యా. సులభైరితి. నయవతా నీతిమతా-అయవతా భాగ్యవతా చ పుంసా సదా సులభైః సుఖేన ప్రాప్త్యైః. నాన్యైరీత్యర్థః. ని. 'అయ పృథావహో విధి'రీత్యమరః. నిధీనాం మహాపద్మాదీనాం గుహ్యకానాంచ అధిపం కుబేరం రమయంతీతి తథోన్మైః. *'కర్తవ్యం'. పరమై రుత్కృష్టైః ధనైః మణిముక్తాదిభిః కరణైః అమునా క్షీతిభృతా గిరిణా అతిభృతా పూర్ణాసతీ-అథవా అత్యంతహాసితా సతీ *'భృష్' ధారణ పోషణయోరితి ధాతుః. జగతీ మహీ-జగతీ స్వగ్గ పాతాళలోకా-సమతీత్య అతిక్రమ్య భాతి. అమానుషైరపి దుర్గభా స్సంపదోత్త సంభవంతీతి భావః. అత్ర ధనాతి భృతేతి పదార్థస్య విశేషణత్యా జగదతి క్రమణహేతుత్వోక్త్యా కావ్యలింగం. తస్య యమకేన సంస్పృష్టిః. ప్రమితాక్షరావృత్తం. శ్లో. 'ప్రమితాక్షరాసజసనైరుదితే'లిలక్షణాత్.

అఖిలమిదమముష్యగారీగురోస్త్రి భువనమపి నైతి మన్యే తులామ్,

అధివసతి సదా యదేనం జనై రవిదతవిభవో భవానీపతిః. ౨౧

అఖిలమితి. అముష్య గారీగురోః-హిమవతః-ఇద మఖిలం త్రయాణాం భువనానాం సమహర శ్రీభువనమపి-తద్ధితాగ్లోతరపదసమాహారే చేతి సమాసః. పాత్రాదిత్యాత్ శ్రీత్వప్రతిషేధః. తులాం సామ్యం నైతి న గచ్ఛతీతి మన్యే జానామి. యద్యతోజనై రవిదతవిభవః అజ్ఞాతమహిమా భవానీపతిః శివః. సదా ఏనం గిరిం అధివసతి. అస్తిన్నివసతీత్యర్థః. * ఉపావ్యధ్యావ్యస ఇతి కర్తవ్యం. అతోఽయం ధర్మక్షేత్రమితి భావః. ప్రభావృత్తం. శ్లో. 'స్వరశరవిరతిర్న సారాప్రభే'తి లక్షణాత్.

మూ. వీతజన్తజరసః పరం శుచి బ్రహ్మణః పదముపై తుమిచ్చతామ్,
ఆగమాదివ తమోపహాదితి స్సంభవంతి మతయోభవచ్ఛిదః. ౨౨

వ్యా. వీతేతి. వీతే నివృత్తే జన్తజరసా యస్య తద్వీతజన్తజరసం తస్య *
'జరాయా జరసన్యతరస్యా'మితి జరసాదేశః. ఆత్ర తదంతవిధే రిష్టత్వా త్వరత్వే
నస్యాదేశబాధకత్వాచ్చ. తథాహి. — * 'టాఙసిజసామినాత్సన్య'దితి స్యాదేశబాధ
నాత్. 'పరత్వాజ్జరసాదేశం బభాషే భాష్యకృత్స్వయమ్, నూత్రకారమతే యత్తు
జ్ఞాపకాత్వరబాధనం. భవేత్తదపిటాఙస్య ర్నపువర్జసిసంభవేత్, మతద్వయేఽపి త
త్తుల్యం జనియత్పూర్వబాధనం. పరత్వాజ్జరసాదేశ స్తత్సన్యత్సన్యదేశబాధనాత్, జ్ఞా
పకం చాత్రటాఙస్యోర్యావాదేశా వినా ఽతి. ఇకారదీర్ఘయోస్తత్ర వైయర్థ్యంతస్తు
తావినా, ఏత్వే నవర్ణదీర్ఘే చ రూపసిద్ధి ర్భవేద్యతః. వ్యర్థనూత్రాక్షరత్యాగాత్ భం
క్త్యైతి జ్ఞాపకం ఫణి, స్వాతంత్ర్యాజ్జరసాదేశం జగౌ పూర్వస్య బాధనాత్. సమర్థస
ప్రపంచస్తు భాష్యైర్వైయర్థ్యఽయోస్సున్నటః' ఏనం చ సతి యదత్ర జరసమితి కేవలం
చిత్వాతాం తరకల్పనం తదజ్ఞానవిలసితమేవ. బ్రహ్మణః పరమాత్మనః సంబంధి పర
ముత్కృష్టం శుచి నిష్కళంకం. పద్యత ఇతి పదం స్థానం తాదాత్మ్యలక్షణం ముక్తి
మిత్యర్థః. ఉపైతుం ప్రాప్త మిచ్చతాం ముముక్షూణాం, ఆగమాత్ కాస్తాదివ తమోప
హంతీతి తమోపహాదవిద్యానివర్తకాత్ - ఆపేక్షితమోసో రితి డప్రత్యయః. యః
ఆస్తాగ్నిరః భవం భిందంతీతి భవచ్ఛిదః సంసారనివర్తకాః * 'సత్సూన్యిషే'త్యాదినా
క్వీవ. మతయః తత్వజ్ఞానాని సంభవంతి తేత్రవిశేషస్యాపి జ్ఞానోపాయత్వాదిత్యాశ
యః న కేవలమయం భోగభూమిః కింతు ముక్తిత్రమపితి తాత్పర్యం. రథోద్ధతా
వృత్తిం. శ్లో. 'రాన్నరావిహ రథోద్ధతాలగా' వితి లక్షణాత్.

మూ. దివ్యస్త్రిణాం సుచరణలాటూరాగా

రాగాయాతే నిపశితపుష్పాపీడాః,

పీడాభాజః కుసుమచితా స్సాశంసం

శింసంత్యస్త్రిణురతివిశేషం శెయ్యాః.

౨౩

వ్యా. దివ్యేతి. అస్త్రిణాం గిరౌ చరణలాటూరానైః పాదాలక్తకరని సుహాన
ర్తంత ఇతి తథోక్తాః. ధేనుక పురుషాయితాదిబంధేషు శయ్యాయాం స్త్రీపాదతల సు
ర్వాత్తద్రాగాంకితా ఇత్యర్థః. నిపతితాః వ్యూతః రణే స్త్రీణా మధోమఖత్వాద్భు
ష్టాః, పుష్పాపీడాః కుసుమశేఖరా యాసు తాః తథోక్తాః. ని. 'శిఖాస్సాపీడశేఖరా'
విత్యమరః. పీడాభాజో విమర్దభాజః భంగిమత్య ఇత్యర్థః. భ్రమరప్రేంభోలి తాదా
సర్వతః కటిపరిభ్రమణసంభవాదితి భావః. కుసుమైశ్చితాః వ్యాప్తాః కుసుమచ
ితాః ఇభిమాజ్జూరాదికరణేషు స్తనభుబాద్యరయవానాం శయ్యాతలస్పర్శిత్వా

స్తార్థనాయకునుమాస్త్రుతా ఇత్యర్థః. దివ్యశ్రీచాం సంబంధిన్యః కేరతే ఆస్తితి శయ్యాః తల్పాని*సంజ్ఞాయాం సమజనివదే'త్యాదినా క్యవ. రాగాయాతే రాగో గ్రేకే సతి యస్సాశంసస్సత్పష్టమస్సరతవిశేషః తం. జాతావేకవచనం. సురతవిశేషా నిత్యర్థః. శంసంతి నూచయంతి వివృణ్వంతీత్యర్థః. అత్ర లాక్షణాగది పదార్థానాం సురతవిశేషశంసనం ప్రతి విశేషణ గత్యా హేతుత్వోక్త్యా కావ్యలింగం యమకేన సంస్పృజ్యతే. జలధరమాలావృతం. తల్లక్షణంతు. —శ్లో. 'అభ్యంతైస్సాస్యజలధర మాలాహ్లాస్తా' వితి. ధేనుకాదిబంధలక్షణంతు రతిరహస్యే. —శ్లో. 'స్యస్తహస్త యుగళా నిజేపదే యోషిదేతి కటిహాఢవల్లభా, అగ్రతో యది శనైరధోముఖే ధేనుకం వృషవదున్నతే ప్రియే' * ౧. స్వేచ్ఛయా భ్రమతి వల్లభే ప్రియా యోషిదాచరతి వల్లభాయితం, వ్యాసతం రతమిదం యది ప్రియా స్యాదధోముఖ చతుష్పదాకృతిః. ౨. తత్కటిం సమధిదుహ్య వల్లభస్యా ద్వృషాధిపశుసంస్థితి స్వరః, చక్రవర్ణభ్రమతి కుంభిత్రీకా భ్రామరం తు జఘనే సమద్దతే. ౩. సర్వతః కటిపరిభ్రమో యది ప్రేఖపూర్వమిద ముక్తమారతం, భూగతస్తయంగాస్యమస్తకా మున్నత స్థితి మధోముఖేం శ్రీయం. ౪. క్రామతి స్వకరకృష్టమేహనే వల్లభే కరివదైభిముచ్ఛతే, ప్రసారితే పాణిపాదే శయ్యాస్పృశి మఖోరిసి, ఉన్నతాయః శ్రీయః కట్యాం మార్జారకరణం విదు' ౫ వి గ్రాహంతతే.

గుణసంపదా సమధిగమ్యపరం మహిమానమత్రమహితే జగతామ్, నయశాలిని శ్రియ ఇనాధిపతౌ విరమంతి న జ్వలితుమోషధయః.

వ్యా. గుణేతి, జగతాం మహితే జగద్భిఃపూజ్యమానే*మతి బుద్ధి'త్యాదినా వర్తమానేత్వః. క్రశ్యచ వర్తమాన ఇతి వష్టి. అత్ర హిమవతి-ఓషధయః తృణ జ్యోతింషి-నయశాలిన్యధిపతౌ నీతి సంపన్నే రాజ్ఞి శ్రియః సంపద ఇత-గుణసంపదా త్కేత్రగుణసంపత్త్యా అప్యత్ర సంధ్యావిగుణసంపత్త్యా-పరం మహిమానం ఉభయత్రా ప్యాద్రి ప్రశమనాదిసామర్థ్యం సమధిగమ్య జ్వలితుం ప్రకాశితుం న విరమంతి-అవిరతం జ్వలంతీత్యర్థః. అన్యత్ర రాత్రావేవేతి భావః. ప్రసితాక్షరావృత్తం. 'ప్రమితాక్షరాసజసనై రుదితే'తి లక్షణాత్.

కురరీగణః కృతరవస్తరవః కుసుమానతాస్సకమలం కమలమ్,

ఇహ సింధవశ్చ వరణా వరణాః కరిణాం ముదే సనలదానలదాః.

వ్యా. కురరీతి. ఇహోద్ర - కురరీగణః ఉత్క్రోశసంఘః. ని. 'ఉత్క్రోశ' కురరాసమా'విత్యమరః. కృతరవః కృతారవః-తరవః కుసుమైః ఆనతాః, కమలం జలం సకమలం సుపద్మం. ని. 'కమలం జలపద్మయో'దితి విశ్వః. అథవా కం జల మల మత్వంతం సకమలం సుపద్మం వర్తతే, కించ-వరణాః వరణద్రుమాః ఆవరణం ఆచ్ఛాదనం, యాసాం

తా సైధోక్తాః, ని. 'వరణే వరణస్నేతు స్తి క్తకాకః తిమారకః' ఇత్యమరః. సనలదాః సోకిరాః, ని. 'మూలే సోకిర మత్రియాం, అభయం నలదం సేవ్య' మిత్యమరః. అనలం సంతాపం ద్యంతి ఖండయంతి శమయంతి త్యనలదా సనలదాశ్చ తా అనలదాశ్చ సనలదానలదాః, సింధవశ్చ-కరిణాం ముదేభవంతీతి శేషః. న కుత్రాప్య క్తవై పరిత్య మితి భావః. ప్రమితాక్షరావృత్తం.

మూ. సాదృశ్యం గతి మపనిద్ర చూతగంధై
రామోదం మదజల సేకజం దధానః,
ఏతస్మిన్ దయతి కోకిలాన కాలే
లీనాళి స్సుగకరిణాం కపోలకామః.

౨౬

వా. సాదృశ్యమితి. ఏతస్మిన్నై అపనిద్ర చూతగంధైః సాదృశ్యం గతం పుల్లాస్తి పుష్పసదృశం-మదజల సేకజం-ఆమోదం పరిమళం దధానో బిభృగ్విః. ఆత ఏవ లీనాళిః సంసక్తభృంగః-సురకరిణాం-కవ్యతేత్రేతి కామః కపోలానాం కామః కషణస్థానం స్రుమస్కంధాది. ఆకాలే వసంతాతిరిక్తే కాలేఽపి కోకిలాన్ పికాన్ మదయతి మదయుక్తాన్ కగోతి. 'మితాం హ్రస్వ ఇతి' హ్రస్వః. అత్ర వసంతరూప కారణాభావేఽపి మదాఖ్యకార్యత్వ త్తి కథనాద్విభావనాలంకారః. తదుక్తిం. — శ్లో. 'కారణేన వివా కార్యసౌత్వ త్తిస్సాన్వయభావనే'తి. సా చ చూతగంధైస్సా దృశ్యం గత మిత్యపమయా, ఆమోదం దధాన ఇతి పదార్థహేతుకకావ్యలింగేన చాంగాంగిభావేన సంకీర్త్యతే. కించ — కోకిలానాం మదగంధే చూతగంధప్రంత్యా భ్రాంతిమదలంకారో వ్యజ్యతే. ప్రహర్షిణీవృత్తిం. శ్లో. 'హ్నైగత్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయ' మితిలక్షణాత్.

సనాకవనితం నితంబరుచిరం చిరం సునినదై ర్నదై ర్వృతమముమ్,
మతా ఘావతోవతో రసపరా పరా స్తవసుధా సుధాధివసతి. ౨౭

వా. సనాకేతి. పునశ్చ - సనాకవనితం సాత్పురస్కం నితంబైః కటకైః రుచిరం-సునినదైః శ్రవ్యహూషైః నదైః పుంప్రవాహైః వృత మయం గిరిం - అముష్మిక గిరా విత్యర్థః. * 'ఉపాస్వధ్యావ్యస' ఇతి కర్తవ్యం. అవతః అఘోరోక రక్షకస్య ఘణవతో నాగరాజస్య మతా ఇష్టా * 'మతిబుద్ధి'త్యాదినా వర్తమానే క్తః. తద్యోగాత్ క్తిస్యచ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ. రసేన స్వాదేన పరా ఉత్కృష్టా. పరా స్తవసుధా త్యక్తభూలోకా సుధా అమృతం చిరం అధివసతి-అతోఽన్యత్ర భూమండలే కుత్రాపి సుధా నాస్తీత్యర్థః. మేరుప్రతిభటోఽయం గిరిరితి భావః. అత్ర ప్రస్తుతవిశేషణసామర్థ్యాదప్రస్తుతమేరుప్రతతే స్వయాసోక్తి రలంకారః. సచ యమకేన సంపృజ్యతే. జలోద్ధతగతివృత్తం. 'రస్నైర్జనజసాజలోద్ధతగతిః' - ఇతి లక్షణాత్.

మూ. శ్రీమల్లతాభవన మోషధయః ప్రదీపా
శయ్యా నవాని హరిచందనపల్లవాని,
అస్మిన్ రతిశ్రమనుదశ్చ సురోజవాతాః
స్వర్ణం దిశంతి న దివ స్సురసుందరీభ్యః.

౨౮

వ్యా. శ్రీమదితి. అస్మిన్నస్ర శ్రీమ త్సమృద్ధిమత్ లతా ఏవ భవనం - ఓష
ధయః తృణజ్యోతీంష్యేవ ప్రదీపాః సమానగుణత్వాత్. నవాని హరిచందనపల్లవాని
సురతరుకిసలయాశ్లేవ శయాః. ని. 'హరిచందనమాఖ్యాతం గోశీర్నే సురపాదప'
ఇతివిశ్వః. రతిశ్రమనుద స్సురతశ్రమహరిణః-సురోజవాతాశ్చ సురసుందరీభ్యః (*)
క్రియా గ్రహణా చ్చశుద్ధి. దివో దివం-అధః క్షేత్యానినా కర్మణి షష్ఠీ. స్వర్ణం
ధ్యాతుం నదిశంతి విస్తారయంతీత్యర్థః. స్వర్ణాదప్యతిరిచ్యతేనావతి భావః. ఆత్ర
పూర్వాధ్యే దూపకత్రియం స్ఫుటమేవ. వసంతతిలకావృత్తం. 'ఉక్తా వసంతతిలకాత
భజాజగౌగ' ఇతి లక్షణాత్.

మూ. ఈశార్థమంభసి చిరాయ తపశ్చరంత్యా
యాదోవిలంఘనవిలోలవిలోచనాయాః,
ఆలంబతాగ్రకరమత్ర భవో భవాన్యా
శ్చోన్మితన్నిదాఘసలిలాంగుళినా కరేణ.

౨౯

వ్యా. ఈశార్థ మితి. ఈశాయ ఈశార్థం యథాతథేతి క్రియావి శేషణం ఈశ్వర
ప్రాప్త్యర్థం. అర్థేన సహ నిత్యసమాన స్సర్వలింగతా చ వక్తవ్యా. చిరాయ చిరం-
అంభసి తపశ్చరంత్యాః. ఆత ఏవ-యాదోవిలంఘనవిలోలవిలోచనాయాః జలజంతు
ఋఘట్టన చలితేక్షణాయాః తపసోఽప్యధికం దృష్ట్యేవ విలోభయంత్యా ఇతి భావః.
ని. 'యాదాంసి జలజంతవ' ఇత్యమరః. భవాన్యాః భవపత్న్యాః - ప్రయోగకౌలా
శేక్షోయం నిర్దేశః * 'ఇంద్రవరుణభవ'త్యానినా జీష్ ఆనుగాగమశ్చ. కర్తృకదేశ
స్వాపి కరత్వా దగ్రం చా సౌకర్యేతి సమానాధికరణసమాసః. ఆత ఏవ వాసునః-
హస్తాగ్ర గ్రహస్తాదయో గుణగణినో ర్భేదాభేదాదితి తమగ్రకరం భవశ్చివశ్చోన్మిత
తన్నిదాఘసలిలాంగుళినా స్రవత్స్వేదాంగుళినేతి సాత్త్వికోదయోక్తిః. కరేణ
ఆత్రగిరా-ఆలంబత గృహీతవాక్. అత్రాద్భుతాతీతవృత్తాంతిశ్చ ప్రత్యక్షవదభిధానా
ద్భావికాలంకారః. శ్లో. 'అతీతానాగతే యత్ర ప్రత్యక్షత్వేన లక్ష్మీతే, ఆశ్చ్యన్భు
తార్థకథనాద్భావికం భద్రదాహృత' మితి లక్షణాత్. వసంతతిలకావృత్తం.

మూ. యేనాపవిద్ధసలిలస్ఫుటనాగసద్దా
 దేవానురై రమృతమంబునిధిర్మమంధే.
 వ్యావర్తనై రహిపతేరయమాహితాంకః
 ఖం వ్యాలిఖన్నివ విభాతి సమందరాద్రిః.

30

వ్యా. యేనేతి. దేవాశ్చ సురాశ్చ చైవేవానురైః * 'యేహం చ విరోధ్యా
 శ్వతిక' ఇతి నైకపద్యము. యత స్తేహం విరోధః కార్యత ఏవ సగోవ్యాఘ్రాది
 వచ్చాశ్వతిక ఇత్యాచూః. యేన మందరాద్రిణా మంధదండీకృతేనేతి భావః. అప
 విద్ధసలిలః అపక్షిప్తజలః. అతఏవ స్ఫుటం నాగసద్ద పాతాశం యస్మిన్ సోంబుధి
 రమృతం మమంధే మథితః. * మథన్నతే ద్విహానిత్వా దప్రధానే కర్షణి లిప్త, అహి
 పతేః, మంధగుణీకృతవాసుకే రిత్యర్థః. శ్లో. 'మంథానం మందరం కృత్వా యోక్తం
 కృత్వా చ వాసుకీ'మితి భారతవచనాత్. వ్యావర్తనైః పేష్టనైః ఆహితాంకః కృత
 చిహ్నః. సోఽయం మందరాద్రిః ఖం ఆకాశం వ్యాలిఖన్నివ విపాటయన్నివ విభాతి.
 విచిత్రమణిప్రభాభిః చిత్రం కుర్వన్నివేతి వ్యోత్యతే. అత్రాన్నత్యాసపాదానేనైవ
 ఖలేఖనోత్పేక్షణా దనుపాత్త గుణనిమిత్త క్రియాస్వరూపోత్పేక్ష.

మూ. నీతోచ్చాయం ముహురశిశిరరశ్నేగునై

రానీలాభై ర్వీరచితపరభాగారజైః

జ్యోత్స్నాశంకామిహ వితరతి హంసశ్యేనీ

మధ్యేఽప్యహ్నః స్ఫటికరజతభి త్రిచ్చాయా.

31

వ్యా. నీతేతి. ఇహాద్రో అశిశిరరశ్నే రుష్ణంశోః ఉచ్చైర్నయూఖై స్సంక్రాంతై
 రితిభావః. ఉచ్చాయం నీలా విస్తారితేత్యర్థః. తథా ఆనీలాభై రనితప్రభైః రజైః
 రింద్ర నీలై ర్వీరచితపరభాగా తత్పన్నిధానాల్లభ్యోత్పేక్ష్యర్థః. హంస ఇవ శ్యేనీ
 శ్వేతకణ్ఠా. ని. 'విశదశ్వేతపాండరా' ఇత్యమరః. * 'వర్ణాదనుదాత్తాన్తోపధాత్తో న'
 ఇతి శ్వేతశబ్దాత్ జీష్. తకారస్యచ నకారః. స్ఫటికానాం రజతానాం చ భిత్తయః
 తాసాం ఛాయా కాంతిః - అహ్నో మధ్యే మధ్యాహ్నేఽపి మహాః జ్యోత్స్నా
 శంకాం వితరతి-జ్యోత్స్నాశ్రమం జనయతీతి భ్రాంతిమదలంకారః.

దధత ఇవ విలాసశాలిన్వృత్తం మృదుపతతా పవనేన కంపితాని,

ఇహ లలితవిలాసినిజసభ్యాగతికుటిలేషు పయస్సు పంకజాని. 32

వ్యా. దధత ఇతి. ఇహాద్రో-మృదుపతతా మందం వహతా పవనేన కంపితాని
 పంకజాని. లలితవిలాసినిజసభ్య - భూగతికుటుటిలేషు ఈష తరంగితేష్విత్యర్థః.
 పయస్సు విలాసశాలిన్వృత్తం దధతఇవ, సవిలాసం నృత్యంతీతేతు్యత్యేక్ష. శ్రష్టితా
 గ్రావృత్తం.

మూ. అస్తిన్నగృహ్యత పినాకభృతా సలీల
 మాబద్ధవేపథురిధీరవిలోచనాయాః,
 విన్యస్తమంగళమహాపథిరీశ్వరాయాః
 స్రస్తోరగప్రతిరరేణ కరేణ పాణిః.

33

అస్తిన్నితి. అస్తిన్నగృ-పినాకభృతా కిచేన-అధీరవిలోచనాయాః చకితద్వష్టేః
 ఉరగదర్శనాదితి భావః. ఈశ్వరాయాః గార్యాః * 'కేశభాసే' త్యానినా వరచః
 పుంయోగ వివక్షాభావా న్న జీవః. ఆబద్ధవేపథుః స్త్రాప్తకంప ఇతి సాత్త్వికోక్తిః.
 'టిన్వో'భుజి'త్యభుచ్చిత్వయః. విన్యస్తా-మంగళమహాపథిర్యవాంకురాదిర్యస్తిక్ స
 పాణిః - స్రస్తోరగః ఉరగ ఏవ ప్రతిసరః-కాతుకనూత్రం యశ్య తేన. ని.
 'ఆహుః ప్రతిసరం హస్తకూశ్రే మాశ్వే చ మండవ' ఇతి విశ్వః. కరేణ సలీలం సవి
 లాస మగృహ్యత. అత్ర దేవ్య పార్వతీపరిణయవర్ణనం-ఈశార్థమిత్యత్ర తు ఆను
 గ్రహమాహ్నోక్తి రిత్యపానరుక్త్యం. భావికాలంకారః. వసంతతిలకావృత్తం.

మూ. క్రామద్విర్లునపదవీమనేకసంఖై
 స్తేజోభి శ్శుచిమణిజన్మభి ర్విభిన్నః,
 ఉప్రణాం వ్యభిచరతీవ సప్తసప్తేః

పర్యస్సన్నిహ నిచయస్సహస్ర సంఖ్యామ్.

34

వ్యా. క్రామద్విర్లు. ఇహాక్ర-ఘనపదవీ మాకాశం క్రామద్విః వ్యాప్నువానైః.
 అనేకసంఖైః పరస్సహస్రైరిత్యర్థః. క్వచిదనేకవర్తైరితి ప్రామాదికః పాఠః. వై
 యధ్యా ద్వాభిసూతాచ్చేతి, శుచిమణిభ్యః స్ఫటికమణిభ్యో జన్మయేషాం తైః. జన్మా
 ద్యుత్తరపదో బహువ్రీహి ర్వ్యధికరణోపివ్యత ఇతి వామనః. తేజోభిః విభిన్నో
 విమిక్రః అతఏవ పర్యస్యక్ ప్రసర్వక్. సప్తసప్తేః సవితుః. ఉప్రణాం కిరణానాం
 నిచయో నికరః సహస్రమితి సంఖ్యా సహస్రసంఖ్యా. తాం-స్వనియతామితి శేషః.
 వ్యభిచరతి-అతిక్రామతీవ త్యుత్ప్రేక్షా. ప్రహర్షణీవృత్తం.

వ్యధత్త యస్త్విక్ పురముచ్చగోపురాం
 పురాం విజేతుర్ధృతయే ధనాధిపః,
 స ఏష కైలాస ఉపాంతసర్పిణః

కరోత్యకాలాస్తమయం వివస్వతః.

35

వ్యా. వ్యధత్తేతి. యస్త్విక్ కైలాసే ధనాధిపః కుబేరః పురాం విజేతుః కివస్యధృత
 యే సంతోషయ-ఉచ్చగోపురా మున్నతపురద్వారాం. ని. 'పురద్వారం తు గోపురమిత్య

మరః. పురం అలకాఖ్యాం పురీం వ్యధత్త నిర్మితవాణ్. తత్సఖ్యాద్వితి భావః. సవీచ
కైలాసః, ఉపాంతసర్పిణః స్రాంతచారిణో వివస్వతః. అకారే ప్రసిద్ధతరకారే అస్త
మయం కఠోపీత్యుత్ప్రేక్షా. వస్తుతస్తు తత్కరణాభావాత్, వ్యంజకాప్రయో
గాద్ధమ్యా. సాచ వివస్వత ఉపాంతసర్పిత్వాసంబంధేఽపి సంబంధలక్షణాతిశయోన్మ
త్థాపితేతి వివేకః. అస్తమితి మకారాంత మవ్యయం. తస్య పచాద్యజంతేనాయశబ్దేన
వస్తీసమాసః. వంశస్థం వృత్తం. 'జతౌతువంశస్థుదీరతం జరా' వితి లక్షణాత్.

మూ. నానారత్నజ్యోతిషాంసన్నిపాతైశ్చన్నేష్యంతస్సానువస్తాంతరేషు,
బద్ధాం బద్ధాం భిత్తిశంకామముష్నిన్నావానావాన్తారిత్యానిహంతి.

వ్యా. నానేతి. అముష్నిన్మైలానే అంతస్సాను సానుష్విత్వ్యః. విభక్త్యర్థే
వ్యయీభావః. నానారత్నజ్యోతిషాం వివిధమణిమయూఖానాం సన్నిపాతైః
వ్యతికరైః. ఛన్నేషు ధాదితేషు. * 'వాదాంతకాంతే'త్యాదినా నిపాతః. వస్తాంత
రేషు తటాంతరానేషు బద్ధాం బద్ధాం. ఆభీష్టం బద్ధాం. దృఢోత్పాదితామిత్యర్థః.
* 'నిత్యవీప్యయో' రితి నిత్యార్థే ద్విత్యావః. నిత్యమభీష్టమితి కాశికాయాం - ఏకపదం
నైతత్. భిత్తిశంకాం భిత్తిరితి సంజేహం. అవానావాన్ అభీష్టమాపరత్. * అజ్ఞా
న్యా ద్వా ధానోశ్చతృ ప్రత్యయః. ద్విత్యావానాదిపూర్వవత్. మాతర్యంతరిత్యేష్యంతి
గచ్ఛంతి మాతరిశ్వా వాయుః. కనిన్ ప్రత్యయః. * 'తత్పురుషే కృతిబహుళ'
మిత్యులుక్. నిహంతినివారయతి. వాయుసంచారాద్భిత్త్యభావోఽవధార్యత ఇత్యర్థః.
అత్ర నిశ్చయాంత సంజేహాలంకారః. కాలినీవృత్తం.

మూ. రమ్యా నవద్యుతిరువైతి న శాద్యలేభ్య

శ్యామీభవంత్యనుదినం నళినీవనాని,

అస్మిన్ విచిత్రకుసుమస్తబకాచితానాం

శాఖాభృతాం పరిణమంతి న పల్లవాని.

32

వ్యా. రమ్యేతి. అస్మిన్నద్రా. కాదాః శమ్యణి సంత్యేష్యేతి కాద్యలః తేభ్యః.
ని. 'కాద్యలశ్చాదహరిత' ఇత్యమరః. * 'నడకాదాడ్వలన్.' రమ్యా రమణీయా. నవ
ద్యుతిః ప్రత్యగ్రకాంతిః నానైతి. కింతు నిత్యేత్వ్యః. నళినీవనాని అనుదినం సర్వదా
శ్యామీభవంతి. న కదాచిత్పాండురీ భవంతీత్వ్యః. విచిత్రకుసుమస్తబకైః అచి
తానాం వ్యాప్తానాం శాఖాభృతాం తయాణాం పల్లవాని నపరిణమంతి నజీర్ణానిభవంతి.
సర్వదా నూతనమేన సర్వం వర్తత ఇత్యర్థః. అత్ర ప్రస్తుతవైకత తత్తద్వస్తుగతకాంతి
స్థైర్య రూపకార్యస్య వర్ణనాత్ ప్రస్తుతమేవ కారణం కశ్చిదసాధారణః కైలాసస్య
మహిమా గమ్యత ఇతి పర్యాయోక్తిరలంకారః. తదుక్తం.—శ్లో. 'కారణం గమ్యతే
యత్ర ప్రస్తుతాత్కార్యవర్ణనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సంబంధం తత్పర్యాయోక్త ముచ్యత'
ఇతి.

మూ. పరిసరవిషయేషు లీధముక్తా హరితత్పణోద్గమశంకయా మృగీభిః,
ఇహ నవశుకకోమలా మణీనాం రవికరసందభితాః ఫలంతి భాసః.

వ్యా. పరిసరేతి. ఇహాద్రౌ-పరిసరవిషయేషు పర్యంతజేశుః. * 'విషయో జేశ' ఇతి నిపాతః. మృగీభిః హరితత్పణోద్గమశంకయా బాలత్పణాంతురభ్రాంత్యేతి భ్రాంతిమ దలంకారః. లీధాః పూర్వమాస్వాదితాః పశ్యాన్తుక్తాః - లీధముక్తాః. దగ్ధప్రయాధా ఇత్యాదివత్. * 'పూర్వకాలేత్యాదినా సమాసాధికరణసమాసః. నవశుకవత్కోమ లాః. శుకసవగ్లా ఇత్యర్థః. మణీనాం మరకతమణీనాం భాసః రవికరైః మిశ్రితా స్సత్యః ఫలంతి స్మూర్భంతి. వర్ధంత ఇతి యావత్. మృగీగ్రహణమత్యంతమాగ్ధ్య ప్రదర్శనాయ.

మూ. ఉత్పల్లస్థలనభినవనాదముష్టా
దుద్ధూతస్సరసిజసంభవః పరాగః,
వాత్యాభిర్వీయతి వివర్తితస్సమంతా
దాధత్తే కనకమయాతపత్రలక్ష్మీమ్.

3౯

వ్యా. ఉత్పల్లేతి. వాత్యాభిః వాతసమూహైః చక్రానిలైః. * 'పాశాదిభ్యోయ' ఇతి యప్రకృయః. అమష్టాత్పశోవ ర్తినః ఉత్పల్లస్థలనభినవనాత్ జలపతితస్య పరాగస్య ఉత్థానాభావాత్ ఫలగ్రహణం. 'ఉత్పల్ల సంపుల్లయో రుపసంఖ్యాన' మితి నిసానత్వం. ఉద్ధూతః ఉత్థాపితః. వియతి సమంతాద్వివ ర్తితః పరిమండలితః అంతరా కేతు దండాయమాన ఏవేతిభావః. సరసిజసంభవః పవ్నోద్భవః పరాగః. రూఢ్యభి ప్రాయేణాత్ర సరసిజజ్వప్రయోగో ద్రవ్యవ్యుత్పత్తిమాధత్తే చి త్తర్థి. అత్ర పరాగస్యాతపత్రలక్ష్మీసంబంధాసంభవా తత్సదృశీం లక్ష్మీమితి ప్రతిబిం బాక్షేపాదసంభవ ధర్మ సంబంధ నిబంధ నేయం నిదర్శనా - తదుక్తం - 'అసంభవ ధర్మ యోగాదుపమానోప మేయయోః, ప్రతిబింబక్రియాగమ్యా యత్ర సా స్యాన్నిదర్శ నే'తి.

మూ. ఇహ సనియమయోస్సురాపగాయా
ముషసి సయావకసవ్యపాదరేఖా,
కథయతి శివయోశ్చరీరయోగం
విషమపదా పదవీ వివర్తనేషు.

౪౦

వ్యా. ఇహేతి. ఇహాద్రౌ-ఉషసి ప్రభాతేతి. సురాపగాయాం గంగాయాం. అక్షణయా తత్కాలే. సయావకాస్సాలిక్తాః - సవ్యపాదస్య వామచరణస్య రేఖా ముద్రా యస్యా స్సా. ని. 'యావోలక్తోన్ముమామయ' ఇత్యమరః తథా విషమాణి మహదల్పాని పదాని యస్యాం సా. వివర్తనేషు ప్రదక్షిణక్రియాను పదవీ శివయోః ప్రదక్షిణపథతిరిత్యర్థః. సనియమయోః సంధ్యాం ప్రణమతో రిత్యర్థః. శిన్వాచ శివశ్చ

కివా తయో రుమాశంకరయోః * 'పుమాంస్త్రియే' త్యేక శేషః. శరీరయోగం ఆర్థాం
గసంఘటనారూపం - కథయతి. ననియమయో రిత్త్య సేన నియమసమయేఽపి విరహ
సహవిహ విహరత కృపావతి వ్యభ్యతే. అత్ర పదవీవిశేషణపదార్థయోః కథనంప్రతి
హేతుత్వోక్త్యా కావ్యలింగమలంకారః.

మూ. సమ్మూర్చతాం రజతభిత్తిమయూఖజాలై
రాలోలపాదపలతాంతరనిర్గతానామ్,
ఘర్తద్యుతేరిహ ముహుః పటలాని ధామ్నా
మాదర్శమండలనిభాని సముల్లసంతి.

రగ

వ్యా. సమ్మూర్చతామితి. ఇహాస్త్రో రజతభిత్తిమయూఖజాలైః సమ్మూర్చతాం
బహుభేదతాం అలోలానాం పాదపలతానాం తరుళాభానాం అంతరేషు రంధ్రేషు
నిర్గతానాం ప్రసృతానాం. ఘర్తద్యుతేరుష్ణాంశోః ధామ్నాం తేజసాం - ఆదర్శ
మండలనిభాని దర్శనబింబసదృశానీతు్యపమాలంకారః. పటలాని మండలాని. ముహు
ర్వారం వారం సముల్లసంతి స్ఫురంతి. న తు సాతత్యేన, అతానా మాలోలత్వాత్.
తచ్చ నాన్యత్రమృత్వాపాజాది ప్రాయే సంభవతీతి భావః.

మూ. శుక్లైర్మయూఖనిచయైః పరివీతమూర్తి
ర్వప్రాభిఘాతపరిమండలితోరుదేహః,
శృంగాణ్యమువ్యభజతే గణభర్తురుతా
కుర్వత్ వధూజనమనన్సు శశాంకశంకామ్.

ర.౨

వ్యా. శుక్లైరితి. శుక్లైశ్శుభ్రైః మయూఖనిచయైః కిరణసమూహైః పరివీత
మూర్తిః వ్యాప్తదేహః. వప్రాభిఘాతేన వప్రక్రీడయా పరిమండలితః వరుణీకృతః
ఉరుదేహో బృహచ్చరీరం యేన స తథోక్తః గణభర్తుః ప్రమథనాభస్య ఉతా
వృషభః. ని. 'ఉతా భద్రో బలీవర్త ఋషభో వృషభో వృష' ఇత్యమరః. వధూజన
మనన్సు శశాంకశంకాం చంద్రభ్రాంతిం కుర్వత్. తాసాం హృద్భాగిని భావః,
అముష్యాద్రేః శృంగాణిభజతే సేవతే. అత్ర శంకాశబ్దస్య సందేశార్థత్వే సందేశ
లంకారః. భ్రాంతిపరత్వే భ్రాంతిమదలంకారః. యథేచ్ఛసి తథాస్తు. స చోక్షవిశే
షణోత్తేన కావ్యలింగేన అంగంగిభావేన సంకీర్తతే.

మూ. సంప్రతి లబ్ధజన్త శనక్తైః కథమపి లఘుని
క్షీణపయన్యుపేయుషి భిదాం జలధరపటలే,

ఖండితవిగ్రహం బలభిదో ధనురిహ వివిధాః

పూరయితుం భవంతి విభవశ్శిఖరమణిరుచః.

ర 3

వ్యా. సంప్రతితి. ఇహాద్రా - వివిధాః నానావర్ణాః శిఖరమణిరుచః సంప్రతి శరదీత్యర్థః. అఘని అనురిణి, కుతః క్షీణపయసి అత ఏవభిదాం భేదం. * 'షిద్ధిదాదిభ్యో జి' త్యద్భృత్యయః. ఉపేయషి గ తే జలధరపటలే మేఘమండలే కథమపి కృచ్ఛాత్. శనకైః-అబ్ధజన్త. జాతమిత్యర్థః. అత ఏవ ఖండితవిగ్రహం విచ్ఛిన్న స్వరూపం. బల భిదః ఇంద్రస్య ధనుః పూరయితుం సంధాతుం విభవః సమర్థా భవంతి. అత్ర మణి రుచీనా మింద్ర ధనుః పూరణాసంబంధేఽపి సంబంధకథనాదతిశయోక్తి రలంకారః. వంశపత్రపతితం వృత్తం. తల్లక్షణంతు, — శ్లో. 'దిగ్బునివంశపత్రపతితం భరనభనలక్ష్మ'రితి.

మూ. స్పష్టితేనవలతాతరుప్రవాళై

రమ్యతలవస్తుతిశాలిభిర్మయాఘైః,

సతతమసితయామిసీషు శింభో

రమలయతీహ వనాంతమిందులేఖా.

ర ౪

వ్యా. స్పష్టితేతి ఇహాద్రా - శింభోః ఇందులేఖా - స్పష్టితాని సిక్తాని నవాని తతానాం తమాణాం చ ప్రవాళాని యైః పైః తథా అమృతలవస్తుత్యా అమృతబిందు నివ్యంబేన కాలంతే యే తైః మయాఘైః కిరణైః సతతం సర్వకాలం. అసితయామిసీషు కృష్ణపక్షరాత్రివృషి వనాంతం వనమధ్యం అమలయతి విశదయతి. అన్యత్ర తు నైతదస్తీతి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే. పుష్పితాగ్రావృత్తిం.

మూ. క్షీపతి యోనువనగ విలితాం బృహ

ద్భృహతికామివ రౌచనికీం రుచమ్,

అయమనేకహిరణ్యయకందర

స్తవ పితృర్దయితో జగతీధరః.

ర 5

వ్యా. క్షీపతితి. అథ యోఽర్చ్యః అనువనం విలితాం రౌచనికీం రుచం సౌఖ్యం కాంతిమిత్యర్థః. రౌచనయా రక్తం రౌచనికీం * 'లాఘోరౌచన్యాత్' ఇతి తక్, 'టిడ్ధాణఞ్' త్యాదినా జీవ. ఉత్ప్రేక్షతే. బృహతీ చాసౌ బృహతికాచ తాం బృహద్భృహతికాం మహా త్తరాసంగమిన. ని. 'ద్వౌస్రావారో త్తరాసంగౌ సమా బృహతికా తథా' త్యమరః. క్షీపతి ప్రసారయతి. అనేకాః హిరణ్యయః కందరాయస్య సః. హిరణ్యయజ్ద్వో 'దాండినాయసే' త్యాదినా నిపాతనాత్సాధుః. అయం పురో వర్తీ గిరిత్యర్థః. తవపీతుః ఇంద్రస్య దయితః ప్రియః. జగత్యా ధరో జగతీధరః భూధరః. యస్తే గంతవ్యః ఇంద్రక్షీలాఖ్య ఇత్యర్థః.

మూ. సక్తిం జవాదపనయత్వనిలే లతానాం

వైరోచనైర్ద్విగుణితాస్సహసా మయూఖైః,

రోఢోభువాం ముహురముత్ర హిరణ్మయీనాం

భాసస్తటిద్విలసితాని విడంబయంతి.

౪౬

వ్యా. సక్తిమితి. అముత్ర అమష్టిన్నత్ర, అనిలే జవాత్ ఝడితి లతానాం సక్తి మన్యోన్యసంగమపనయతి సతి - సహసా హతాత్ వైరోచనైః సావిత్తైర్మయూఖైః, ద్విగుణాః ద్విరావృతైః కృతాః ద్విగుణితాః. ని. 'గుణస్తావృత్తికన్దా దిక్ష్యేంద్రియా ముఖ్యకంతు' ప్సీతి వైజయంతీ. హిరణ్మయీనాం హిరణ్యవికారాణాం * 'దాండినాయ సే' త్యాదినా నిపాతనాత్సాధుః. రోఢోభువాం తటభువాం భాసో మహుః తటిద్విలసితాని విడంబయంతి. అనుకుర్వంతీత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

మూ. కషణకంపనిర స్తమహాహిభిః క్షణవిమ త్రమతంగజవర్జితైః,

ఇహమదన్న పితైరనుమీయ తే సురగజస్యగతం హరిచందనైః.

వ్యా. కషణేతి. ఇహాదౌ-కషణేన కందూయవేన యః కంపః తేన నిరస్తా మహాహయో మహాస్వా యేభ్యస్తైః. క్షణం విమ త్రమతంగజవర్జితైః, మత్తమాతంగ రహితైః. కుతః? మదన్నపితైః. విరావతమదసిక్తైరత్యర్థః. * 'మితాం ప్రాప్స్య' ఇతి ప్రాప్త్యంతం. హరిచందనైః చందనస్రవైః - సురగజస్య విరావతస్య గతం ప్రాప్తి రనుమీయతే. (హరిచందనవిశేషణైః కావ్యలింగ మున్నేయం.)

మూ. జలదజాలఘనై రసితాశ్చ నా ముపహత ప్రచయేహ మరీచిభిః,

భవతి దీప్తిరదీపితకందరా తిమిరసంవళితేవ వివస్వతః.

౪౭

వ్యా. జలదేతి. ఇహాస్మిన్నత్ర-జలదజాలఘనైః మేఘబృందసాంప్రైః-అసితా శ్చ నా మింద్రసీలానాం మరీచిభిః దీధితిభిః. ని. 'భానుః కరో మరీచిః స్త్రీపుంసయో ర్దీధితిః స్త్రీయా' విశ్వమరః. ఉపహత ప్రచయా విఘట్టితసంఘాతా అత ఏవ అదీపిత కందరా అప్ర కాశితగచ్ఛరా వివస్వతోద్భిః తిమిరై స్సంవళితా వ్యామిక్రితేవ భవతీత్యుత్పేక్షా.

మూ. భవోభి భవన్నపి మునేరిహ శాసనేన

క్షాత్రే స్థితః పథి తపస్య హతప్రమాదః,

ప్రాయేణ సత్త్వపి హితార్థక రే విధౌ హి

శ్రేయాంసే లబ్ధమనుభూసి వినాంతరామైః.

౪౮

వ్యా. భవ్య ఇతి. ఇహాదౌ భవ్యః కాంతో భవన్నపి మనేః వ్యాసస్య శాసనేన ఆజ్ఞయా క్షాత్రే పథి క్షత్రియవర్గే, తేజస్వితాయాం స్థితః గృహీతకత్త్ర ఏవేత్యర్థః.

తథా హతప్రమాదః అప్రమత్తస్య తపస్య తపశ్శుర, తపస్వీతి * 'కర్తా' రో
మంథ తపోభ్యాం వర్తించో' రితి క్యక్. తదంతాద్ధాతో'ల్లో'ట్. నచ సర్వభూత
హితకారిణో మే ప్రమాదః కిం కరిష్యతీతి విశ్వసితవ్యమిత్యథాంతరన్యాసేనాచా.-
ప్రాయేణేతి. హి యస్తాత్ ప్రాయేణ బాహుశ్చేన. ని. 'ప్రాయోనయస్యనశ సేమ్యత్యై
బాహుశ్చ తుల్యయో'రితి హేమచంద్రః. కరోతీతి కరః హితార్థస్య కరః తస్మిన్
విధా వ్యాపారే సత్వపి విద్యమానేఽపి శ్రేయాంసి అంతరాయైర్విసా అభ్యుమనుఖాని
ఆశక్యానీత్యర్థః. అత ఏన * 'శకధ్యషేఽత్యాదిసా' అసమానకర్తృకేఽపి తుముక.
అకారణవైరిణిస్సర్వత్ర సర్వస్యాపి సంతీతి భావః.

మూ. మాభూవన్న పథహరాస్తలేంద్రియాశ్వా
స్సంతాపే దిశతు శివశ్శివాం † ప్రసక్తిమ్,
రక్షంత స్తపసి బలం చ లోకపాలాః

కల్యాణీమధికఫలాం క్రియాం క్రియాసుః.

౫౦

వ్యా. మాభూవన్నితి. తవ ఇంద్రియాణ్యేన ఆశ్వాః వాజినః తే అపథేన
హరంతీత్యపథహరాః-మాభూవన్-అపంథానం మా వైషురిత్యర్థః. * 'మాజీలుజీ'
త్యాశీరణే లుక్. సంతాపే తపః క్లేశే సతి - శివ ఈశ్వరః శివాం సాధీయసీం
ప్రసక్తిం ప్రవృత్తి ముత్సాహం దిశతు దదాతు. కిం చేతి చార్థః. లోకపాలాః
ఇంద్రాదయః తపసి విషయే బలం శక్తిం రక్షంతః కర్థయంత స్సంత ఇత్యర్థః. కల్యా
ణీం సాధ్వీం క్రియాం ఆనుష్ఠానం అధికఫలాం క్రియాసుః కుర్వంతు. కరోతేరాశి
లో'ట్.

మూ. ఇత్యక్త్వా సపది హితం ప్రియం ప్రియార్హే

ధామ స్వం గతవతి రాజరాజభృత్యే,

సోత్కంఠం కిమపి పృథానుతః ప్రదధ్యా

సంధత్తే భృశమరతిం హి సద్వియోగః.

౫౧

వ్యా. ఇతీతి. ప్రియార్హే ప్రీతియోగ్య - రాజరాజభృత్యే యత్నే ఇతి
పూర్వోక్తం ప్రియం హితం చ, వచన మితి శేషః. ఉక్త్వా సపది స్వం స్వకీయం
ధామ స్థానం గతవతి సతి-పృథానుతః అర్జునః - సోత్కంఠం సాత్కుక్త్యం కిమపి
ప్రదధ్యా చింతయామాస. తథాహి.-సద్వియోగః సజ్జనవిప్రయోగః-భృశం అరతిం
వ్యథాం సంధత్తే కరోతీత్యర్థః. అథాంతరన్యాసః.

మూ. తమనతిశయనీయం సర్వతస్సారయోగః

దవీరహిత మనేకే నాంకభాజాఫలేన,

అకృశమకృశలక్ష్మీ క్షేతసా శంసితం స
స్వమివ పురుషకారం శైలమభ్యాససాద.

౧౭౨

ఇతి శ్రీభారవికృతా కిరాతాజ్ఞసీయే మహాకావ్యే
లక్ష్మీపదలాంఛనే పంచమస్కర్గః.

వ్యా. తమితి. అకృశాః పూర్ణా లక్ష్మ్య శ్శౌభా యస్య సః అకృశలక్ష్మీరితి
బహువచనాశ్రితో బహువ్రీహిః. ఏవంచేద్యురః ప్రభృతిభ్యః క'బితి కప్రకృత్యా
నవకాశః. తత్ర లక్ష్మీశబ్దస్యైకవచనాంతస్యైక పాదాత్. నాపి 'నద్యృతశ్చే'
త్యస్యావకాశః. ఉరుః ప్రభృతి పాఠసామర్థ్యా దేవ, వైషికస్తు వైభాషిక ఇత్య
విరోధః. సోఽర్జునః సర్వతః సర్వత్రపారయోగాదుత్కృష్టవస్తుసంబంధాత్.
అన్యత్ర బలియోగాత్. ని. 'సాగో బలే స్థిరాంశేచ న్యాయ్యే క్లీబం వరేత్రి'
ప్రియ్యభయత్రాప్యమరః. ఆనలిశయనీయం అనలిక్రమణీయం అనేకేన బహునా
అంకభాజా సమీపగతేన శీఘ్రభావినేతి యావత్. ఫలేన కార్యసిద్ధ్యా, అవిరహిత
మకూన్యం. కార్యసిద్ధే రవశ్యం సాధకవిత్యర్థః. అకృశ మతమం చేతసా ఆశంసితం
ప్రాప్త మిష్టం తం శైలం ఇంద్రకీలం. స్వమాప్త్యయం. పురుషస్య కారః కర్త తం
పురుషకారం ఉక్తవిశేషవిశిష్టం పౌరుషమివ అభ్యాససాద అభిజగామ. మాలినీ
వృత్తం. 'ననమయయయలేయం మాలినీభోగిలోక్త' రితి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారిణ శ్రీమహామహాపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లి నాథనూరివిరచితాయాం కిరాతాజ్ఞసీయవ్యాఖ్యానాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యానాయాం పంచమస్కర్గః.

షష్ఠ స్కంధః.

అన. పార్థస్తమద్రిమాసాద్య కిమకరోదిత్యత్రాహః—

మూ. రుచిరాకృతిః కనకసానుమథో పరమః పుమానివ పతిః పతతామ్,
ధృతసత్పథస్త్రిపథగామభితస్సతమాదుగోహ పురుహూతనుతః.

వ్యా. రుచిరేతి. అథో ఆసాదనానంతరం రుచిరాకృతిః సౌమ్యవిగ్రహః
ధృతసత్పథః అవలంబితసత్పథః. ఆకారానుగుణగుణవానిత్యర్థః. 'యప్రాకృతిస్తత్ర
గుణా' ఇతి సాముక్తికాః. ఉపమానేపి సమానవేతత్. సః పురుహూతనుతో
ర్జునః-కనకవికారాస్సానవో యస్య తం కనకసానుం గరుడసావర్ణ్యాగ్రమిదం విశే
షణం.*'సముదాయవికారవస్థ్యా'శ్చేతి బహుప్రసాః, ఉత్తరపదలోపశ్చ. తమింద్ర
నీలం-పరమః పుమాన్విష్ణుః-పతతాం పతత్రాణాం పతింగరుడమివ. త్రిభిః పథిభిర్నచ్చ
తీతి త్రిపథగా భాగీరథి.*'అన్యేవ్యపి దృశ్యత్' ఇతి దప్రత్యయః. ఉపపదసమాసః,
ఉత్తరపదసమాసశ్చ. తాం అభితోముఖమారుగోహ. ని. 'సమిపాభయతశ్చిమృ
సాకల్యాభిముఖేభిత్' ఇత్యమరః. ప్రమితాక్షరావృత్తం. 'ప్రమితాక్షరానజసపైతు
దిలేతి అక్షణాత్.

అన. అథాస్య కౌర్యసిద్ధినిమిత్తాని నూచయన్ మార్గం వర్ణయతిః—

మూ. తమసింద్యవందన ఇవేంద్రనుతం విహితాళినిక్వణజయధ్వనయః,
పవనేరితాకులవిజహ్నుశ్చిఖా జగతీరుహోపచచకరుః కుసుమైః, ౨

వ్యా. తమితి. అళినిక్వణాః జయధ్వనయ ఇవ తే విహితా యైస్తే తథోక్తాః. పవ
నేన వాయునా కురితాః సున్నాః, అతఏవాకులా లోలావిజహ్ను వక్త్రాశ్చ శిఖామాలయ
ఇవ శిఖా అగ్రాణి యేషాం తే తథోక్తాః. ని. 'శిఖా జ్వాలార్కభా కేకి శిఖా
కాభాగ్రహాళి' ప్రియి నై జయంతీ, జగతీరుహో భూరుహః. క్విప్. అనింద్యా అన
వద్యాః ప్రసిద్ధా ఇత్యర్థః. యే వందినః స్ఫులిపాతకాః త ఇవ తమింద్రనుతం అర్జునం
కుసుమైరవచకరుః, అభినవృషురిత్యర్థః. తేహి రాజప్రవేశే జయశబ్దపూర్వకం కుసుమై
రవకిరంతి.*'ఋచ్చత్ప్రొతా' మితి గుణః, అత్ర కిరతేః వృష్టిగ్రత్యాత్ కుసుమానాం
కరణత్వం-విత్తేనాగ్ త్వే తు కర్తృత్వమేవ. యథా—కటాక్షన్ వామాక్షి కిరతీతి,
దృశ్యతే చ ధాతునా మర్థభేదా త్కారకవ్యత్యయః. యథా—సింహతేః క్షర
ణాద్ధి కరణయో రథయో ర్ద్రివద్రవ్యస్య కర్తృత్వకరణత్వే. యథా—మేఘోపమృతం

సించతీ-సిందతీ సామృతైర్వపురితి. అత్ర వాక్యసమాసగతయోరుపమయోః సాధ్య సాధనభావాదంగాంగభావేన సంకరః.

మూ. అవధూతపంకజపరాగకణా న్దనుజాహ్నువీగలిలవీచిభిదః,

పరిరేభిరేఽభిముఖమేత్వసుఖాః సుహృదస్సఖాయమివతంతురుతః.

వ్యా. అవధూతేతి. అవధూతాః ప్రేరితాః పంకజపరాగకణాః సుప్తే తథోక్తా ఇతి సారభ్యోక్తిః. తనూః నాహ్నవ్యాస్ఫులిలవీః భిందంతీతి తథోక్తా ఇతి వైఖ్యోక్తిః. సుఖతుంతీతి సుఖా స్సుఖస్వరూప ఇతి మాంకోక్తిః. పచాద్యచ్. మనుగో వాతాః తమస్తునం సుహృదస్సఖాః సఖాయమివాభిముఖమేత్యాగత్య పరిరేభిరే ఆలింగితవంతః. నివాతప్రచేతేభిముఖవాయుస్సిద్ధి నూచకః.

మూ. ఉడితోపలస్థులనగువలితాః

స్ఫుటహంసనారసవిరావయుజః,

ముదమస్య మాంగళికతూర్వకృతాం

ధ్వనయః ప్రతేనురనువప్రమసామ్.

౪

వ్యా. ఉడితేతి. ఉడితోపలేషు ఉన్నతపాషాణేషు స్థలనేన ప్రతిఘాతేన సం కలితాః చుడ్డితాః. అత స్తూర్యహోషవత్ ఘుమఘుమాయమానా ఇత్యర్థః. స్ఫుటైః హంసానాం సారసానాం చ విరానై ర్యజ్యంత ఇతి తథోక్తాః. క్విప్. అనువప్రం ఆపామధః పతంతీనామితి శేషః. ధ్వనయః అస్యాస్తునస్య - మంగళం ప్రయోజన మేషాం మాంగళికాః. * 'ప్రయోజన' మితి తథ్. వైస్తూర్యైః కృతాం ముదం హర్షం ప్రతేనుః. అత్రాన్యస్యాన్యకార్యకరణాసంభవా త్తూర్వకృత ముత్సదృశీం ముదమితి ప్రతిబింబాత్తేషాన్నిదర్శనాలక్ష్కారః.

మూ. అవరుగ్లతుంగనుగదారుతరౌ నిచయే పురస్సరసరిత్వయసామ్,

గ దదర్శ వేతసవనాచరితాం ప్రణతిం బలీయసి నమృద్ధికరీమ్. ౫

వ్యా. అవరుగ్లేతి. సోఽర్జునః-పురోఽగ్రే. అవరుగ్లతుంగ సురదారుతరౌ భగ్నో న్నత దేవదారుద్రమే. బలీయసి బలవత్తరే. * మత్వంతాడీయసునిమతో ద్దక్ - సుర సరిత్వయసాం నిచయే పూరే విషయే. వేతసవనేన వాసీరవనేనాచరితాం. ని. 'అథ వేతసేరథాభ్రపుష్పనిమళశీతవాసీరవంజుళా' ఇత్యమరః. నమృద్ధికరీం శ్రేయస్కరీం, లోకేతథా దృష్టామిత్యర్థః. ప్రణతిం దదర్శ. యా సర్వలోకదృష్టాంతభూతేతి భావః.

మూ. విబభూవ నాలమవలోకయితం పరితిస్సరోజరజసారుణితమ్,

సరిమ_త్యరీయమివ సంహతిమత్స తరంగరంగి కలహంగకులమ్. ౬

వ్యా. విబధూవేతి. సోఽర్జునః-పరితః సరోజరజసా కమలచేణునా అరుణితం, ఉత్తరీయం చ కుంకుమాదినా అరుణితం. సంహతిమత్సంఘవత్ నీరంధ్రమిత్యర్థః. తరంగేషు రంగతి చరతీతి తరంగరంగిభంగకోభిచ, సరితః గంగాయాః ఉత్తరీయం స్తనాంశుకమివ స్థితం - కలహంసకులం కౌదంబసమాహం అవలోకయితుం ఆలం ఆత్మర్థం న విబధూన న శశాక. తత్సేందర్యస్యోద్వేలత్వాదితి భావః.

మూ. దధతి క్షతీః పరిణతద్విరదే ముదితాళియోషితి మదస్రుతిభిః,

అధికాంసరోధసి బబంధ ధృతిం మహాతేరుజన్నపిగుణాయమహాన్.

వ్యా. దధతీతి. సోఽర్జునః-క్షతీః క్షతాని దధతి. కుతః? పరిణతా తిర్యగ్దంత ప్రహరిణో ద్వరదా యస్మిన్ తస్మిన్. ని. 'తిర్యగ్దంతప్రహరీతు గజః పరిణతోమత' ఇతి వాలాయుధః. మదస్రుతిభిః మదధారాభిః ముదితాళియోషితి సంతోషిత శ్రమరవనితే రోధసి అధికాం ధృతిం ప్రీతిం బబంధ. నిశ్చలీకృతవానిత్యర్థః. తథాహి - మహాక జనః రుజక పీడయన్నపి మహాతే గుణాయోత్కర్షణాయ భవతి. మహాత్కృతా పీడాపి శోభావహాత్యర్థః. తద్యత్తం గజరుగ్నస్యాపి గోధసః ప్రీతికరత్వమితి భావః.

అనుహేమవప్ర మరుణై స్సమతాంగతమూర్తిభిస్సహచరంపుషుభిః,

సరథాంగనామవనితాం కరుణై రనుబద్ధతీమభిననంద రుతైః.

వ్యా. అన్వీతి. సోఽర్జునః-అనుహేమవప్రం కనకసానుసమీపే. సమీపార్థే వ్యయీభావః. అరుణైః కనకకాంతుపరంజనాదితి భావః. పుషుభి మూర్తిభిః. † సమతాం కుల్యూరూపతాం గతం సాదృశ్యా ద్ధర్మివేదనీయమితి భావః. సహభూతం చరం సహచరం ప్రీయం. సహశబ్దస్య పచాద్యంతేన చరకదేన సమాసః. కరుణై ర్దీప్తైః రుతైః కూజితైః అనుబద్ధతీమస్వప్యంతీం. రథాంగనామ వనితాం చక్ర వాకీం అభిననంద ప్రకృష్టప్రేమ దర్శనాత్ కస్య వా నానంద ఇతి భావః. అత్రి తావ దూర్తీణాం స్వధావశ్యత్వాగేనా రుణ్యస్తీకారా తద్గుణాలంకారః. శ్లో. 'తద్గుణ స్వగుణత్వాగా దన్యోక్తృప్తగుణాహృతి'రితి ఉత్తణాత్. తన్నులా చేయం చక్ర వాక్యా స్వకాంతే తరంగభ్రాంతి రితి తద్గుణభ్రాంతిమతో రంగాంగిభావేన సంకరః. మూ. సితవాజినే నిజగదూరుచయశ్చలవీచిరాగరచనాపటవః,

మణిజాలమంధసి నిమగ్నమపి స్ఫురితం మనోగతమివాకృతయః.

వ్యా. సితవాజిన ఇతి. చలవీచీనాం రాగో రంజనం వర్ణాంతరాపాదనం తస్య రచనాక్రియా తత్ర పటవస్సమలాః రుచయః ప్రభాః అంధసి నిమగ్నమపి మణిజాలం

† భంగ స్తరంగ ఉర్విర్యా త్రియామిత్యుర్వి శబ్దస్య పుంస్త్రీలింగతాభిధానా దత్ర పులింగతా బోధ్యా.

స్వాశ్రయభూతమితి భావః. మనోగతం స్ఫురితం గోమదివికారం ఆకృతయో భూ
భంగాది బాహ్యవికారా ఇన సితవాజినే అన్యునాయ నిజగతుః జ్ఞాపయామాసు
రిత్యర్థః. ఆకృత్యాపి మనోగతం విచక్షణా జానంతీతి భావః.

మూ. ఉపలాహతోద్ధతతరంగధృతం జవినా విధూతేవితతిం మరుతా,
గుడదర్శకై తకశిఖావిశదం సరితః ప్రహసమివ ఘేనమపామ్. ౧౦

వ్యా. ఉపలేతి. ఉపలై రాహతాః అతఏవ ఉద్ధతాశ్చ యే తరంగాస్తైః ధృతం
నిర్మమనిరోధాదితి భావః. జవినా వేగవతా మరుతా వాయునా. పూర్వం విధూతం
కంపితం పశ్చాద్వికృతం విస్తారితం చ తైతకస్య శిఖావదగ్రవతో విశదం. అపాం ఘేనం
డిండిరం. ని. 'డిండిరోద్భిక్తః' ఇత్యమరః. సరితః ప్రహస మట్టహాసమివే
త్యుత్ప్రేక్షా. సోర్జునో దదర్శ.

బహుబర్హి చంద్రకనిధం విదధే ముదమస్య దాసవయసాం పటలమ్.
అవగాఢమీక్షీతుమివేభపతిం వికసద్విగోచనశతం సరితః. ౧౧

వ్యా. బహ్వితి. బర్హి చంద్రకనిధం మయూరమేచకసదృశం. ని. 'సహ
చంద్రక మేచకా' విత్యమరః. బహ్వనేకం దాసవయసాం పటలం. బహవో
మదాంబుబిందవ ఇత్యర్థః. అవగాఢ మంతఃప్రవిష్టం జలార్థమవతీర్ణమిత్యర్థః. *
గాహేః కర్తరిక్తః. ఇభపతి మీక్షీతుం వికసదున్మి త్సరితో విలోచనశతమివే
త్యుత్ప్రేక్షా. అస్యాద్జనస్య ధృతిం ప్రీతిం విదధే చకార.

మూ. ప్రతిబోధజృంభణవిభిన్నముఖీ పులినే నగోరుహదృశా దదృశే,
పతదచ్చమాక్తికమణిప్రకరాగళదశ్రుబిందురివశుక్తివధూః. ౧౨

వ్యా. ప్రతిబోధేతి. ప్రతిబోధః స్ఫుటనం నిర్దాపగమశ్చ తేన యజ్జృంభణం
ఉచ్ఛసతా జృంభా చ తేన విభిన్నముఖీ విజ్ఞిష్టాగ్రావివృతాస్యా చ అతఏవ పతకా
నిస్సరకా అచ్చః స్వచ్ఛో మాక్తికమణీసాం ప్రకరః స్తోమా యస్యాస్యాతథోక్తాః-
అత ఏవ గళదశ్రుబిందురివ స్థితేత్యుత్ప్రేక్షా. శుక్తివధూరివ శుక్తివధూః పులినే
శయనీయ ఇవేతి భావః. సగోరుహదృశా అన్యునేన దదృశే దృష్టా. అత్ర ప్రతి
బోధాది జ్ఞిష్టపదోపాత్తానాం ప్రకృతాప్రకృతార్థానాం శుక్తివధోవోచపమానూప
కయోస్యాధః బాధకౌభావాత్సందేహసంకరాంతరం. తత్సాపేక్షా చాశ్రుగళనో
త్ప్రేక్షేతి తయో రంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. శుచిరపు విద్రుమలతావిటపస్తనసాంద్రఘేనలవనంవళితః,
స్తరదాయినః స్తరయతి స్తభృశం దయితాధరస్య దశనాంశుభృతః.

వ్యా. శుచిరితి. అప్పు జలే-శుచిః స్వచ్ఛః-తమభి సాన్సంక్రాంత ఫేనస్య లవైః శకలైః సంవళితః సంఘటః. విద్రుమలతాయాః విటపః పల్లవః. ని. 'విటపః పల్లవే పిన్దో విస్తారే స్తంబకాఖయో' రితి విశ్వః. స్మరదాయినః కామోద్దీపకస్య-దశనాంశు భృతః దంతకౌంతికలితశ్యేకశ్చర్మః. దయితాధరస్య * 'అధగ్ధ' త్యాదివా కర్తృణి వష్టి. భృశం స్మరయతి. స్త * 'లత్తే' ఇతి భూతాగ్ధే లట్, * 'మితాం హ్రస్వ' ఇతి హ్రస్వః. స్మరణాలంకారః.

మూ. ఉపలభ్య చంచలతరంగధృతిం మదగంధముఖితవతాం పయనః. ప్రతిదంతినామివ స సంబుబుధే కరియాదనామభిముఖాస్కరిణః.

వ్యా. ఉపలభ్యతి. సోఽన్యః చంచలతరంగైః ధృతం తత్సంక్రాంతమిత్యర్థః. మదగంధ ముపలభ్యప్రాయ-పయనః-ఉత్థితవతాం-శోమినితి శేషః. కరియాదనాం కర్యాకౌంఠాం యదనాం. కాకపార్థివాదిషు నృప్త్యుః. ప్రతిదంతినామివ అభి ముఖానభియాతానిత్యర్థః. కరిణస్సంబుబుధే దద శ్యత్యర్థః.

మూ. సజగము విస్తయముదీక్ష్య పురిస్సహసా సముత్సిపతిషోః ఫణినిః, ప్రహితం దివిప్రజవిభిశ్చైవైశ్చైర్దదభ్రవిభ్రమమపాం పటలం.

వ్యా. స ఇతి. సోఽన్యః-పురోగ్తే. సహసా సముత్సిపతిషోః సముత్పతిషు మిహ్యః. * పతే స్సన్నంతా గుప్రత్యయః. తనిపతి దరిద్రాదిభ్య స్సన ఇడ్వా వక్తవ్యః-ఇతి వికల్పా దిడామః. ఫణినిః - సర్పస్య. ప్రజవిభిః అతిశేషవిభిః. శ్వనీలైః పూతానైః. నివి ఆకాశే ప్రహితం ప్రేరితం. శరదభ్రస్య విభ్రమ ఇవ విభ్రమసౌందర్యం యస్య తత్. తద్వచ్చుభ్రం వ్యాపకం చేత్యర్థః. అపాం పటలం పూరం ఉదీక్ష్య విస్తయం జగము. అన్రోపమానుప్రాణితా స్వభావోక్తిరలంకారః.

మూ. స తితార నై కతివతీరభితిశ్చఫరీపరిస్ఫురితచారుదృశః, లలితాస్సఖిరివ బృహజ్జఘనాస్సరినిమ్న గాముపయతీస్సరిణిః. ౧౯.

వ్యా. స ఇతి. సోఽన్యః. నై కతివతీః పురివతీః. అభిః శఫరీణాం మత్స్యినాం పరిస్ఫురితా శ్యేవ చారువో దృశో యానాం తాః. మరనిమ్న గాం గం గాం ఉపయతీః భజంతీః. ఇణ్యతర్యగిత్యాత్ జీవ. అతివీణ-బృహజ్జఘనాః లలితాస్సఖిరివ స్థితా స్ఫురిత స్తతార అతిచక్రమ.

మూ. అధిరుహ్య పుష్పధరసమృశ్చైవైః పరితగపరిష్కృతలెలాంతరుభిః,

మనసః ప్రసత్తిమివ మూర్ధ్ని గిరేశ్శుచమానసాదనవనాంతిభువమ్.

వ్యా. అధిరుహ్యతి. సోఽన్యః-అధిరుహ్య అగ్ధాగ్ధిరిమితి శేషః. పుష్పధరేణ సమృశ్చైవైః సతాస్త్ర స్తరుభిః పరితః పరిష్కృతలం భూషితస్వరూపాం. ని. 'అధ

స్వరూపయోగశ్రీ తలమిత్యమరః, సంపరిభావం కనోతా భూషణ ఇతి ముదాగ
మః, శుచిం శుద్ధాం అతఏవ మనసః ప్రసత్తిమివ మూర్తం మనః ప్రసాదమివ
స్థితాం, తథోతా తద్భావోత్పేక్షా, గిరేహార్ధిన్ వనాంశభవ మాససాద అంత శృంభ
స్వరూపవచనః, ని, 'అంతోఽన్త్ర్యవసితే మృత్యా స్వరూపే నిశ్చయేంతిక' ఇతి
వై జయంతి.

అనుసానుపుష్పితల తావితతిః ఫలతోరుభూరుహావివి క్తవసః,
ధృతిమూతితాన తనయస్య హారే శ్లోపనేఽధివస్తుమచలామచలః.

వా. అనుసాన్వితః, అనుసాను ప్రతిసాను-వీస్వానేవ్యయాభావః, పుష్పితా
స్సంజాతపుష్పాః లతావితతయో యన్తిక్తాః - ఫలతా ఉరుభూరుహా యేషు తాని వివి
క్తాని విజనాని పూతాని వా వనాని యన్తిక్తా తిథోక్తః, ని, 'వివిక్తా పూతవిజనా'
విత్యమరః, అంతః ఇంద్రోతః, హరేః సునయస్య అజ్ఞనస్య తపనే తపశ్చర్యాన్యం అధి
వస్తుం ఆధిస్తాతుం, ధృతి క్రియాపేక్షయా సమానకర్తృకత్వ మ్ముఖ . అచలాం
ధృతిం ఉత్సాహమాతతాన, అప్రాచలవిశేషణపద్యాన్య ధృతికగణ సాతుత్వత్కా
వ్యలింగమలంకారః కల్పతటంతు, - శ్లో, "హారోర్వాక్యపద్యాన్యే కావ్యలింగ
ముదాహృతిః సుతి.

మూ, ప్రణిధాయ తస్య విధిగాధియుగధర్మః పురాతనమునేర్చునీతామ్,
శ్రీమమూడధావసుకిరం సతిపః కిమిహా నాదికిరమూర్త్యవతామ్.

వా. ప్రణిధాయేతి, అథ తత్త్వేన్ విధనా యోగశాస్త్రానుసారేణ ధియం
చిత్తవృత్తిం ప్రణిధాయ ధ్యేయవిషయే నియమ్య, * 'నేర్చదోత్యాదినా గత్యం,
మనితం దధతిః తపస్యత ఇత్యర్థః, పురాతనమునేః అజ్ఞనశ్యేత్యర్థః, అసుకిరం
దుష్కరం తపః కర్తృ-ప్రేమం భేదం నాదధా న చకార, తథాహి-ఆత్మవతాం
మనస్వినాం స్వానుత్తివృత్తినాం అనసాదకిరం ప్రాంతిజనకం, కిమివ న కిం-చిదిత్యర్థః,
ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే, యద్వా పురాతనస్య మనసే స్సంబంధిని స్సనితాం దధతిః
తస్య అసుకిరం తపః క్రమం నాదధా.

మూ, శమయన్తధృతేంద్రియశే మైకసుఖశ్శుచిభిర్గుణైరమయంసతిమః,
ప్రతివాసరం సుకృతిభిర్వృద్ధే విములః కలాభిరవ శీతరుచిః, ౨౦

వా. శమయన్తితి, ధృతమింద్రియశమో విషయవ్యావృత్తి రేవైకం ముఖ్యం
సుఖం యేన స తిథోక్తః, అత్యరామ ఇత్యర్థః, అన్యత్ర ధృతం కృతం మింద్రియాణాం
శమస్సంతాపనివృత్తిన మేకమద్వితీయం సుఖమాహ్లాదశ్చ యేన స తిథోక్తః, శుచిభిర్గుణైర్
గుణైర్మూల్యదిభిః, అన్యత్ర కాంత్యాదిభిః ఆఘోషయం పాపరూపం తమః అజ్ఞాన
మన్యత్రాంధకారం చ శమయన్-నివర్తయన్ విములః అమలః, పాపరహితః, శుభో

స్వత్ర-సోర్జనః-ప్రతివాసరం సుకృతిభిః సుకృతైః స్వసోభిత్యర్థః. * 'త్రియాం క్తిక్' కలాభి కీర్తయచి శ్చంద్ర ఇవ వశ్యధే పుణ్యోపచితోఽభూదిత్యర్థః.

మూ. అధరీచకార చ వివేకగుణాదగుణేషు తస్య ధియమస్తవతః,

ప్రతిఘాతినీం విషయసంగరతిం నిరుపప్లవశ్యమనుఖానుభవః. ౨౧

వ్యా. అధరీచకారతే. కింతేలి చాగ్ధః. వివేక స్తత్త్వవధారణం సవీవ గుణః తస్మాత్తేన హేతు నేత్యర్థః. * 'విభాషగుణే త్రియా'మితి పంచమీ. అగుణేషు కామ త్రోధాదిదోషేషు విషయే. తద్విరోధాత్ నశాసమాసః. ధియం చిత్తవృత్తిం అస్తవతః నివారితవతః తస్మాద్జ్ఞప్తస్య-నిరుపప్లవః నిర్బాధశమనుఖానుభవః ప్రతిఘాతినీం సోపప్లవాం-విషయసంగరతిం శబ్దాద్యుపభోగరుచిం అధరీచకార. విషయనిస్సన్నిహం చకారిత్యర్థః. ఉత్కృష్టసుఖలాభస్య ప్రకృప్తవై రాగ్యహేతుత్వాదితి భావః.

మూ. మనసా జ్ఞైః ప్రణతిభిః ప్రయతస్సముపేయివానధివతిం గ దివః, గుహజేతరా జయశమా దధతీ బిభరాంబభూవ యుగపన్తమానీ.

వ్యా. మనసేతి. ప్రయతః అహింసాదినిరతః, మనసా ధ్యానేన. జ్ఞైః విశిష్ట మంత్రభ్యానైః ప్రణతిభి ర్నమస్కారైః. ఏవం మనోవాక్కాయకర్తృభిః. దివోధి పతిం ఇంద్రం సముపేయివాన్ ఉపసేదివాన్ సోర్జనః. సహజేతరా నైస్సర్గికాగంతు కా-జీయతే అనేనేతి జయః వీరరసః. * 'వీరచ్' ఇత్యచ్. శమ్యతే అనేనేతిశమః-జయశ్చ శమశ్చ జయశమా వీరకాంతరసా దధతీ పుష్లతీ. మహనీ తేజసీ - యుగపద్మి భిరాం బభూవ బభార. * 'భీస్త్రీ భృహువా' మితి వికల్పా దామ్ ప్రత్యయః. స్థువ ద్భావా ద్విత్వం. అత్ర యుగపద్మీరకాంతాధికరణత్వాభిధానా దస్య లోకాద్భుత మహిమత్వం వ్యజ్యతే.

మూ. శీరసా హరిన్త జీనిభస్స వహన్ కృతజన్తనోఽభిషణేన జటాః,

ఉపమాం యయావరుణదీధితిభిః పరిమృష్టమూర్ధని తమాంలతరా.

వ్యా. శీరసేతి. హరిన్త జీనిభః మరకతమణికామః. అభిషణేన స్నానేన కృత జన్తనః జనితాః. పిశంగీరీతి భావః. జటాః శీరసా వహన్ సోర్జనః-ఆరుణస్య అనూ రోః దీధితిభిః కిరతైః పరిమృష్టమూర్ధని వ్యాప్తశీరసీ తమాలతరా ఉపమాం తమాల తరో స్సాదృశ్యం యయావిత్వాగ్ధీయ ముపమా. తరోరాపమ్యాధికరణత్వా త్తదపేక్షయా సప్తమీ.

మూ. ధృతహేతిరప్యధృతజహ్నుమతిశ్చిరితైర్మునీ నధరయన్ శుచిభిః,

రజయాంచకార విరజాన్సమృగాన్కమివేశతే రమయితుంనగుణాః.

వ్యా. ధృతేతి. ధృతహేతి. ధృతాయుధోఽపి అధృతా జిహ్వామతిః కుటిల
బుద్ధి ర్యేన సః శుచిభిః నిర్మలైః చరితైః మునీన్ అధరయన్ అధః కుర్వన్-వేషే
జైవ భీషణో నతు కర్తృణేతి భావః. కుతః? విరజాః రజోగుణరహితః సోద్దనుః
మృగాన్ రజయంచకార రమయామాస. రంజేర్ణామృగరమణే నలోపో వ క్తవ్య ఇతి
వ క్తవ్యాదనునాసికలోపః † తథాహి—గుణాః శమాదయః కమివ రమయతుం
నేశలే కం వశికర్తుం న శక్నువంతీతి భావః. అంతఃకృద్ధిరేవ హి పరం విశ్వాసబీజం
పరస్య-నవేహో నాపి సంస్తవ ఇతి భావః.

అవ. అథాస్య త్రిభిశ్శ్లోకై స్తపస్విన్ధిమాహానుకూలేత్యాదిభిః.—

మూ. అనుకూలపాలిన మచండగతిః

కిరతా సుగంధి మభితః పవనమ్,

అవధీగితా ర్థవగుణం సుఖశాం

నయతా రుచాం నిచయ మంశుమతః.

౨౫

వ్యా. అనుకూలేతి. అనుకూలపాలినం అనుకూలప్రసారిణం - నతు ప్రతికూల
పాలినం అచండగతిం మందగామినం సుగంధిం. గంధస్వేత్వేనకేకాంతగ్రహణేఽపి
కపీనాం నిరంకుశత్వాత్సమాసాంత ఇతరః. అథనా శేది దాగంతుకత్వేనప్యేకవచ
నేన సమాసాంతమిచ్చంతి పవన మభితః సర్వతః కిరతా ప్రవర్తయతేత్యర్థః. ఋతు
రస్యప్రాప్తః ఆర్ద్రతః * 'సమయస్తదస్య ప్రాప్త' మిత్యధికారే 'ఋతో రణీ'త్యన్వి
త్యయః. స చాసాగుణః తిగ్రత్వరూపః సోపధీరత స్తిరస్కృతో యేన తం. అంశు
మతో రణే రుచాం నిచయం ప్రభాపటలం-సుఖతాం సుఖస్వర్పతాం నయతా ప్రాప
యతా. నయతి ర్ద్వికర్తృకః.

మూ. నవపల్ల వాంజలిభృతః ప్రచయే

బృహత స్తనూ స్తమయతావనతిమ్,

స్త్రుణతా తృణైః ప్రతినిశం మృదుభి

శ్చయసీయతా ముపయతీం వసుధామ్.

౨౬

వ్యా. నవేతి. ప్రచయే పుష్పపచయప్రసంగే. నవపల్ల వావీవాంజలయః తాన్
నిర్మతీతి తథోక్తా. బృహతః ఉచ్చాక్ తరూక్ అవనతిం నమ్రతాం గమయతా

† యద్యప్యత్రి సిద్ధాంతకాముద్భావం మృగరమణమాఖేటక మిత్యుక్తైరమణా
దన్యత్-రంజయతి మృగాన్ తృణదానేనేత్యుక్తం-తథాపి రమణశబ్దస్య తదర్థకత్వా
నంగీకారేణాస్య మూలస్య వ్యాఖ్యానస్య చ ప్రవృత్తిరితి బోధ్యం.

* 'గతిబుద్ధి' త్యాదినా తమాజాం కర్తవ్యం. ప్రతినీశం నిశిశి. శయనీయతామప
యతీం శయనస్థానీభూతా మిశ్యన్. వసుధాం భువం-మృదుభిః తృణైః స్పృణతా
ఆచ్ఛాదయతా.

మూ. పతితై రపేతజలదాన్నభసః పృష్ఠతై రసాం శమయతా చ రజః,
స దయాభి నేవ పరిగాఢకృశః పరిచర్యయానుజగృహే శపసా.

వ్యా. పతితై రతి. ఆపేతజలదానన్రన్నభసః ఆకాశాల్ పతితైః అసాం
వృషతైః బిందుభిః-రజశ్చ శమయతా. తపసా కర్తృ దయాభు నేవ తుష్ట్యప్రేక్షా.
దయాభురాహేతుం నూచతుతి. పరిగాఢకృశః నియమేనాతిక్షీణః సోఽర్హః పరి
చర్యగా ఉక్తవిధయా పుసృషగా అనుజగృహే అనుగృహీతిః. అనుగృహోత్త
సహకారత్వ మేవ. ఏవం సర్వభూతానుబూల్యలింగాత్వచేలిమం తపోఽస్యేతి భావః.
అన్యోక్తత్రయస్యాప్యేకవాక్యత్వాదుత్పేక్షిత ప్రధానాలంకారః.

మూ. మహాతే ఫలాయ తదవేక్ష్య శివం వికసన్నిమి త్తనుమం స పురః,
స జగము విస్త్రియవశం వశినాం న నిహంతి ధైర్యమనుభావగుణః.

వ్యా. మహత ఇతి. సోఽర్హః మహాతే ఫలాయ శ్రేయసే సన్యాసుచ-విక
సన్ ప్రభుల్లం తత్సూక్ష్మోక్తం శివం నుఖదం నిమిత్తమేవ తునుమం-పురోక్తే ఆపే
క్ష్య దృష్ట్యా విస్త్రియవశం న జగము. తథాహి-వశినాం వశీకృతేంద్రియాణాం-
అనుభావ ఏవ గుణః సః ధైర్యం ధీరతాం ననిహంతి నవిఫలయతి. విస్త్రియాదివికారం
నజనయతీత్యర్థః. జననేన తపః క్షీయేత. 'తపః క్షరతి విస్త్రియా'దితి స్మరణాదివిభావః.

మూ. తదభూరివాసరకృత్తం సుకృతై రుపలభ్య వై భవమనన్యభవమ్,
ఉపతస్థు రాస్థితివిషాదధియశ్చలయజ్వనో వసచరావసతిమ్. ౨౯

వ్యా. తదితి. సుకృతైః తపోభిః కరణైః అధూరిభిః కలిషమైరేవ వాసరైః దివ
వైః కృతం నిషాదితం తత్సూక్ష్మోక్తం వైభవం విభుత్వం అగోఽన్యస్య న భవతీత్య
నన్యభవం అన్యస్యాసంభవీత్యర్థః. * పచాద్యజంగో త్తరపదేన నశ్నో సమాసః. ఉప
అభ్య నిగ్నిరి-ఆస్థిత విషాదాః ప్రాప్తభేదాః ధయో యేషాం తే తథోక్తాః. వసచరాః*
'తత్పురుషేకృతి బహుల' మితి బహులగ్రహణాల్లంక. ఇతేన శతస్యవా మఖానాం
యజ్వనః శతక్రమోః. ఆత్మసంభేద్య విశేషలాభో యజ్వనన్నిధానాదవగతత్వః. ని.
'నుజ్వాసు విధి నేష్టవా' నిత్యమరః * 'నుయజ్జోర్ద్వనిప్.' వసతిముపతస్థుః ప్రాప్తుః.

మూ. విదతాః ప్రనిశ్య విహిజానతయ

శ్చిధిలీకృతేధికృతకృత్విధౌ,

అనపీతకాల మభిరామకథాః

కథయాంబభూవురితి గోత్రభిదే.

30

వ్యా. విదితా ఇతి. వనచరా ఇత్యనువర్తతే. విదితాః జ్ఞాతాః అనుమతప్రవేశా
స్సంతః ఇత్యర్థః. ప్రవిశ్య-విహితావతయః కృతప్రజామాః అధికృతకృత్యస్య నియుక్త
కర్తృణః తైలరత్నాత్ కస్య విధానసుప్తానే శిథిలీకృతే సతి-అనపీతకాలమనతిక్రంత
కాలం యథా. తథా. గోత్రభిదే శక్త్రాయ ఇతి వత్సయాణప్రకారేణ అభిరామకథాః
శ్రవ్యవాచః. * 'చింతిపూజకథికుంభిచర్చశ్చ' ఇత్యబ్జుర్యయః. కథయాంబభూవుః
కథితవంతః. అభిరామాః శ్రుతిమధురాః కథా ఉక్తయః యేషామితి వనచరవిశే
షణం వా.

మూ. శుచివల్క్రవీతతనురన్యతమ

స్తిమిరచ్ఛిదామివ గిరౌ భవతః,

మహాతే జయాయ మఘవన్సనఘః

పురుషస్తపస్వతి తపః జగతీమ్.

31

వ్యా. శుచీతి. శుచినా వల్క్రేన వల్క్రేన పీతాఛాదితా తనురన్యస్య సః. తిమి
రచ్ఛిదాం నూర్యచంద్రాగ్ని నామన్యతమ ఇవ శీత ఇత్యత్ప్రేక్ష. అనఘః పురుషః-
హే మఘవన్ భవతః గిరౌ ఇంద్రకీలే జగతీం భువం తపః తాపయన్ - మహాతే
జయాయ తపస్వతి తపశ్చరతి * 'కర్షణో గోమంధే' త్యాది నా క్యజి లట్.

అవ. జయాయ తపస్వతీత్యుక్తం తత్ర యుక్తిమాహుః.—

స బిభర్తి భీషణభుజంగభుజః పృథు విద్విషాం భయవిధాయ ధనుః,

అమలేన తస్య ధృతగచ్ఛరితాశ్చరీతేన చాతిశయితా మునయః.

వ్యా. స ఇతి. భీషణే ఇతి భీషణా. * నంద్యాదిత్యాల్లప్రత్యయః. తా
చతా భుజంగాచ తావిన భుజౌ యస్య సతథోక్తః. స పురుషః-విద్విషాం భయవిధా
యిత్యర్థః. అమలేన భయంకరం పృథు మహత్ ధనుః చాపం బిభర్తి. అతో జయాగ్ధి
తస్య పురుషస్య చరితేన ఆచారేణ చ చశబ్దస్తన్యః. ధృతాని సచ్ఛరితాని యైస్తే
మునయః అతిశయితాః అతిక్రంతాః.

అవ. అథాస్య తపస్సిద్ధిం వర్ణయతి:—

మరుతశ్శివా నవత్పణా జగతీ విమలం నభో రజసి వృష్టిరపామ్,

గుణగంపదానుగుణతాం గమితః మరుతేనైస్య భక్తిమివ భూతగణః.

వ్యా. మరుత ఇత్యాది. మరుతో వాతాః శివాః సుఖాః-జగతీ పృథివీ నవత్పణా
శయనాసనాద్యనుకూలేత్యర్థః. నభః విమలం వే ఘనీపరాదిరహితం-రజసి సతి ఆపాం

వృష్టిః, భవతీతి శేషః. కిం బహునా? అస్య పురుషస్య గుణసంపదా భూతహితాది గుణసంపత్త్యా అనుగుణతాం అనుకూలతాం గమియో వశీకృత ఇత్యర్థః. భూతగణః పృథివ్యాది భూతపంచకం. భక్తిం సేవాం కరుత ఇవేత్యుత్పేక్షా.

మూ. ఇతరేతరానభిభవేన మృగాస్తముపాగుతే గురుమివాంతనదః,
వినమంతి చాస్య తరవః ప్రచయే పరవాన్స తేన భవతే వనగః.

వ్యా. ఇతరేతరేతి. కించ మృగాః పశవః తం పురుషం అంతే అంతికే సీదం తీత్యంతనదః అంతేవాసినః శిష్యాః. * 'సత్సా ద్విషే'త్యాదిసా క్విప్. ని. 'ఛాత్రాంతేవాసినా శిష్య' ఇత్యమరః. గురుమివ ఇతరేతరేషామనభిభవేన అన్రోహేణ ఉపాసతే. ప్రచయే పుష్పాపచయే తరవః అస్య వినమంతి. కరిప్రచయా భవంతీత్యర్థః. అస్యేతి సంబంధ సామాన్యే వృష్టి. కింబహునా? స నగః ఇంద్రకీలః భవతేన త్వయేన తేన పురుషేణ పరవాన్ పరాధీనః. తవేన తస్యాపి విధేయా వర్తత ఇత్యర్థః.

ఉరుసత్త్వమాహ విపరిశ్రమతా పరమం వపుః ప్రథయతీవజయమ్,
శమినోఽపి తస్య నవసంగమనే విభుతానుషంగి భయమేతి జనః.

వ్యా. ఉర్వితి. కించ విపరిశ్రమతా ఆయాసేఽపి శ్రమరాహిత్యం. ఉరు మహత్సత్త్వం అంతస్సారమాహ. దుర్బలస్య శ్రమజయాసంభవాదితి భావః. పరమ ముత్తమం వపుః జయం ప్రథయతీవ. అకారేణైవ జిహ్మత్వం గమ్యత ఇత్యర్థః. శమినః శాంతస్యాపి తస్య నవసంగమనే అపూర్వప్రాప్తే జనో విభుతాయాః ప్రాభవస్యాను షంగి వ్యాపకం నకు హింసత్వానుషంగీతి భావః. భయమేతి. శాంతోద్భవం ప్రాభవం గమయతీతి భావః. జనమితి పాతే జనం కర్త ఉపైతిత్యన్వయః.

అవ. అభేద్యశోఽసౌ క ఇతి చేత్త న్న విద్ ఇత్యాహుః.—

మూ. ఋషివంశజస్య యది దైత్యకులే
యది వాన్యాయే మహతి భూమిభృతామ్,
చరణ స్తప స్తవ వనేషు సహా
న వయం నిరూపయితుమస్య గతిమ్.

3౬

వ్యా. ఋషీతి. స పురుషః - ఋషివంశజః-నేతి శేషః, కామరూప. యది యన్యాదైత్యకులే-జాత ఇతి శేషః. యదివా మహతి భూమిభృతాం రాజ్ఞాం అన్వయే జాతః. తవ వనేషు తపశ్చరణోఽస్యగతిం స్వరూపం - మతమితి పాతే ఇచ్ఛాం-నిరూపయితుం నిశ్చేతుం-వయం-సహంత ఇతి సహా. పచాద్యచ్. నసహా, స్పృశితి శేషః.

అవ. అథాపృష్టపరిభాషణాపరాధం పరిహరంతి:—

మూ. విగణయ్య కారణమనేకగుణం
నిజయాథవా కథితమల్పతయా,
అసదప్యదస్సహితుమ్హా సి నః
క్వ వనేచరాః క్వ నిపుణా మతయః.

32

వ్యా. విగణయ్యేతి, అనేకగుణం బహుళం ఇంద్రత్వాద్యనేకఫలసాధనయోగ్య మిత్యర్థః. కారణం తపోదూపకారణం విగణయ్య విచార్య, అథవా నిజయా నై సర్వ క్యా అల్పతయా బాలేశ్వనాజ్ఞానేన కథితం అభిహితం నోఽస్మాకం అదః. ఇదం వచ న మిత్యర్థః. అసదప్యసాధ్యసి - సహితుం సోఘం. * 'తీషసహే' త్యాదివా వికల్పా దిడాగమః. అర్హసి యోగ్యో భవసి, తర్హ సదేవ కిం నోక్తం తత్రాహుః. వనేచరాః క్వ? నిపుణా మతయో వివేకబుద్ధయః క్వ? నోభయం సంగచ్ఛత ఇత్యర్థః. అజ్ఞానం నాపర్యాధ్యతీతి భావః. ఆర్థాంతరవ్యాసోఽలంకారః.

మూ. అధిగమ్య గుహ్యకగణాదితి త
న్ననసః ప్రియం ప్రియసుతస్య తపః,
నిజగుహ హర్ష ముదితం మఘవా
నయవర్తగాః ప్రభవతాం హి ధియః.

33

వ్యా. అధిగమ్యేతి, మఘవా ఇంద్రః. గుహ్యకగణాత్ వనేచరముహూత్. మనసః ప్రియం ప్రియసుతస్యాష్టసన్య తపః అధిగమ్యజ్ఞాత్వా గుప్త్యకేతుయా సమా నకర్తృకత్వాన్ క్త్వాప్రత్యయః. ఉదితం తత్తపసో దేవకార్యాగ్ధ త్యాదత్పన్నం హ ర్షం నిజగుహ సంభృతవాక్. తథాపి... ప్రభవతాం ప్రభూతాం ధియో బుద్ధయః నయవర్తగాః - నీతిమార్గానుసారిణ్యః. అన్యథా మంత్రభేదేన కార్యహానిస్సాన్వ దితి భావః.

ప్రణిధాయ చిత్తమథ భక్తతయా విదితేఽప్యపూర్వ ఇవత త్రహరిః,
ఉపలబ్ధమస్య మనసస్థిరతాం సురసుందరీరితి వచోఽభిదధే. 34

వ్యా. ప్రణిధాయేతి, అథ హరింద్రః. చిత్తం ప్రణిధాయ విషయాంతరపరి హరణాత్ సన్యసాప్య, తత్ర అస్మిన్నర్జునే భక్తతయా ఆత్మశ్రద్ధావత్తయా విదితే సత్యసి. ఉపలబ్ధతే తృతీయా. అపూర్వ ఇవ అవిదితే ఇవే త్యర్థః. పూర్వాదిభ్యో వసభ్యోవా ఇత్య్యై వైకల్పికత్వా న్నస్మిన్నాదేశః. అస్యాష్టసన్య మనసస్థిరతాం దార్ఢ్యం ఉపలబ్ధం పరీక్షితుమిత్యర్థః. తాకి ప్రతీత్యర్థమితి భావః. సురసుందరీ దివ్యాంగనాః. ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ వచోఽభిదధే ఉవాచ.

మూ, సుకుమార మేకమణు మర్త్యభిదా
మతిదూరగం యుతమమోఘతయా,
అవిపక్షమస్త్రమపరం కలమ

ద్విజయాయ యూయమివ చిత్తభువః.

౬౦

వ్యా. సుకుమారమితి, మర్త్యభిదా మర్త్య చేది నామరుంతుదా నామస్తాతాం మధ్య
ఇత్యర్థః. * 'యతశ్చ నిర్ధారణ'మితి వస్తీ. అపరమన్యత్ కలమత్. * 'వా బహునాం
జాతిపరి ప్రశ్నే డతమన్.' యూయమివ యుష్మత్సద్భువమిత్యర్థః. సుకుమారం నతు
కఠినం అన్యత్తు కఠినం భవతి. తథా- ఏకం నతు బహు. తత్తు అనేకం భవతి. తథా
అణునూత్నం నతు స్థూలం. అలక్ష్మ్యలక్ష్మప్రవేశిత్యాదితి భావః. తత్తు లక్ష్మ్యలక్ష్మప్ర
వేశి-అతిదూరగం దూరలక్ష్మ్యభేది, తత్తు సన్నికృష్టలక్ష్మ్యమాత్రప్రభేది. తథా ఆమా
ఘతయా ఆమాఘత్వగుణేన యుతం యుక్తం. న కదాచిల్ల త్వదపరాధ్యతీతి భావః.
తత్తు కదాచిల్ల త్వదపరాధ్యతీ. తథా-అవిపక్షం అసత్ప్రతీకారం - అన్యద్విద్వదమాన
ప్రతీకారం-అత్త్రం చిత్తభువః కామిన్య. కర్తరి వస్తీ. విజయాయ-అస్తీతిశేషః. న
కించిదస్తీత్యర్థః. అత్రోపమాయః పరిష్కర్తా పరికర ఇతి తయోరంగాంగిభావేన
సంకరః సాభిప్రాయవిశేషగత్వం పరికరః.

అవ, అసామర్థ్యశంకాం వారయతి:—

మూ, భవవీతయే హతబృహత్తమసామవబోధవారి రజనశ్శమనమ్,
పరిపీయమాణమివ వో నకలై రవసాదమేతి నయనాంజలిభిః. రగ

వ్యా. భవేతి. భవవీతయే సంసారనివృత్తయే. హతబృహత్తమసాం నిరస్త
మహామోహానాం-యోగినాం సంబంధి రజోగుణ ఏవ రజో ధూరితి శ్లిష్టరూపకం.
తస్య శమనం నిరర్తకం అవబోధః తత్త్వజ్ఞానమేవ వారి, తత్-వో యుష్మాకం-అస
కలై రసమక్రైః నయనాన్వేషణంజలయః తైః పరిపీయమాణం నిశ్చేషం గ్రస్యమాన
మిత్యుత్పేక్షా. అవసాదం త్తయమేతి ముక్తానపి బద్ధంతీనాం వః కథమ
సామర్థ్యమితి భావః. అత్రోత్పేక్షారూపకయోగస్సంకరః.

మూ, బహుధాగతాం జగతి భూతస్యజా

కమనీయతాం సమభిహృత్య పురా,

ఉపపాదితా విదధతా భవతీ

స్మరనద్వయానసుముఖి జనతా,

ర ౨

వ్యా. బహుధేతి. కించ - పురా జగతి లోనే బహుధాగతాం నానాముఖేన విప్రకీర్ణాంకమనీయతాం చంద్రాద్యుపమానద్రవ్యగతలావణ్యం - సమభివృత్త్య సం గృహ్య-భవతీః విదధతా సృజతా-భూతసృజా బ్రహ్మణా - జనతా జనసమూహః * 'గ్రామజనబంధుభ్యస్త' లితి తల్. సురసద్వయాననుముఖీ స్వర్గలోకయాత్రా ప్రవణా ఉపపాదితా కృతా. స్వర్గస్యాపి యత్ప్రసాదాత్సర్వలోకాశాస్యత్వం తాసాం వః కథమసామర్థ్యమితి భావః. అత్రాప్సరసాం ప్రకీర్ణలావణ్యసంగ్రహ నిర్మితత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభి ధానాదతిశయోక్తిః.

అవ. అథ క్రాంత్యాంశమాహః—

తదుపేత్య విఘ్నయత తస్య తపః కృతిభిః కలాసు సహితాస్సచ్చివైః,
హృతవీతరాగమనసాం నను వమ్ముఖసంగినం ప్రతి సుఖా విజితిః.

వ్యా. తదితి. త త్తస్మాత్సమర్థత్వాత్కలాసు గీతవాద్యాదిమ కృతిభిః కుశలైః సచివై ర్గంధర్వైః సహితాః సంగతాః ఉపేత్య తస్య పురుషస్య తపో విఘ్నయత విఘ్నవత్కురుత. నిహతేత్యర్థః. విఘ్నవచ్ఛబ్దాన్తత్వంతా తత్కలతోపేతి జితి లోట్. ణావిష్కవద్యావానన్తకుపేలుక్. న చాశక్తిశంకా కార్యేత్యర్థాంతరన్యాసేనాహ. — హృతేతి. ననుసంబోధనే. హే అప్సరసః! హృతాని వశీకృతాని ఏతరాగాణాం నిస్పృహాణాం ముముక్షూణాం మనాంసి చిత్తాని యాభి స్తాసాం వః యుష్మాకం అప్సరసాం సుఖసంగినం సుఖాభిలాషిణం పురుషంప్రతి విజితిర్విజయః. సుఖా సుఖ సాధ్యానతు దుష్కరా. ఏతేనాయం సుఖార్థీ న ముముక్షురిత్యుక్తం. అర్థాంతరన్యాసః.

అవ. అథ సుఖసంగిత్వలింగమాహః—

అవిమృశ్య మేతదభిలష్యతి న ద్విషతాం వధేన విషయాభిరతిమ్,
భవవీతయే న హి తథా సవిధిః క్వ శరాసనం క్వ చ విముక్తిపథః.

వ్యా. అవిమృశ్యమితి. హే అప్సరసః! న పురుషః ద్విషతాం శత్రుజ్ఞాం వధేన శత్రుహననద్వారా - విషయాభిరతిం విషయసుఖం - అతిశయమితి పాఠే - అధిక్యం-అభిలష్యతి వాంఛతి. * 'వాగ్రాశేత్యా'దినా శ్యక్ ప్రత్యయః. ఏత ద్విషయాసక్తత్వం అవిమృశ్యం అవిచార్యం. భవవీతిర్న సందేహవ్యమిత్యర్థః. * 'ఋదుపధాచ్చాక్తపిచ్చుతే'రితి క్యప్. హి యస్మాత్-తథా సవిధిః 'సవిధ్రి భీషణ భుజంగభుజ' ఇత్యాది శ్లోకోక్తానుష్టానప్రకారః భవవీతయే ముక్తయే న భవతి. కుత ఇత్యాహ. — శరాసనం భవః క్వ? విముక్తిపథశ్చ క్వ? పరస్పరం విరుద్ధమిత్యర్థః. న ఖలు హింసాసాధ్యా ముక్తిరితి భావః. అర్థాంతరన్యాసః.

అవ. న చ కాపథయమపి సంభావ్యమస్తాదిత్యాహః—

మూ. పృథుధామ్ని తత్ర పరిజోధి చ మా భవతీభిరస్యమునివద్వికృతిః,
స్వయశాంసివిక్రమవతామవతాంనవధూష్యహునివిమృశంతిధియః.

వ్యా. పృథ్వితి. పృథుధామ్ని మహాతేజసి తత్ర తస్మిన్ పురుషే విషయే
అన్యమునివదశ్యస్మిన్ మునావవ. * 'తత్ర తస్యేవే'తి వతిప్రత్యయః. వికృతిః
కోపవికారశ్చ భవతీభిః మా పరిజోధి మా విజ్ఞాయ. మా శంకితి యావత్. * బుధ్యతేః
కర్తృణి లుక్. మాజ్యోగా దాకీరణోఽదాగమాభావశ్చ. తథాహి.—స్వయశాంస్య
వతాం రక్షతాం యశోధనానామిత్యర్థః. విక్రమవతాం ధియశ్చిత్తాని వధూషు
శ్రీషు విషయే అహుని వ్యసనాని. 'దుఃఖైర్నోవ్యసనేష్యు' మితి వైజయంతీ. న
విమృశంతి న స్మృశంతీత్యర్థాంతరన్యాసః. శ్రీహింసాయాశ్శురాణాం యశోహుని
కరత్వాన్న సర్వధా వో హినస్తి స ఇత్యర్థః.

మూ. ఆశంసితాపచితిచారు పురస్సురాణా

మాదేశమిత్యభిముఖం సమవాప్య భర్తః,

లేభే పరాం ద్యుతిమమర్త్యవధూసమూహ

స్సంభావనా హ్యధిక్రమ్య తనోతి తేజః.

౪౬

వ్యా. ఆశంసితేతి. ఆమర్త్యవధూసమూహః అప్సరోగణః సురాణాం
పురోఽగ్రే ఆశంసితాపచితిభిః అపేక్షితసంభావనాభిః చారు యథాతథా. ని,
'క్షయార్పయోరపచితి' రిత్యమరః. అభిముఖం సమక్షం భర్తః స్వామినః - ఇతి
పూర్వోక్తి మాదేశం నియోగం సమవాప్య అర్థ్య పరాం ద్యుతిం లేభే. ఉచితం
'హ్యేతత్'. తథాహి—అధిక్రమ్య క్వచిదధికౌతే నియత్తస్య సంభావనా స్వామి
కృతా పూజా తేజః కాంతిం తనోతి.

అవ. తతః కిం కృతమిత్యత ఆహః—

మూ. ప్రణతిమథ విధాయ ప్రస్థితాస్సద్గతస్తాః

స్తనభరనమితాంగీరంగనాః శ్రీతిభాజః,

అచలనభినలక్ష్యహారి నాలం బభూవ

స్తిమితమమరథ దుర్ద్రిష్టుమత్క్షాం సహస్రమ్.

౪౭

ఇతి శ్రీ భారవికృత కీరాతాద్దనీయే అక్షిపదలాంఛనే
మహాకావ్యే షష్ఠస్కంధః.

వ్యా. ప్రణతిమితి. అథ ప్రణతిం విధాయ సద్దనః ఇంద్రభవనాత్ ప్రస్థితాః
ప్రచలితాః పార్థ విలోభనాయ నిష్క్రింతాః సునభరై ర్ముమితాన్యంగాని యాసాం
తాః. * అంగ గాత్రకంఠేభ్యో వ క్తవ్య మితి జీష్. స్త్రీతిభాజః స్వామిసంభావనయా
సంతుష్టాః తాః అంగ నాః-అచలవలినానాం సిరకమలానాం లక్ష్మీం హరతీతి తత్తథో
క్తం. తద్వస్తనోహరమిత్యర్థః. కుతః? స్తిమితం విస్తయాన్నిశ్చలం అమరభర్తురింద్రస్య
అజ్ఞాం సహస్రంకర్తృ-ద్రష్టు మలం సమర్థం న బధూత. తాసాం సౌందర్యసాగ
రస్యోద్వేలత్వా దితి భావః. అస్రోపమాంశౌరః. తల్లక్షణంతు. —శ్లో. 'స్వతస్సిద్ధే
న భిన్నేన సమ్మతేన చ ధర్మతః, సామ్యమన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చేదేకదోషమే' తి.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహాపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లినాథనూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యానాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యానాయాం షష్ఠ స్కంధః.

—

న ప్రమ స్సర్గః.

మూ. శ్రీమద్భిస్సరథగజై స్సురాఁగనానాం
గుప్తానామథ సుచివై సిలోకభక్తుః.
సమ్మార్చన్నలఘువిమానరంధ్రభిన్నః
ప్రస్థానం సమభిదధే మృదంగనాదః.

౧

వ్యా. శ్రీమద్భరితి. అథ ప్రస్థానానంతరం. శ్రీమద్భిః శోభావద్భిః. సహ
రథగజేన సరథగజాః జైః. * 'తేన సహ'తి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః.
త్రయాణాం లోకానాం భక్తుః త్రిలోకభక్తు రింద్రస్య. * 'తద్ధితాశ్చ'త్యాదినా
ఉత్తరపదసమాసః. సుచివైర్గంధరైః. గుప్తానాం మరాఁగనానాం ప్రస్థానం గమ
నం. అలఘుఘ మహత్సు విమానరంధ్రేఘ విమానానాం రంధ్రేఘకుక్షిమహారేఘ
భిన్నః ప్రతిధ్వనై రనేకభూతః అతఏవ సమ్మార్చక్ వ్యాఘ్నవక్-మృదంగనాదః
సమభిదధే అదఙ్ఘృ. పారేభ్య ఇతి శేవః. అస్మిక్తాపక్తే ప్రహ్ని జీవృత్తం. 'హ్ను
క్తౌగ త్రిదశయతిః ప్రహ్ని జీయ' మితి లక్షణాత్.

మూ. సోత్కంఠైరమరగజైరసుప్రకీర్ణా
నిర్మలాయ జ్వలితరుచః పురాన్తః పునః,
రామాణాముపరి వివస్వతస్సితానాం
నానేదే చరితగుణత్వమాతపత్రైః.

౨

వ్యా. సోత్కంఠైరితి. సోత్కంఠైరవేక్షణోత్సుకైరిత్యర్థః. అమరగజై రసు
ప్రకీర్ణాదాకీర్ణాత్. జ్వలితరుచః దీప్తకాంతేః మఘాన ఇంద్రస్య పురాదమరావత్యాః,
నిర్మలాయ నిర్గత్య. * నిపూర్వాత్ యాతేక్వోల్యన్. వివస్వతః ఉపరిస్థితానాం రామా
ణాం ఆతపాత్రాయంత ఇత్యాపత్రాణి జైః. ముపీతియోగవిభాగా త్కప్రత్యయః. చరి
త గుణత్వం సార్థకత్వం-నానేదే నప్రాపే. తాసాం సూర్యోపరిస్థితత్వేనాతపాభావా
దాతపత్రాణామసంభవాదితి భావః.

మూ. ధూతానామభిముఖపాతిభిస్సమీరై
రాయాసాదవిశదలోచనోత్పలానామ్,

అనిశ్యే మదజనితాం శ్రియం వధూనా
ముష్ణాంశుద్యుతిజనితః కపోలరాగః.

3

వ్యా. ధూతానామితి, అభిముఖపాతిభిః సమీరైః ప్రతిఘటనాతైః ధూతానామితి దుర్విమిత్తనూచనం. ఆయాసాద్ధృతిప్రయాసాత్ అవికచేతిపాశే-ఈషన్తృకులితదృశాం వధూనాం - ఉష్ణాంశుద్యుతిజనితః ఆతపకృతః కపోలానాం రాగః పాటతత్వం మదేన జనితాం శ్రియం తత్సదృశీం శ్రియమిత్యర్థః. ఆత ఏవ నిదర్శనాలంకారః. అనిశ్యే అనీతవాత్. వధూనితి శేషః. *అజ్ఞూర్వాన్నయతే కర్తరి లిట్* ఇకారానుబంధత్వాదాత్త నేపదమ్.

మూ. తిష్ఠద్భిః కథమపి దేవతానుభావా
దాకృష్టైః ప్రజవిభిరాయతం తురంగైః,
సేమీనా మనతి వివర్తనే రథౌమై
రాసేదే వియతి విమానవత్ప్రేవృత్తిః.

౪

వ్యా. తిష్ఠద్భిరితి. కథమపి బాధం. ని. 'కథ మాది తథా ప్యంతం యత్న గౌరవబాధయో' రితి వైజయంతీ. దేవతానా మనుభావా త్సమర్థ్యాత్ తిష్ఠద్భిః ఆపతద్భి రిత్యర్థః. రథవిశేషణ మేతత్. ప్రజవిభి ర్యేగవద్భిః తురంగై రాయతం దూర మాకృష్టైః రథౌమైః-వియతి-సేమీనాం చక్రధారాణాం. ని. 'చక్రధారా ప్రధిర్నమి' రితి యాదవః. వివర్తనే భ్రమణే అనతి విమానవద్విమానానామిత్యేత్యుపమా. తత్ర తస్యేవేతివతి ప్రత్యయః. ప్రవృత్తిర్గతిరాసేదే ప్రాప్తా. సదేః కర్తరి లిట్.

మూ. కాంతానాం కృతపులక స్తనాంగరాగే
వక్త్రేషు చ్యుతతిలకేషు మాక్తికాభః,
సంపేదే శ్రమసలిలోద్గమో విభూషా
రమ్యాణాం వికృతిరపి శ్రియం తనోతి.

౫

వ్యా. కాంతానామితి. కాంతానాం ఆపరసాం. స్తనానామంగరాగే కృతపులకః కృతిరోహంఛః. చ్యుతాః ప్రస్ఫుష్టా స్తిలకౌ యేహం తేషు వక్త్రేషు. మాక్తికాభః శ్రమసలిలోద్గమః స్వేగోచ్ఛేదః విభూషా భూషణం సంపేదే సంపన్నః. కర్తరి లిట్. తథాహి.-రమ్యాణాం స్వభావసుందరాణాం వికృతిరపి శ్రియం తనోతి. అతః స్వేదస్యాపి భూషణత్వముపపద్యత ఇతి భావః.

మూ. రాజద్భిః పతి మరుతామభిన్న హృదై
దుల్కారిస్సుటగతిభిర్ధ్వజాంశుకానామ్,

తేజోభిః కనకనికాపరాజగౌరై

రామామః క్రియత ఇవ స్త సాతిరేకః.

౬

వ్యా. రాజద్భిరితి. సురుతాం పథి ఆకాశే. రాజద్భిః దీప్యమానైః అభిన్న రూపై రవిచ్ఛిన్నాకారైః. ఆతవన ఉల్కానా మర్చింపీన స్ఫుటగతిని దీప్తమార్గాణి తైః. కనకస్య నికాషో నికషణం తస్య రాజిః రేఖా తద్వద్భారై రరుణైః. ని. 'కాశోరుణే నీతే పీత' ఇతి విశ్వః. ధ్వజాంశుకానాం తేజోభిః ఆయామః తేషా మేవ చైర్ఘ్నం సాతిరేకః సాతిశయః క్రియతేస్తేన కృత ఇవ-దీర్ఘా ధ్వజపటాః స్యతేజఃప్రసారేణ దీర్ఘతయా ఇవాలక్ష్యం లేత్సుత్యేత్సౌ. సాచోల్కాద్యపమాను ప్రాణితా.

మూ. రామాణామవజితమాల్యసాకుమార్యే

సంప్రాప్తే వపుషి సహత్వమాతపస్య,

గంధర్వైరధిగతవిస్మయైః ప్రతీయే

కల్యాణీ విధిషు విచిత్రతా విధాతుః.

౭

వ్యా. రామాణామితి. మాలైవ మాల్యం స్వాస్థ్యే ష్యజ్ఞో, యద్యా. * మఱి ధారణ ఇతి ధాతో ర్మల్యతే ధార్యత ఇతి మాల్యం. * 'ఋహలోర్ల్యత్'. తస్య సాకుమార్యం-ఆవజితం యేన తస్మిన్-కుసుమాదపి సుకుమార ఇత్యర్థః. రామాణాం వపుషి-ఆతపస్య. * కృద్యోగే కర్తృణి షష్ఠీ. సహత ఇతి సహం తమం. వచాద్యచ్. తస్య భావస్సహత్వం తత్సంప్రాప్తే సతి అధిగతవిస్మయైః గంధర్వైః-విధాతుర్భృచ్చాణః-విధిషు సృష్టిషు - కల్యాణీ సాధీయసీ ఉపకారకత్వాదితి భావః. విచిత్రతా నానావిధత్వం-ప్రతీయే అవగతా జ్ఞాతా, ప్రతిపూర్వా దిణః కర్తృణి లిట్.

మూ. సిందూరైః కృతరుచయస్సహేమకత్యైః

ప్రాతోభిస్త్రిదశగజా మదం త్షరంతః,

సాదృశ్యం యయురదణాంశురాగభిన్నై

ర్వస్వద్భిస్సస్ఫురితతప్తపూదైః పయోదైః.

౮

వ్యా. సిందూరైరితి. సిందూరైః నాగసంభవాభైః రాగద్రవ్యైః. ని. 'సిందూరం నాగసంభవ' మిత్యమరః. కృతరుచయః - ఆలంకృతా ఇత్యర్థః. సహ సేముః కత్యైభిః మధ్యబంధనైః - సహేమకత్యైః. * 'తేన సహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః. ని. 'కత్యై ప్రత్యోష్ఠే వార్త్యజేః కాంచ్యాం మధ్యేభబంధన' ఇత్యమరః. ప్రాతోభిః సప్తభిర్దశాదీభిః. శ్లో. 'కరాత్కటాభ్యాం మేధ్యాచ్చ సేత్రాభ్యాం చ మదస్రతి' రితి బాలకాప్యే. కరాన్నాసారంధ్రాభ్యామిత్యర్థః. మదం త్షరంతః రన్తంతః - త్రిదశగజాః అరుణస్వార్కస్య అంశుకానాం రాగేణ ఆరు

జ్యేన భిన్నైః సంస్పృష్టైః వర్ష ద్భిః స్ఫురితశతప్రాదైః స్ఫురితతటిత్కైః పయోదైః -
సాదృశ్యం యయు రిత్సుపమాలంకారః.

మూ. అత్యర్థం దురుపసదాదుపేత్య దూరం
పర్యంతాదహిమమయూఖమండలస్య,
ఆశానాముపరిచితామివైకవేణీం

రమ్యోర్మిం త్రిదశనదీం యయర్బలాని.

౯

వ్యా. అత్యర్థమితి. బలాని సైన్యాని అత్యర్థం దురుపసదాత్ దుస్సహత్ -
అహిమ మయూఖమండలస్య నూర్యబింబస్య-పర్యంతాత్ప్రాంతాత్-దూర ముపేత్య
అగత్య-ఆకాశాం ఉపరిచితాం సంభితాం ఏకవేణీమివ స్థితామిత్సు త్రేప్తిః - గంగా
కేశయోః శుక్లకృష్ణతయా సామ్యాసంభవాత్ దిశా మేకవేణీం హరలక్ష్మీమివేతి
కేచిత్. ని. 'మక్తా యష్టివైచికవేణీ హరభేదా ఇమే మతా' ఇతి. రమ్యా ఊర్మ
యస్తరంగాభంగ్యశ్చ యస్యాస్తాం త్రిదశనదీం మందాకినీం యయుః ప్రాపుః.

మూ. ఆమత్రభ్రమరకులాకులాని ధున్వ
న్నద్ధూతే గ్రధితరజాంసి పంకజాని,
కాంతానాం గగననదీతరంగశీత

స్సంతాపం విరమయతిస్త మాతరిశ్వా.

౧౦

వ్యా. ఆమత్రేతి. ఆమత్రైః భ్రమరకులైః ఆకులాని ఉద్ధూతాని ఉత్థాపితాని
గ్రధితాని అన్యోన్యబద్ధాని చ రజాంసి యేషు తాని పంకజాని ధున్వక్ కంప
యక్-సురభిరిత్యర్థః. గగననదీతరంగైః శీతః-మాతర్యంతరితే శ్వయతీతి మాతరిశ్వా
వాయుః-కాంతానాం సంతాపం విరమయతి స్త. శమయామానేత్యర్థః.

మూ. సంభిన్నైర్విభతురగావగాహనేన

ప్రాప్యోర్విరసపదవీం విమాసపక్ష్యైః,

తత్సూర్వం ప్రతివిదధే సురాపగాయా

వస్త్రాలిస్థలసంపత్తినం పయోభిః.

౧౧

వ్యా. సంభిన్నైరితి. ఇభితురగావగాహనేన హస్త్యశ్వానతోడనేన - సంభి
న్నైః సంతుభితైః-సురాపగాయాః పయోభిః కర్తృభిః-పదవీ మనుపదవ్యామిత్యర్థః.
*అక్షణేతం భూతే'త్యాదివా కర్తృప్రచనీయత్వాద్వితీయా. ఉర్యైః విపులాః
విమానస్త్రీః ప్రాప్య సురాజామితి శేషః. తదేన పూర్వం తత్సూర్వమిదం ప్రథ
మం యథా తథా, ఆకాశగంగాయః తటాభావాదితి భావః. వస్త్రాలిస్థం రోహి

భూమిఁను స్థానానితైః వివర్తనం ప్రత్యావృత్తిః. ని. 'వప్రః పితరి నా సత్త్రిక్షత్రే
రోధసి సామసి'తి వైజయంతీ + ప్రతివిదధే చక్రే ఇత్యతిశయోక్తిః.

మూ. క్రాంతానాం గ్రహచరితాత్పథో రథానా
మత్యగ్రక్షతసుర సేవ వేదికానామ్,
నిస్సంగం ప్రథిభి రుపాదదే వివృత్తి
స్సంపీడక్షుభితజలేషు తోయదేషు.

౧౨

వ్యా. క్రాంతానామితి. గ్రహైశ్చరితాత్ సూర్యాదిభిరాత్రితాత్ - కర్తృణీ
క్తిః. పథః మార్గాత్-క్రాంతానాం నిష్క్రంతానాం అత్య శ్చక్రధారా దారు
విశేషః. లేషు మస్త్రైః తతా దాతాః సురసేవ వేదికా యైస్తేషాం రథానాం ప్రథి
భిః సేమిభిః చక్రాంతైః. ని. 'చక్రం రథాంగం తస్యాంతే సేమి స్త్రీస్యాత్ప్రథిః
పుమా' నిత్యమరః. సంపీడేన నోద సేన క్షుభితాని జలాని యేషాం లేషు తోయదేషు-
నిస్సంగ మప్రతిఘాతం యథా తథా. వివృత్తిః పరిభ్రమణం ఉపాదదే స్వీకృతేత్యతి
శయోక్తిః స్వభావోక్త్యా సంస్పృజ్యతే. సంభిన్నక్షుభితేతి పాశే-సంభేదో విమర్దః.

మూ. తప్తానాముపదధరే విషాణభిన్నాః
ప్రహ్లాదం సురకరిణాం ఘనాః క్షరంతః,
యుక్తానాం ఖలు మహతాం పరోపకారే
కల్యాణీ భవతి రుజత్స్వపి ప్రవృత్తిః.

౧౩

వ్యా. తప్తానామితి. విషాణభిన్నాః గజదంతక్షతాః. ని. 'విషాణం దంతశృం
గయో'రితి హలాయధః. అత ఏవ క్షరంతః స్రవంతః-ఘనాః-తప్తానాం సురకరిణాం
ప్రహ్లాదం ఉపదధరే చక్రే. తథాహి. పరోపకారే యుక్తానాం ఆసక్తానాం మహ
తాం సతాం రుజత్స్వపి పీడయత్స్వపి విషయే కల్యాణీ హితకారినీ ప్రవృత్తిః వ్యా
పారో భవతి ఖల్విత్యర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః. తతో యుక్తం మేఘానాం గజ
దంతపాటితానా మపి తదాహ్లాదకత్వమితి భావః. (ఘనగ్రహణాద్యతో ఘనా దృఢా
స్తతో నవిశీర్ణాః కింతుపకృతకంత ఇతి తాత్పర్యార్థః.)

మూ. సంవాతా ముహూరినిలేన నీయమానే
దివ్యస్త్రీజఘనవరాంశుకే నివృత్తిమ్,
పర్యస్త్యత్ప్రభుమణిమేఖలాంశుజాలం
సంజజ్జే యుతకమివాంతరీయమూర్వ్యో.

౧౪

+ 'వప్రః పితరిశేదారే వప్రః ప్రాకారరోధసా'రితి వైజయంతీ, ఇతి మంబా
భృత్యతే.

వ్యా. సంవాతేతి. సంవాతా సంవహతా. * వాగలిగంధనయోరితి ధాతో శృత్వ ప్రత్యయః. అనిలేన కామి నేవేతి భావః. దివ్యస్త్రీణాం గఘ నేఘ వరం శ్రేష్ఠం యదంశుకం తస్మిన్ నివృత్తిం అపహరం ముచు ర్మీయమానే గతి - పర్యవ్యుత్ ప్రసర్వత్ పృథు వికాలం మణిమేఖలాంశుజాలం ఊర్వోయ్యుతకం చలనాఖ్యమివ. ని. 'యుతకం సంశయే యుక్తే యాతకే చలనేఽపి చే'తి విశ్వః. అంతరే భవం అంత రీయం ఆధోంశుకం. *గహాదిభ్యశ్చేతి ఛప్రత్యయః. ని. 'అంతరీయోపసంవానపరి ధానాన్యధోంశుక' ఇత్యమరః. సంజన్తే సంజాతం. జనీధాతోః కర్తరి లిట్, ఉత్పే ఙ్మలంకారః.

మూ. అప్యార్ద్రీకృతతిలకాస్తుమారపాతైః

ప్రహ్లాదం శమితపరిశ్రమా దిశంతః

కాంతానాం బహుమతిమాయయుః పయోదా

నాల్పీయా నృహు సుకృతం హినస్తి దోషః.

౧౫

వ్యా. అపీతి. తుమరపాతైః కీకరవర్షైః. ని. 'తుమరా హిమకీకరా' వితి విశ్వః.

అర్ద్రీకృతతిలకా అపి మార్జితవిశేషకా అపి - శమితపరిశ్రమా-ఆతపవ - ప్రహ్లాదం దిశంతః ఆనందకారిణః-పయోదాః-కాంతానాం-కర్తరి పశ్యే. బహుమతిం తిలకార్ద్రీ కరణదోషేఽపి పరిశ్రమశమనేన ప్రహర్షదానాత్సత్కార మాయయుః. తథాహి- అల్పీయాకా అల్పః దోషః బహుప్రభూతం సుకృతముపకారం న హినస్తి న నిహంతి. అర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

మూ. యాతస్య గ్రథితతరంగసైకతాభే

విచ్ఛేదం విపయసి వారివాహజాలే,

ఆలేమస్తి దశవధూజనాంగభాజాం

సంధానం సురధనుమః ప్రభా మణీనామ్.

౧౬

వ్యా. యాతస్యేతి. గ్రథితతరంగం బద్ధో యత్రైకతం తస్య ఆభేవాభా యస్య తస్మిన్ వికలాని పయాంసి యస్తా తస్మిన్విపయసి నిర్జలే. * 'శేషా ద్విభా' షేతి వికల్పాన్న సమాసాంతః. ఉరః ప్రభృతిఘ పాతస్తు పయశ్చబద్ధస్యైకవచనాం తస్యైవేతి న కచ్చి ద్విరోధః. వారివాహజాలే మేఘబృందే విచ్ఛేదం త్రుటిం యాత స్య సురధనుమః ఇంద్రచాపస్య త్రిదశవధూజనాంగభాజాం మణీనాం తదంగసంగి విభూషామణీనామిత్యర్థః. ప్రభాః కాంతయః - సంధానం ఆలేమః చంద్రః. అత్ర భరణప్రభాణామింద్రచాప సంధానాసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తి రలంకారః.

మూ. సంసిద్ధావితకరణీముసన్నిబద్ధై

రాలాపైః పిపతిషతాం విలంఘ్య వీధీమ్,

ఆసేదే దశశతలోచనధ్వజిన్యా

జీమూక్షైరపిహితనానురింద్రక్షిలః.

౧౭

వ్యా. సంసిద్ధానితి. సంసిద్ధౌ కార్యసిద్ధివిషయే-ఇతీతం భావినా ప్రకారేణ కర్తవ్య మితికరణీయం తేన సన్నిబద్ధః అనంతరకరణీయార్థసంబద్ధరిత్యర్థః. ఆలాపైరా భావజ్ఞైః-ఉపలక్షితయా. ని. 'స్వాదాధావణమాలాప' ఇత్యమరః. దశశతాని సంఖ్యా యేషు తాని లోచనాని యస్య సః దశశతలోచనః సహస్రాక్ష ఇత్యర్థః. తస్య ధ్వజిన్యా సేనయా-పిపతిపతాం పక్షిణాం వీధిం మార్గం. ని. 'పిత్సంతో నభసంగమా' ఇత్యమరః. * 'తనిపతి' త్యాదినా వికల్పా దిడాగమః. విలంఘ్య జీవనముదకమాయతే బద్ధ్యతే ఏష్యతి జీమూతాః ‡ పృషాదరాదిత్వాత్సాధుః. తైః అపిహితపానుః ఛాది తతిటః. తుంగతట ఇత్యర్థః. ఇంద్రక్షిలః ఆసేదే స్త్రాప్తః. సదేః కర్తృణి లిట్.

మూ. ఆక్షిణ్ణా ముఖనభినైర్విలాసిసినా

ముదూలస్ఫుటవిశదాతపత్రఫేనా,

సా తూర్యధ్వనితగభీరమాపతంతీ

భూభక్తుశ్శిరసి నభోనదీవ రేజే.

౧౮

వ్యా. ఆక్షిణ్ణి. విలాసినాం ముఖనభినైః. ఉపమితసమాసః. ఆక్షిణ్ణా వ్యాస్తా - ఉదూతాన్యూర్ధ్వముత్తిప్తాని స్ఫుటాన్యసంకుచితాని విశదాతపత్రాణి శ్వేతచ్ఛత్రాణి ఫేనా ఇవ యస్యాస్యా తథోక్తా. తూర్యధ్వనితైః వాద్యవిగ్లహైః గభీరం యథా తథా - భూభక్తుః ఇంద్రక్షిలస్య శిరసి ఆపతంతీ సా సేనా నభోనదీవ రేజే.

మూ. సేతుత్వం దధతి పయోముచాం వితాసే

సంరంభాదభిపతతో రథాక్ జవేన,

అనిన్యర్మియమితరశ్చిభుగ్నఘోణాః

కృచ్ఛేణ క్షితిమవనామినస్తురంగాః.

౧౯

వ్యా. సేతుత్వ మితి. పయోముచాం వితాసే సేతుత్వం దధతి సతి-సంరంభా దాటోపాజ్ఞవేన అభిపతతః వేఘబృందమధరీకృత్య ధావత ఇత్యర్థః. తథా భూతాక్ రథాక్ నియమితైః ఆకృష్టైః రశ్మిభిః ప్రగ్రహైః భుగ్నః ఆకుంచితాః ఘోణాః ప్రోధాః యేషాం తే. ని. 'కుంచితం నతం, ఆవిధం కుటిలం భుగ్నం వేత్తీతం వక్రమి త్యపి' ఇతి. 'కిరణప్రగ్రహా రశ్మి' ఇతి 'ఘోణాతు ప్రోథమత్రియ'మితి చామ రః. అవనమంతీత్యవనామినః అవనతపూర్వకాయాః తురంగాః - కృచ్ఛేణ మహతా ప్రయాసేన క్షితిమానిస్యరితి స్వభావోక్తః.

‡ జీవనస్యాదకస్య మూతః పుటబంధో యేషామితి ముంబాపుస్తకే.

మూ. మాహేంద్రం నగమభిః కరేణువర్యాః

పర్యంతసిఖిజలదా దివః పశంతః,

సాదృశ్యం నిలయసనిష్క్రంపపత్నైః

రాజగుర్జలనిధిశాయిభిర్నగేంద్రైః.

౨౦

వ్యా. మాహేంద్రమితి. మాహేంద్రం నగమభిః ఇంద్రక్షీలాభిముఖం.*

‘అభిఃపరిత’ ఇత్యాదినా ద్వితీయా. దివః అంతరిక్షే పశంతః ఆపశంతః - పర్యంత
స్థితాః పార్శ్వస్థాః జలదాః యేషాం తే కరేణుషు వర్యాః కరేణువర్యాః శ్రేష్ఠా
ఇత్యర్థః. *‘సనిధారణ’ ఇతి షష్ఠీసమాస ప్రతిషేధా త్నప్తమితి యోగవిభాగా
త్నప్తమీ సమాసః. నిలయనే స్థానే నిష్క్రంపపత్నైః సశ్చలపత్నైః జలనిధిశాయిభిః
నగేంద్రైః మైనాకాదిభి సాదృశ్యం అజగుర్జిత్యుపమా.

మూ. ఉత్సంగే సమవిషమే సమం మహాద్రేః

క్రాంతానాం వియదభిసాతలాఘవేన,

ఆమూలాదుపనదిసైక తేషు లేభే

సామగ్ర్యం ఖురపదవీ తురంగమాణామ్.

౨౧

వ్యా. ఉత్సంగ ఇతి. మహాద్రేః ఉత్సంగే మూర్ధని యత్సమవిషమం సమం చ
విషమం చ తస్మైక్ సమవిషమే నిష్నాన్నతే. ద్వంద్వైకవద్యావః. వియదభిసాత
లాఘవేన గగనసంచారపాటవేన సమమేకరూపమాగోహవహోహరహితమిత్యర్థః.
క్రాంతానాం గచ్ఛతాం తురంగమాణాం ఖురపదవీ ఖురపత్తిః - ఉపనది నదీ
సమీపే*‘అవ్యయాభావ’శ్చేతి నపుంసకత్వాద్భిస్వత్వం. సైక తేషు ఆమూలాస్తల
మారభ్య-దివ ఆరభ్యేతి యావత్. సమగ్ర్య భావః సామగ్ర్యం సాకల్యం భావే
వ్యక్తో + లేభే. సైకతా దన్యత్ర నిష్పేక్షా గగనసంచారేణ సమఖురస్పర్శాభావా
ద్విచ్ఛిన్నా ఖురసరణిః-సైకతే సన్యత్ర సమత్వాదవిచ్ఛిన్నేత్యర్థః.

మూ. సద్ధానం నిపతితనిర్ఘరాసు మంద్రైః

స్సమ్మూర్చస్పృతినినదై రధిత్యకాసు,

ఉద్గివైర్ఘనరివశంకయా మయూరైః

స్సోత్కంఠం ధ్వనిరుపశుశ్రువే రథానామ్.

౨౨

వ్యా. సద్ధానమితి. సద్ధానం సశబ్దం నిపతితాః నిర్ఘరాః ప్రవాహాయాను

+ మాతంపిచ్ఛేతి పితృదేవ జీషి సిద్ధే గౌరాదిషు మాతామహీశబ్దపాఠాత్.
పితృప్రయుక్తస్య జీషోఽనిత్యత్వజ్ఞాపనాత్. జీషభావః. అతఏనాహ వామనః,
‘వ్యభిషిక్తురణాదీకాశో బహుల’ మితి.

తాను. ని. 'ప్రవాహా నిర్ఘాతో యర' ఇత్యమరః. అధిత్యకాను నగోర్ధ్వభూమిషు.
ని. 'భూమి రూర్ధ్వ మధిత్యకే' త్యమరః. * 'ఉపాధిభ్యా' మిత్యాదినా త్యక
స్సృత్యః. మంద్రైః గంభీరైః. ని. 'కలో మంద్రస్తు గంభీర' ఇత్యమరః. ప్రతి
నివదైః ప్రతిధ్వవైః - సహార్యక్ వర్ధమానః-రథానాం ధ్వనిః ఘనరవశంకయా
గర్జితభ్రమేణేతి భ్రాంతి మదలంకారః. * ఉక్తీవైః మయూరైః సోత్కంఠం ఉప
శుశ్రువే. శ్రుతః శృణోతేః కర్తృణి లిట్.

మూ. సంభిన్నామవిరళపాతిభి ర్మయూఖై

రీలీలానాం భృకముపమేఖలం మణీనామ్,

విచ్ఛిన్నామివ వనితా నభోఽంతరాళే

వస్రాంభస్సుతిమవలోకయాంబభూవుః.

౨౩

వ్యా. సంభిన్నామితి. అవిరళపాతిభిః నిరంతరప్రసారిభిః ఉపమేఖలం-కటకే
స్వీత్యర్థః. ని. 'అథ మేఖలా, శ్రోణిస్థానేఽద్రికటకే కటిబంధే సబంధన' ఇతి
యాదవః. నీలానాం మణీనాం మయూరైః భృశం సంభిన్నాం ఏకీభూతాం-అతఏవ
నభోఽంతరాళే విచ్ఛిన్నామివ స్థితామిత్యత్యేయి. వస్రాంభస్సుతిం ప్రస్థోదక
ధారాం వనితాః అవలోకయాంబభూవుః. వస్రాంభస్సుతిః స్వచ్ఛాయపరిత్యాగేన
ఇంద్రనిలమణికాంతిస్వీకారరూపతన్మణోత్థాపితావిచ్ఛేదోత్పేక్షేతి తయోరంగాంగి
భావేన సంకరః. తేన చ విచ్ఛేదభ్రమరూపా భ్రాంతియాక వ్యజ్యతే.

మూ. ఆనన్మద్విపపదవీమదానిలాయ

క్రధ్యంతో ధిమమవమత్య ధూర్గతానామ్,

నవ్యాజం నిజకరిణీభి రాత్తచిత్తాః

ప్రస్థానం సురకరిణః కథంచిదీమః.

౨౪

వ్యా. ఆనన్నేతి. ధురం గతాస్తేషాం ధూర్గతానాం నియంతృజాంధియ మవ
మత్య అవజ్ఞాయ-అనన్నాయాం ద్విపపద వ్యాం వనగజమార్గే యో మదానితః తస్మై
క్రధ్యంతః తంప్రతి కుప్యంతః * 'క్రధగ్రపే'త్యాదినా సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ.
సవ్యాజం కపటం నిజకరిణీభిః ఆత్తచిత్తాః ఆకృష్టచిత్తాః సురకరిణః దేవనాగాః -
ప్రస్థానం గమనం కథంచిత్ కష్టేన ఈషః ఆభీశేషః.

మూ. సీగంద్రం పథిషు రజో రథాంగనుష్ఠం

పర్యస్యన్నవసలిలారుణం వహతీ,

ఆతేనే వనగమానాని వాహినీ సా

ఘర్జంతతుభిరదలేవ జహ్నుకన్యా.

౨౫

వ్యా. నీరంధ్రమితి. నీరంధ్రం సాంద్రం పథిషు రథాంగైశ్చక్తైః సున్నం ప్రేరితం ని. 'సుత్తనున్నాస్తవిష్ణుత విధక్షి ప్రేరితా స్సయా' ఇత్యమరః. పర్యవ్యుత్ ప్రసర్వత్ నవసలిలమివ అరుణం రజః వహంతీ సా వాహినీ నేనా - ఘర్జంతే ప్రావృషి తుభిరజలా కలుషాదకేత్యర్థః. జహ్నుక వ్యాగం గేవ-వనాని ఫలపుష్పప్రధానాని చ తాని గహనాని జీర్ణారణ్యాని చ తాని వనగహనాని ఆతేనే వ్యాసతే. అత్ర సమాసగతవాక్యగతోపమయోస్సజాతీయయోరంగంగిభావేన సంకరః.

మూ. సంభోగత మగహనామథోపగంగం

విభ్రాణాం జ్వలితమణీని సైకతాని,

అధ్యుషుశ్చ్యుతకుసుమాచితాం సహాయా

వృత్రారేరవిరళశాద్వలాం ధరిత్రీమ్.

౨౫

వ్యా. సంభోగేతి. అథ వృత్రారే రింద్రస్య సహాయః సచివాః గంధర్వాః - ఉపగంగం గంగాయాస్సమీపే. అవ్యయీభావస్య నపుంసకత్వాద్ధిప్యత్వం. సంభోగ తమగహనాం ఉపభోగయోగ్యతనాం - జ్వలితాః మణయో యేషు తాని సైకతాని విభ్రాణాం-భృషః కర్తరి అలక్యానచ. చ్యుతైః స్వతః పతితైః కుసుమైరాచితాం వ్యాప్తాం అవిరళా స్సాంద్రాః శాద్వలాశ్చాదప్రాయప్రదేశాః యస్యాం తాం ధరిత్రీం అధ్యుషుః ఆధిత్వం. వసతేర్యజాదిత్వాత్సంప్రసారణం. అత్ర ధరిత్రీవిశేషణపదార్థానామధివాసపేతుత్వాదనేకపదార్థపేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

మూ. భూభర్తుస్సమధికమాదధే తతోర్వాన్యః

శ్రీమత్రాం హరిసఖవాహినీని వేళః,

సంభక్తా కిమనులభం మహోదయానా

ముచ్చాప్రియం నయతి యదృచ్ఛయా హి యోగః.

వ్యా. భూభర్తురితి. తదా హరిసఖవాహినీనివేళః గంధర్వసేనాజిరం. 'నివేళ క్విలిరోద్వాహవిన్యాసేషు ప్రకీర్తిత' ఇతి కాశ్యతః. భూభర్తుః ఇంద్రకీలస్య-ఉర్వాన్యః సమధికం పూర్వస్తా దభ్యధికం యథా తథా శ్రీమత్రాం శ్రియమిత్యర్థః. † అదధే జనయామాస. తథాహి - మహోదయానాం మహాత్మనాం సంభక్తా సమ్యక్సేవాయాం. సంసక్తావీతి పాఠే సమ్యక్సంబంధే ఇత్యర్థః. కిమనులభం న కించిద్దుర్లభమిత్యర్థః. యతః యదృచ్ఛయా నైవాత్ యోగోఽపి ఉచ్చాప్రియముత్కర్షం నయతి. అత్ర ప్రకృత యదృచ్ఛాయోగస్యోత్కర్షార్థాధాయకత్వాభిధానాదప్రకృతభక్తియోగస్యో

† మత్వంతోత్తరభావప్రత్యయస్య మకుప్పృత్యయప్రకృత్యర్థార్థకత్వనియమాదితి భావః.

కర్మధానికత్వం కైమత్యన్యాయేనాపతతి ప్రాకరణికాదప్రాకరణికసిద్ధిరూపా
 థాప త్రిరంకారః, తదుక్తం.—శ్లో. 'ఏకస్య వస్తునో భావాద్యత్త వస్త్రస్యదాప
 తేత్, కైమత్యన్యాయతస్స స్వాదర్థాప త్రిరంక్రియే'తి.

మూ. సామోదాః కుసుమతరుక్రియో వివిక్తా

స్సంపత్తిః కిగలయశాలినీ లతానామ్,

సాఫల్యం యయురమరాంగనోపభుక్తా

స్స లక్ష్మీరుపకురుతే యయా పరేషామ్.

౨౭

వ్యా. సామోదా ఇతి. సామోదాః ససారభాః-కుసుమప్రధానా స్తరవః-కాక
 పార్థివాదిభు ద్రవ్యవ్యుత్పత్తిః. తేషాం శ్రియస్సమృద్ధయః. 'వివిక్తాః విజనప్రదేశాః. ని.
 'వివిక్తవిజనచ్చన్న విశ్వలాకా స్తథా రహ'ఇతి, 'వివిక్తా వూతవిజనా' ఇతి చామరః.
 కిగలయశాలినీ నవపల్ల వయతా లతానాం సంపత్తిః - ఏతా అమరాంగనోపభుక్తా
 స్సత్యః సాఫల్యం యయుః, తథాహి—యయా లక్ష్మ్య కరణేన పరేషాం ఉపకురుతే.
 లక్ష్మీవానితి శేషః. సా లక్ష్మీః నాశ్యేతి భావః. పరేషామిత్యత్త అనుకరోతి భగ
 వతో నారాయణస్యేత్యాది వత్ క్రియాదోగేఽపి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ.

మూ. క్లాంతోఽపి త్రిదశవధూజనః పురస్తా

లీనాహిశ్వసితవిలోలపల్లవానామ్,

సేవ్యానాం హతవిన్యయిరివావృతానాం

సంపర్కం పరిహరతి స్త చందనానామ్.

౨౮

వ్యా. క్లాంత ఇతి. క్లాంతోఽపి త్రిదశవధూజనః - పురస్తాదగ్రే లీనానాం
 సంక్రితానాం అహీనాం శ్వసితైః నిశ్వాసైః వితోలాః పల్లవా యేషాం తేషాం
 చందనానాం సంపర్కం-హతవిన్యయైః ఖలైః ఆవృతానాం సంభృతానాం సేవ్యానాం
 ప్రభూతాం సంపర్కమివ పరిహరతి స్త. దుష్టవద్దుష్టసంపృష్టా గుణాధ్యా అపి
 త్యాజ్యా ఇతి భావః.

మూ. ఉత్సృష్టద్వజకుథకంకటా ధరిత్రీ

మాసీతా విదితనయైః శ్రమం వినేతుమ్,

ఆక్షిప్తద్రుమగహనా యుగాంతవాతైః

పర్యస్తా గిరయ ఇవ ద్విపా విరేజః.

౨౯

వ్యా. ఉత్సృష్టేతి. ఉత్సృష్టాః ఆక్షిప్తాః ద్వజాః కుథా ఆస్తరణానికంకటా
 స్తనుత్రాణి చ యేభ్యస్తే. ని. 'ప్రవేశ్యాస్తరణం వర్ణః పరిస్తోమః కుథోద్వయో'రితి,
 'ఉరచ్చదః కంకటకో జాగరః కవచోఽస్త్రియా' మితి చామరః, విదితనయైః శ్రాభిజ్ఞైః

యంతృభిః-శ్రమం క్లమం విశేతుమపశేతుం ధరిత్రీమానీతాః నివేశ్యమానా ఇత్యర్థః.
ద్విపాః యుగాంతవాలై రాక్షిప్తాని ఉద్భృతాని ద్రుమాణాం గహనాని వనానియే
భ్యస్తే-పర్యస్తాః విపర్యాసీతాః గిరయ ఇవ విరేజాః. శుశుభిరే.

మూ. ప్రస్థానశ్రమజనితాం †విధాయ నిద్రా
మాముక్తే గజపతినా సదానపంకే,
శయ్యాంతే కులమలినాం ఊణం విలీనం

సంరంభచ్యుతమివ శృంఖలం చకాశే.

30

వ్యా. ప్రస్థానేతి. గజపతినా ప్రస్థానశ్రమేణ జనితాం నిద్రాం విహాయ,
అముక్తే అతఏవ సదానపంకే గజమదయుక్తే, శయ్యాంతే శయనీయదేశే ఊణం
విలీనం అలినాం మధుపానాం కులం. ని. 'మధులి ణ్మధుపాలిన' ఇత్యమరః. సంరం
భేణ ఉత్థానసంభ్రమేణ చ్యుతం భ్రష్టం శృంఖలం నిగళమివేత్యుత్పేక్ష. ని. 'అథ
శృంఖలా, అష్టకో నిగళోఽస్త్రీస్యా' డిత్యమరః. చకాశే శుశుభే.

మూ. ఆయన్తస్సరసరిదోఘురద్ధవరా
సంప్రాప్తం వనగజదానగంధిరోధః,
మూర్ధానం నిహితశితాంకుశం విధున్వక్
యంతారం న విగణయాంచకార నాగః.

31

వ్యా. ఆయన్త ఇతి. వనగజదానగంధోఽస్యాస్తీతి తథోక్తం రోధః పరకూల
మిత్యర్థః. సంప్రాప్తం గంతుం-ఆయన్తః ఉద్యుక్తః ప్రయత్నం కర్వాణ ఇత్యర్థః.
*యను ప్రయత్న ఇతి ధాతోః కర్తరిక్తః. కింతు సురసరిదోఘేన గంగాప్రవా
హేణ రుద్ధం వర్త్యయస్య సః నాగో గజః-నిహితః దత్తః శితస్తీక్షః అంకుశః
యన్తిక్ తం. ని. 'అంకుశోఽస్త్రీ సృణిః స్త్రియా' మిత్యమరః. మూర్ధానం
విధున్వక్-రోషేదితి భావః. యంతారం న విగణయాంచకార.

మూ. ఆరోఘస్సమవనతస్య పీతశేషే

సాశంకం పయసి సమీరితే కరేణ,

సమార్జన్నరుణమదస్త్రితీ కపోలా

సస్యందే మద ఇవ శికరః కరేణోః.

32

వ్యా. ఆరోఘితి. సమవనతస్య జలపానార్థమానతపూర్వకాయస్య కరేణోః
గజస్య. ని. 'కరేణు రిభ్యాం స్త్రీ సేభ' ఇత్యమరః. కరేణ పీతస్య శేషే పయసి -

ఆరోధుః హస్తపకాత్ సాశంకం సభయం-సమీరితే ఓస్తే సతీర్థ్యః. కిరః అంబు
కణః-అరుణే మదస్య సుతీ మదధారే యయో స్తా కపోలా సమ్మార్జకా ప్రమృజకా
* 'మృజేరజాదా సంక్రమే విభాషా వృద్ధి ర్యక్తవ్యేతి వృద్ధిః. † మద ఇన సస్యంఢే
సుప్రావ. మదసంపృక్తస్య మదసావర్ణ్యా స్తదోపమా.

మూ. ఆఘ్రాయ త్షణమతిత్వవ్యతాపి రోషా

దుత్తీరం సహితవివృతలోచనేన,

సంప్రక్తం వనకరిణాం మదాంబుసేక్షే

ర్నాచేమే హిమమపి వారి వారణేన.

33

వ్యా. ఆఘ్రాయేతి. అతిత్వవ్యతాప్యతిపిసాసతాపి త్షణమఘ్రాయ రోషా
దుత్తీరం పరతీర. విభక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః. నిహితే వివృతే ఘ్రాయే లోచనే
యేన తేన ప్రతిగజదిదృక్షయేతి భావః. వారణేన హిమం శీతలమపి వనకరిణాం
మదాంబుసేక్షః దానధారాభిః సంప్రక్తం వారి నాచేమే న పీతమిత్యర్థః. * చము
అదన ఇతి ధాతోః కర్తృణి లిట్.

మూ. ప్రశోచ్ఛితస్థదసురభీణి నిమ్నగాయాః

క్రీడంతో గజపతయః పయాంసి కృత్వా.

కింజల్కవ్యవహితతామ్రదానరేఖై

రుత్రేరుస్సరసిజగంధిభిః కపోతైః.

34

వ్యా. ప్రశోచ్ఛితది. క్రీడంతో విహరంతః - గజపతయః నిమ్నగాయాః
గంగాయాః పయాంసి ప్రశోచ్ఛితభిః తురద్భిః మదైః సురభీణి కృత్వా కింజల్కైః
శేపరైః వ్యవహితా స్తిరోహితా స్తామ్రా స్తామ్రవర్ణా దానరేఖా మదరాజయోయేషు
తైః అత ఏవ సరసిజగంధిభిః-కపోతైః ఉపలక్షితా స్సంతః ఉత్తేరు ర్నిర్జన్తః. అత్ర
మదసరసిజగంధయోస్సమయోర్వినిమయోక్త్యా సమపరివృత్తిరంతరంగం. ఏతేన
గజానాం నిమ్నగాయాశ్చ పరిమళవ్యర్థయాంతస్సంరంభో వ్యజ్యతే.

మూ. అక్షీరం బలరజసా ఘనారుణేన

ప్రక్షోభైస్సపది తరంగితం తటేషు,

మాతంగోన్మథితగురోజరేణుపింగం

మాంజివం వసనమివాంబు నిర్వభాసే.

35

వ్యా. అక్షీర మితి. ఘనారుణేన నాంద్ర లోహితేన. విశేషణసమాసః. బలరజసా
నీనాపరాగేణ-అక్షీరం-సపది ప్రక్షోభైః అలోడ్యైః తటేషు తరంగితం సంజాత

† సంక్రమః, నువృద్ధినిషేధహేతుః ప్రత్యయః, కిత్ ణిచ్చేతి యావత్.

తరంగం. *తారకాదిత్వాదితచ్-యద్వా తరంగవత్కృతం. *మత్స్యంతా తత్కరోతీతి
 చిచి కర్తణి క్తః. జావిష్ఠవద్భావాన్తరుహిణ్. తథా మాతంగైః - ఉన్నథితానాం
 బలితానాం సహజానాం రేణుభిః పింగం పిశంగం అంబు. మంజిష్ఠయా మహారజ
 సేన రక్తం మాంజిష్ఠం. తేన రక్తం రాగాదిత్యచ్. వసనమివ నిర్భభాసే-మాంజిష్ఠ
 మిత్త్యత్ర కాశేయ మితి వా పాఠః. తత్ర * 'కోకాడధి'తి సంభూతార్థే కోశశబ్దా
 డ్ధా. ని. 'కాశేయం క్రిమికోశోత్థ' మిత్త్యమరః.

మూ. శ్రీమద్భిర్నియమితకంధరాపరాంతై
 స్సంసక్తైరగురువ సేషు సాంగహారమ్,
 సంప్రాపే నిస్సృతమదాంబుభిర్జేంద్రైః
 ప్రస్యందిప్రచలితగండైలశోభా.

3౬

వ్యా. శ్రీమద్భిరితి. శ్రీమద్భిః శోభావద్భిః-నియమితాః కంధరాః అపరాం
 తాః చరమపాదాగ్రాణి చ యేషాం తైః. ని. 'అపరః పశ్చిమః పాద' ఇతి వైజయం
 తీ. అగురువ సేషు సాంగహారం సాంగవిక్షేపం యథా తథా-సంసక్తైః - నిస్సృతాని
 ప్రచలితాని మదాంబూని యేభ్యః తైః గజేంద్రైః-ప్రస్యందినః జలస్రావిణః - ప్రచ
 లితాయే గండజైలాస్ఫుటోపలా స్తేషాం శోభా సంప్రాపే ప్రాప్తా. కర్తణి లిట్.
 ని. గండజైలాస్ఫుటాః స్థూలోపలా గిరే రిత్త్యమరః. అత్రావ్యశోభాప్రాప్త్యసంభ
 వా తత్త్వదృశి శోభేతి ప్రతిబింబాక్షేపాన్నిదర్శనాలంకారః.

మూ. నిశ్చేషం ప్రశమిత రేణువారణానాం
 ప్రోతోభిర్నదజలముజ్జతామజస్రమ్,
 ఆమోదం వ్యవహితేభూరిపుష్పగంధం
 భిన్నైలసురభిమువాహ గంధవాహః.

3౭

వ్యా. నిశ్చేషమితి. గంధం వహతీతి గంధవాహో వాయుః * 'కర్తవ్యః.'
 ప్రోతోభిస్సప్తమదనాడీభిః-ఆజస్రం నిశ్చేషం యథా తథా ప్రశమితః రేణుశ్చేష
 తత్ మదజలముజ్జతాం వర్షతాం వారణానాం సంబంధినం. వ్యవహితే సిరస్కృతః
 భూరిః బహులః పుష్పగంధో యేన తం-భిన్నాః పుల్లః ఏలాలతావిశేషాః. ని. 'పు
 థ్వీకాచంద్రబాలైరే'త్వమరః. తత్ప్రస్పాణి చైలాః. ని. 'పుష్పే జాతిప్రభృతయః
 స్వలింగా వ్రీహయః ఫలే' ఇత్త్యమరః. భిన్నైలవత్సురభిం ఘ్రాజేంద్రియతర్పణ
 మిత్త్యపమా. పరిమళమామోదమువాహ వహతి స్త.

మూ. సాదృశ్యం దధతి గభీరమేఘఘోషే
 దన్నిద్రక్షుభితమృగాధిపశ్చుతాని,

ఆతేను శ్చకితచకోరసీలకంతా

స్కచ్చంతానమరమహేభబృంహితాని.

3౮

వ్యా. సాదృశ్యమితి. గంభీరమేఘఘోషైః సాంద్రగర్జితైః సాదృశ్యం దధ తీత్యుపమా. ఉదాహరణే శ్చత్వప్రత్యయః * 'వానపుంసక స్త్యే'తి వికల్పాన్నమథావః. ఉన్నిద్రాః బృంహితశ్రవణాదేవ ప్రబుధాః త్సుభితాః సంరభాశ్చ యే మృగాధిపాః తైః స్రుతాని ఆకర్ణితాని-నతు ప్రతిబుద్ధానీతి భావః. అమరమహేభబృంహితాని మహాంతశ్చ తే ఇభా గజాశ్చేతి మహేభాః అమరాణాం మహేభాః తేషాం బృంహితాని గర్జితాని-చచ్చంతా సమీప ప్రదేశాక్. ని. 'జలప్రాయమనూపం స్యాత్పుంసి కచ్చస్తథావిధ' ఇత్యమరః. చకితాః గర్జితశంకయా సంభ్రంతాః చకోరాః పక్షి విశేషః సీలకంతాః మయూరాశ్చ యేషు తాక్ తథాభూతాక్ ఆతేనుః భ్రాంతిమ దలంకారః.

మూ. శాఖావసక్తకమనీయపరిచ్ఛదానా

మధ్వశ్రమాకులవధూజనసేవితానామ్,

జజ్ఞే నివేశనవిభాగపరిష్కృతానాం

లక్ష్మీః పురోపవనజా వనపాదపానామ్.

3౯

ఇతి శ్రీభారవికృత కిరాతార్జునీయే లక్ష్మీపదలాంఛనే

మహాకావ్యే సప్తమస్కర్గః.

వ్యా. కాభేతి. పరితః ఛాద్యతే అనేనేతి పరిచ్ఛదః పరికరః వసనాధరణా దిః * 'పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయణే'తి ఘప్రత్యయః. * 'ఛాదేర్ణై ఓద్యువ్రపర్గ స్త్యే'తి హ్రస్వత్వం. శాఖాను అవసక్తాః కమనీయాః పరిచ్ఛదాః యేషాం తేషాం - అధ్వని శ్రమః తేన ఆకులైః పీడితైః వధూజనై స్సేవితానాం విభాగైః అవాసభూమి విచ్ఛేదైః-పరిష్కృతానామంతకృతానాం * 'సంపరిభ్యామి'త్యాడినా గుట. వన పాదపానాం అరణ్యవృక్షాణాం-పురే యదుపవనం కృత్రిమవనం తత్రజాతా పురోప వనజా లక్ష్మీః జజ్ఞేజాతా. అత్రాన్యస్యాన్యలక్ష్మీసంబంధాసంభవా తత్తన్నదృశీతి సాదృ శ్యాక్షేపాదసంబంధవద్యస్తు సంబంధనిబంధనేయం నిదర్శనాః. వసంతతిలకావృత్రం శ్లో. 'ఉక్తా వసంతతిలకా తథజాజగౌగ' ఇతి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీపదనాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహాపాధ్యాయ

కోలాచలమల్లినాథనూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యానాయాం

ఘంటాపథసమాఖ్యానాయాం సప్తమస్కర్గః.

అష్టమ స్కంధః.

అవ. ఇత్థం సేనానివేశముపకర్ణ్య ఆధునా శుష్పాపచయం వర్ణయతి.—

మూ. అథ స్వమాయాకృతమందిరోజ్వలం

జ్వలన్మణివ్యోమసదాం సనాతనమ్,

సురాంగనా గోపతిచాపగోపురం

పురం వనానాం విజిహ్వయా జహుః.

౧

వ్యా. అథేతి. అథ నివేశనానంతరం-సురాంగనాః ఆపురసః-స్వమాయయా స్వేచ్ఛాచితేషేణ కృతైః నిర్మితై మందిరైః ఉజ్వలం దీప్తం-జ్వలంతః మణయః య స్సిక్త తత్-వ్యోమసదాం గంధర్వాణాం సనాతనం సదాతనం *‘సాయంచర’మిత్యా దినా భవార్థే ట్యుల్-తుడాగమశ్చ. గౌర్వజ్రం స్వగోవా, తత్పరిరంద్రః తచ్ఛాప సవర్ణాని గోపురాణి యస్య తత్తథోక్తమితువమా. పురం నగరం వనానాం విజిహ్వయా వనాని విహర్తుమిచ్ఛయా *కర్తృణి వస్తీ. జహుః తత్యజాః *జహితేర్లట్. అత్ర జ్వలం జ్వలదితి పురం పురమితి చాసకృద్వ్యంజనద్వయావృత్త్యా ఛేకానుప్రాసః. అన్యత్ర తస్యైవపరీత్యా ద్వృత్త్యనుప్రాస ఇతి తయోరుపమాయాశ్చ సంస్పృష్టిః. అస్సిక్త సర్గే వంశస్థం వృత్తం. ‘జతౌ తు వంశస్థ ముదీరితం జరా’ వితి లక్షణాత్.

మూ. యథాయథం తాన్మహితా నభిశ్చరైః

ప్రభాభి రుద్భాసితశ్చైలవీరుధః,

వనం విశంత్యో వనజాయతేక్షణాః

క్షణద్యుతీనాం దధు రేకరూపతామ్.

౨

వ్యా. యథాయథమితి. యథాయథం యథాస్వం-స్వకీయ మనలిక్ర మ్యేత్యర్థః. ని. ‘యథా స్వేతు యథాయథ’ మిత్యమరః. *‘యథా స్వే యథాయథం’ ఇతి నపుం నకత్వ నిపాతేన ప్రాస్తవ్యం. నభిశ్చరైర్గంధర్వైః-మేఘైశ్చ సహితాః ప్రభాభిః స్వ దీప్తిభిః ఉద్భాసితాః శైలవీరుధో యాభిస్తాః-తాః పురోక్తాః వనజాయతేక్షణాః పద్మవికాసతోచనాః క్రియః వనం విశంత్యః-క్షణం ధృతిర్యాసాం తాసాం క్షణ ద్యుతీనాం విద్యుతాం - ఏకరూపతాం సమానరూపతాం దధుః. ముహుర్ముహంత రాశే తాసాం స్ఫురణస్య క్షణికత్వాదితి భావః, శ్లేషానుప్రాణితేయముపమా. శ్లేష ఏవేతి శేచిత్. ఉభయథాప్యనుప్రాసేన సంసర్గః.

మూ. నివృత్తవృత్తోరుపయోధరస్య క్షమః
 ప్రవృత్తనిర్వాది విభూషణారవః,
 నితంబినీనాం భృశమాదధే ధృశిం
 సభః ప్రయాణాదవనౌ పరిక్రమః.

3

వ్యా. నివృత్తేతి. నివృత్తః గతః వృత్తస్య వర్తమానస్య ఉరుపయోధరస్య క్షమ యస్మిక్ సః. పాదప్రక్షేపణేషు విక్రాంతిసంభవాదితి భావః. కించ, ప్రవృత్తో జాతో నిర్వాది విభూషణానాం నూపురాదీనామారవో యస్మిక్ సః. అవనౌ పృథివ్యాం - పరిక్రమః సంచారః నితంబినీనాం స్త్రీణాం సభః ప్రయాణాద్భృశమధికం * 'పంచ మివిభక్తే' ఇతి పంచమి. ధృశిం సంతోషమాదధే. అత్ర విశిష్టపరిక్రమస్య ధృత్యాధానపీకుత్వాత్కావ్యలింగ మలంకారః.

ఘనాని కామం కుసుమాని బిభ్రతఃకరప్రచేయాన్యపహాయశాఖనః,
 పురోఽభిరస్తే సురసుందరీజనై ర్యథోత్తరేచ్ఛా హిగుణేషు కామినః.

వ్యా. ఘనానీతి. ఘనాని సాంద్రాణి నకు విరళాని కరప్రచేయాని హస్తగ్రాహ్యాణి న తూచ్ఛాని. * 'కృత్వైర్విరధికార్థవచనే' ఇతి తృతీయాసమాసః. కామం కుసుమాని బిభ్రతః నవకుసుమితాః-కాఖినః తయాః అపహాయ-సురసుందరీజనైః పురోఽగ్రతః అభిరస్తే అభిసృతం. * భావే లిట్. తథాహి-కామినః గుణేష్వతి శయేషు వివయే ఉత్తరముత్తరం యథోత్తరం * వీష్వానేఽవ్యయిభావః. యథోత్తరమిచ్ఛా యేషాం తే యథోత్తరేచ్ఛా, ఉత్తరోత్తరాభిలాషుకా హి. అత్ర పరికరోత్థాపితోఽర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

మూ. తనూరలక్తారుణపాణిపల్లవాః

స్ఫురన్నఖాంశూవృక్షరమంజరీభృతః,

విలాసినీబాహులతా వనాళయో

విలేపనామోదహృతాస్సిషేవిరే.

౫

వ్యా. తనూరీతి. విలేపనానాం ఆమోదేన హృతా ఆకృష్టా వనాళయో వనభృంగాః, తనూః కృతాః - అలక్తై రరుణాః పాణయ ఏవ పల్లవాః యాసాం తాః స్ఫురంతః నఖాంశూనా ముత్కరాః పుంజా ఏవ మంజర్యః తాః బిభ్రతీతి తథోక్తాః. * క్లిప్. విలాసినీనాం బాహవ ఏవ లతాః తాః - సిషేవిరే. అత్ర సమస్తవస్తువిషయ సావయవరూపకమలంకారః. పాణ్యాద్యవయవేషు పల్లవాదీనాం బాహుషు అతానాం చ రూపజాదితి,

మూ. నిషీయమానస్తబకా శిలీముఖైరశోకయస్థిశ్చలబాలపల్లవా,
విడంబయంతీ దదృశే వధూజనైరమందదప్టోష్ఠకరావధూననమ్.

వ్యా. నిషీయమానేతి. శిలీముఖైః అభిభిః. ని. 'అభిభాణా శిలీముఖా' విత్య
మరః. నిషీయమానః స్తబకః గుచ్ఛో యస్యాస్యా. చలా బాలపల్లవా యస్యాస్యా.
అథ ఏవ అమందం దృఢం దప్టః ఓష్ఠో యస్మిన్ తత్ కరావధూననం కరకంపనం
విడంబయంతీ అనుకుర్వతీ. స్తబకపానేనోష్ఠదంశనం పల్లవచలనేన కరావధూననం
చానుకుర్వతీత్యర్థః. ధూణోఽన్యంతాల్లవత్. జీచి ధూణో ప్రీణో ధ్నుగ్వక్తవ్య
ఇతి సుగాగమః. అశోకయస్థిః అశోకకాఢేత్యర్థః. వధూజనైః దదృశే దృష్ట. అత్ర
విడంబయంతీతి ప్రస్తుతాశోకాభావిశేషధూతోపమామహిమ్నా అప్రస్తుత
నాయితాప్రతీతేస్సమాసోక్తి రలంకారః. తదుపాపితమైవోపమయాంగాగిభావేన
సంకీర్యతే.

అవ. అథ కాచిన్తనుపాక్రాంతాం కాంచినాహ.—

కరాధునానా నవపల్లవాకృతీ వృధాకృథా మానిని మాపరిశ్రమం,
ఉపేయుషీ కల్పలతాభిశంకయా కథన్నివృత్తస్త్రిత్యతి వట్పదావలిః.

వ్యా. కరాచితి. మానపరిహారేణ మధుపాశ్రయణేన న కశ్చిద్బాధ ఇత్యాశ
యేన సంబోధయతి—హే మానినీతి. నవపల్లవస్య ఆకృతిరివ ఆకృతిర్యయోరిత్యు
పమా-తా కరాధునానా *ధుఖః క్రైయాదికాత్కర్తరి అటశ్చానచ్. వృధావ్యర్థం
పరిశ్రమం మాకృథాః మాకురువ్య. కరోతేరాశ్రిత్యే మాజి లుజ్. వృధాత్వే
హేతుమాహ. కల్పలతాభిశంకయా కల్పవనీధ్రమేణేతి భ్రాంతిమదలంకారః. ఉపే
యుషీ ఉపగతా పట్పదావలిః-కథన్ను. ఇతః త్రిస్యతి విధేతి. నత్రస్యత్యేవేత్యర్థః.
*'వాభ్రాణే'త్యాదినా వికల్పాత్ శ్యక్ ప్రత్యయః. అత్ర కాంతాపరిశ్రమవైయగ్ధ్య
రూపకార్యస్య పట్పదావలిః కల్పవనీధ్రమనిబంధనత్రాసాభావరూపకారణేన సమగ్ర
నాత్కారణేన కార్యసమర్థనమాపోఽర్థాంతరన్యాసః. స చ భ్రాంతిమతాంగాగి
భావేన సంకీర్ణస్సన్నువమయా సంస్కృజ్యతే.

అవ. అథ కాచిత్సఖీ కాంచిత్యుగయకుపితామాహ.—

మూ. జహీహి కోపం దయితోఽనుగమ్యతాం
పురోఽనుశేతే తవ చంచలం మనః,
ఇతి ప్రియం కాంచిదుపేతుమిచ్ఛతీం
పురానునిశ్యే నిపుణస్సఖీజనః.

౮

వ్యా. జహీహితి. ప్రియ ముపేతుం స్వయమేవానుసర్తుం-ఇచ్ఛతీం. *'ఆచ్ఛిన
ద్యోర్ము'మితి వికల్పాన్నువభావః. కాంచినాయితాం నిపుణః చిత్తజ్ఞః సఖీజనః

కోపం జహీహి త్యజ. * 'అచహ' వితి వికల్పాదీకారాదేశః. దయితః-అనుగమ్యతా మనుస్త్రియతాం. ఉభయత్రాపి ప్రాథమికానాం లోబ్. అన్యథా చంచలం అస్థిరం తవ మనః, పురోనుకేతే అగ్రేనుశంయుష్యతే, అనుతస్పృత ఇత్యర్థః. * 'యావత్పురా నిపాతయోగ్లబ్. ఇతి లబ్. ఇత్యనేన ప్రకారేణ పురా పూర్వమేవ అనునిన్యే ప్రసాదయమానుః.

అథ చతుర్థిః కాలాపకమాహః—

మూ. సమున్నతైః కాశదుకూలశాలిభిః

పరిక్వణత్సారసపజ్జీమేఖలైః,

ప్రతీరదేశైస్సృకళత్రచారుభి

ర్విభూషితాః కుంజసముద్రయోషితః.

౯

వ్యా. సమున్నతైరితి. సమున్నతైః కాశాని ఆశ్వవాలకుసుమాని దుకూలానీన తైః కాంత ఇతి తథోక్తైః. సారసపజ్జీయో మేఖలా ఇవ తాః పరిక్వణంతోయో యేషు తే తైః. స్వేషం కళత్రాణి శ్రోణ్య ఇవ చారవ తైః. ని. 'కళత్రం శ్రోణి భార్యయో' రిత్యమరః. ప్రతీరదేశైః తటప్రదేశైః - విభూషితాః కుంజసముద్ర యోషితః వననద్య ఇత్యర్థః. సురరాజయోషితాం మనాంపి జహ్రురితి సంబంధః. అత్ర తీరాదీనాం కళత్రాద్యౌపమ్యావ్యోషిచ్ఛబ్దసామర్థ్యాచ్చ నదీనాం యోషిదౌ పమ్యం గమ్యతే.

మూ. విమూరపాతేన భిదాముపేయుష

శ్చ్యుతాః ప్రవాహోదభితః ప్రసారిణః,

ప్రియాంకశీతా శుచిమాక్తికత్విషో

వనప్రహాసా ఇవ వారిబిందవః.

౧౦

వ్యా. విమూరేతి. విమూరాత్పాతేన భిదాం భేదం. * 'షిద్ధిదాదిభ్యోక్' ఇత్యక్ ప్రత్యయః. ఉపేయుషః ఉపగతాత్ ప్రవాహోచ్ఛ్యుతాః ఆత ఏవ అభితః ప్రసారిణః ప్రసర్పంతః ప్రియాణామంకః ఉత్సంగ ఇవ శీతాః శీతలాః - శుచీనాం మాక్తికానాం త్విష ఇవ త్విషో యేషం తే. కించ వనస్య ప్రహాసా ఇవ స్థితా ఇత్యుత్పేక్షా. వారిబిందవశ్చ అగ్రోపమయోరుభయోరుత్పేక్షాయాశ్చ సంస్పష్టిః.

మూ. సుఖిజనం ప్రేమ గురూకృతాదరం

నిరీక్షమాణా ఇవ నస్తుమూర్తయః.

స్థిరద్విరేఖాంజనశారితోదరై

ర్విసారిభిః పుష్పవిలోచనైర్లతాః.

౧౧

వ్యా. సభీతి. ద్వా రేఫా వర్ణవిశేషా యస్మిన్ స ద్విరేఫః. భ్రమరశబ్దస్తేన తదగ్ధో లక్ష్యతే. ద్వ్యక్షరం మానమితి విదధాతీతి భావ్యకారః. సిరాః నిశ్చలాః ద్విరేఫా ఏవాంజనాని తైః. కారితాని శబ్దకృతాని ఉదరాణి యేషాం తైః. ని. 'కారశ్శబ్దవాతయో' రితి విశ్వః. విసారిభిః విస్తృతైః - పుష్పజ్యేష్ఠ విలోచనాని తైః. ప్రేష్ఠా గురూకృతః ఆదగ్ధో యస్మిన్ కర్తృణి తత్తథా కాంతాజనం సభీజనం నిరీక్షమాణాః పశ్యంత్య ఇవ సిథితా ఇత్యుత్పేక్షా. కుతః? నమ్రమూర్తయః అవన తాంగ్యః లతాశ్చ. ఆత్మ దూపకోత్పేక్షయోస్సంకరః.

మూ. ఉపేయషీణాం బృహతీరధివ్యకా

మనాంసి జహ్రుస్సురరాజయోషితామ్,

కపోలకాష్ఠైః కరిణాం మదారుణై

రువాహితశ్యామరుచశ్చ చందనాః.

౧౨

వ్యా. ఉపేయషీణామితి. మదన ఆరుణైః అవ్యక్తరాగైః. ని. 'అవ్యక్తరాగ స్త్వయం' ఇత్యమరః. కరిణాం కపోలానాం కాష్ఠైః కషణైః ఉపాహితశ్యామరుచః జనితకృష్ణవర్ణా ఇతి తగ్గుణాలంకారః. చందనాః మలయజాశ్చ. ని. 'గంధనాగో మలయజో భద్రశ్రీశ్చందనోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. బృహతీః అధివ్యకాః ఊర్ధ్వ భూమిః ఉపేయషీణాం మరరాజయోషితాం మనాంసి జహ్రుః. ఆత్మ చతు శ్శ్లోక్యాం నద్యాదీనాం విశిష్టానామేవాపూరోమనోహరణహేతుత్వోక్త్యా కావ్య లింగమలంకారః.

మూ. స్వగోచరే సత్యపి చిత్తహరిణా

విలోభ్యమానాః ప్రసవేన శాఖరామ్,

సభశ్చరాణాముపకర్తుమిచ్ఛతాం

ప్రియాణి చక్రః ప్రణయేన యోషితిః.

౧౩

వ్యా. స్వగోచరమితి. చిత్తహరిణా మనోహరణ. శాఖినాం ప్రసవేన పుష్ప జాతేన. విలోభ్యమానాః ఆకృప్యమాణాః. తత్త్ర స్పృహయాశన ఇత్యర్థః. యోషితిః అప్సరసః-స్వగోచరే స్వవిషయే సత్యపి-ఆత్మ హస్తేనైవ గ్రహీతుం శక్త్యైశీత్యర్థః. ప్రసవ ఇతి శేషః. ఉపకర్తుం పరిచరితుం ఇచ్ఛతాం ప్రనూనాదిగానేన స్త్రియం చిక్షీర్షతాం సభశ్చరాణాం గంధర్వాణాం ప్రణయేన హేతునా ప్రియాణి ఆభిలషి తాని. మహ్యవిద మపచిత్వ ప్రయచ్ఛే త్యేవమాదీని చక్రః. స్వకర గ్రాహ్యమపి ప్రసవం స్వకాంతిప్రియాగం తిస్థియమానమేవాగ్రహీషురిత్యర్థః.

మూ. ప్రయచ్ఛతోచ్చైః కుసుమాసి మునీని

విపక్షగోత్రం దయితేన లంభితమ్,

న కించిదూచే చరణేన కేవలం

లిలేఖ బాష్పాకులలోచనా భువమ్.

౧౮

వ్యా. ప్రయచ్చతేతి. కుసుమాని ప్రయచ్చతా. * దాణో యచ్చాదేశః. దయితేన ఉచ్చైః విపక్షగోత్రం సపత్నీ నామధేయం లంభితా ప్రాపితా-తన్నామ్నా ఆచూతేత్యర్థః. ని. 'నామ గోత్రం కులం గోత్ర' మితి కాశ్యపః. అతఏవ-మానినీ న కించి దూచే. * క ర్తరి లిట్. కింతు కేవలం బాష్పాకులలోచనా సతీ చరణేన భువం లిలేఖ. గోత్రస్థలనజనితేర్హ్యానిమిత్తనిర్వేదాదితి భావః. తదుక్తం దశరూపకే.—శ్లో. 'తత్త్విజ్ఞానాపదీర్హ్యాదేర్హి ర్వదస్సాస్సవమాననా, తత్ర చింతాశ్రు నిశ్వాసవైవగ్గోచ్యాస్పదీనతా' ఇతి.

మూ. ప్రియేఽపరా యచ్చతి వాచమున్ముఖ

నిబద్ధదృష్టిశ్శిథిలాకులోచ్చయా,

నమాదధే నాంశుకమాహితం వృథా

వివేద పుష్పేషు న పాణిపల్లవమ్.

౧౯

వ్యా. ప్రియ ఇతి. వాచం యచ్చతి దదతి సమాలపతి సతీత్యర్థః. * దాణ శృత్యప్రత్యయః. పాశుత్యాదినా యచ్చాదేశః. ప్రియే నిబద్ధదృష్టిః అతఏవ ఉచ్చభీ శిథిలః శ్లఘః ఆకులశ్చలశ్చ ఉచ్చయో నీవీబంధో యస్యాస్సా. ని. 'నారీ కట్యంకుక గ్రంథో నీనిస్సాస్య దుచ్చయో ప్యథే'తి మార్తండు. ఆపరా అన్యాస్త్రీ అంశుకం న సమాదధే నబబంధ. రాగపారవశ్యాదితి భావః. పుష్పేషు వృథా మోఘం ఆపీతమాగోపితం అసానే ప్రసారితమిత్యర్థః. పాణిపల్లవం చ న వివేద. ప్రియాసక్తచిత్తతయేతి భావః. ఏషాచ ప్రగల్భా నాయకౌ పాణిపల్లవమిత్యత్ర అన్యతరసాధక బాధక ప్రమాణాభావాదుపమాదూపకయోస్సందేహాసంకరః.

మూ. సలీలమాన క్తలతాంతభూషణం

నమానజంత్యా కుసుమావతంసకమ్,

స్తనోపవీడం నునుదే నితంబినా

ఘనేన కశ్చిజ్జఘనేన కాంతయా.

౧౬

వ్యా. సలీలమితి ఆసక్తాః తగ్నా తతాంతాః పల్లవా ఏవ భూషణం యస్మిన్ కా తత్ పల్లవైస్సనూ గ్రథితమిత్యర్థః. కుసుమావతంసకం పుష్పకేఖరం కాంతదత్తమితి భావః. సలీలం సమానజంత్యా శిరసి ప్రతిదధత్యా * 'దంశసంజస్యంజాంశపీ'తి నలోపః. కాంతయా కశ్చిత్ స్తనాభ్యాముపవీడ్య స్తనోపవీడం * 'సప్రమ్యాంచే'త్యా దినా ణముల్పత్తియః. నితంబినా ప్రశస్తనితంబవతా * ప్రశంసాయామినిః. ఘనేన నిబిడేన జఘనేన. ని. 'ప్రశ్నాన్నిలంబః శ్రీకట్యాః క్షీణేతు జఘనం పుం' ఇత్యమరః. నునుది నున్ను. ఔత్సాహ్యాలిరకాదితి భావః. ఏషాచ ప్రగల్భా నాయకౌ.

అవ. అథ యుక్తేనాహ. —

మూ. కళత్ర భారేణ విలోలనీవినా
గళద్దుకుల స్తనశాలినోరసా,
వళివ్యపాయస్సుటరోమరాజినా
నిరాయతత్వా దుదరేణ తామ్యతా.

౧౭

వ్యా. కళత్రేతి. విలోలనీవినా గాత్రోన్నమనాద్విశిష్టవస్త్రగ్రంథినా-కళత్ర భారేణ శ్రోణిభారేణ. ని. 'కలత్రం శ్రోణిభార్యయో' రిత్యమరః. తథా గళత్ స్రంసమానం దుకులం యాభ్యాం తాభ్యాం స్తనాభ్యాం కాలత ఇతి తథోక్తేన ఉరసా-తథా-వళివ్యపాయేన భంగినిశ్చత్వా స్సుటా రోమరాజిర్యస్తిక్ తేన-నిరాయ తత్వా త్ప్రసారితత్వా త్తామ్యతా తనూభవతా ఉదరేణ చ ఉపలక్షితయా. స్వభావోక్తి రలంకారః.

మూ. విలంబమానాకుల కేశపాశయా

కయాచిదావిష్కృత బాహుమూలయా,

తరుప్రసూనానపదిశ్య సాదరం

మనోధినాథస్య మనస్సమాదదే.

౧౮

వ్యా. విలంబమానేతి. విలంబమానః విస్రంసమానః ఆకులః విలులితశ్చ కేశ పాశో యస్యా స్తయా-ఆవిష్కృతబాహుమూలయా దర్శితకక్షప్రదేశయా కయా చిత్యా తయా తరుప్రసూనానాని ఆపదిశ్య. ప్రసూనగ్రహణం వ్యాజీకృతేత్యర్థః. ని. 'వ్యాజీపదేశో లక్ష్యం చేత్యమరః. సాదరం సాభిలాషం మనోధినాథస్య ప్రియస్య మనః సమాదదే ఆచకృషే. * కర్తణి లుప్. సర్వాంగసౌష్ఠవదర్శనాత్సద్వ్యోలగ్నం ప్రియమనస్తత్రేతి భావః. అత్ర ప్రియమనోహరణహేతుభిః కాంతావిశేషణపదార్థైః

కావ్యలింగ ముత్తిష్టమానం స్వభావోక్త్యా సహాంగాంగిభావేన సంకీర్త్యతే.

మూ. వ్యపోహితుం లోచనతో ముఖానిలై

రపారయంతం కిల పుష్పజం రజః,

పయోధరేణోరసి కాచిదున్ననాః

ప్రియం జఘనోన్నతపీఠరస్తనీ.

౧౯

వ్యా. వ్యపోహితుమితి. ఉన్నతా పీఠరా చ స్తనాయస్యాస్నా ఉన్నతపీఠరస్తనీ*స్వాంగాచ్చైత్యాది నాజీష్. కాచిల్లోచనతః స్వనేత్రాత్-పుష్పజం రజః పరాగం ముఖానిలైః పూత్కారమారుచైః వ్యపోహితుమపనేతుం అపారయంతం కిల ఆశక్తు వంతమవ. కిలేత్యర్థికే. వస్తుతస్తు తదాస్యస్వర్పలోభాదపారయంతమిత్యర్థః. ప్రియ

మున్న నాః ఉత్సుకాసతీ అశవిన పయోధరేణ ఉరసి జఘాన. తత్కపటపరిజ్ఞానజన్యా దౌత్సుక్యాదితి భావః. హననస్య స్థానత్వాదురసీతి సప్తమి. ఇయంచ ప్రగల్భః.

మూ. ఇమాన్యమూనీత్యపవర్జితే శన్తై
ర్యథాభిరామం కుసుమాగ్రపల్లవే,
విహాయ నిస్సారతయేవ భూరుహాన్
పదం వనశ్రీర్యవితాసు నందధే.

౨౦

వా. ఇమానీతి. యద్యదభిరామం యథాభిరామం వీష్ణాయామవ్యయాభావః. కుసుమాన్యగ్రపల్లవాని చ కుసుమాగ్ర పల్లవం తస్మిన్. * 'జాతిరస్రాణి నా'మిత్యే కవద్భావా న్న పుంసకత్వం. ఇమాన్యమూని ఇతీతం నిర్దేశపూర్వకమిత్యర్థః. * ఇద మదసీనన్నికృష్టవిప్రకృష్టాథే. శన్తై రపవర్జితే ఆపచితే సతి వనశ్రీః నిస్సారతయేవేతి హేతూత్వేప్రేక్షా. భూరుహాన్ తరుాన్ విహాయ వనితాసు పదం నందధే. ఆత్మ వని తా గతాయాః పుష్పప్రసాధనజనితాయాః లక్ష్మ్యాః విషయభూతాయాః నిగరణేన విషయ భూతాయాః వనశ్రీయః వనితాగతత్వోక్త్యా అనంబంధే సంబంధరూపాభేదే ఆభేదరూపావా అతిశయోక్తిరలంకారః. శ్లో. 'విషయస్యానుపాదానా ద్విషయ్యుప నిబద్ధ్యతే, యత్ర సాతిశయోక్తిస్సాన్యత్కవిప్రాధోక్తిజీవితే'తి లక్షణాత్. ఉత్ప్రేక్షాత్వంగమస్యాః.

మూ. ప్రవాళభంగారుణపాణిపల్లవః
పరాగపాండుకృతపీఠరస్తనః,
మహీరుహః పుష్పసుగంధిరాజదే
వపుర్గుణోచ్చాయమివాంగనాజనః.

౨౧

వా. ప్రవాళేతి. ప్రవాళభంగేన పల్లవలవనేన అరుణపాణిపల్లవః. తద్రస రంజనా దిత్వర్థః. పరాగేణ పుష్పరజసా పాండుకృతా పీఠరస్తనా యస్య సః - పుష్పై స్సుగంధిః సురభిః అంగనాజనః మహీరుహః వృక్షజాతాత్ వపుర్గుణస్య స్వదే హనుణస్య ఉచ్చాయః పాణిపల్లవాదేర్యఉత్కర్షణం ఆదర్శలబ్ధవానివేత్వ్యప్రేక్షా. వస్తుతస్తు స్వాభావిక ఏవ ప్రవాళభంగాదిభిరభినయజ్యుత ఇతి భావః. ఉత్కృష్టః గ్రాయః ఉచ్చాయ ఇతి ఘృణంతేన ప్రాదిగమాసః. సతూపసృష్టా ధ్వజ్విత్వయః. శ్రీజీభువోఽనుపసగ్గ ఇతి ప్రతిషేధాత్.

అన. అథ పంచభిః శ్లోకైః తుళికమాహః—

మూ. వరోదుభిర్వాణిమాస్తపీవర్షైశ్చిరాయ ఖన్నా సవపల్లవశ్చియః,
సమేఽపి యాతృ చరణాససీశ్విరాన్చదాదేవ ప్రస్థలలిః పదేపదే.

వ్యా. వరోరుభిరితి. అనుసాను సానుషు యద్వర్త్య తతస్సకాశాత్-గురుణా
 ఖేదేన మంథరమలసం వినిర్యతీనాం నిగ్ధచ్ఛంతీనాం సురాంగ నానాం సంబంధిభిః వా
 రణ హస్తపీఠైః కరికరస్థూలైః-వరాశ్చ తే ఊరవశ్చ వైశ్చిరాయ శిన్నాక్-కించ
 నవపల్లవానాం శ్రీరివ శ్రీశ్యేషం తాక్ తదవృత్తమా నిత్యర్థః. అతఏవ సమే
 సమస్థలేపి కింపునర్విషమ ఇతి భావః. యామం గంతుం అనీశ్వరాక్ అశక్తాక్ అత
 ఏవ మదాదివ పథేపథే * వీస్సాయాం ద్విర్భావః. ప్రస్త అతశ్చరణాక్, మదాదివే
 త్యుపమా.

మూ. విసారి కాంచీమణిరశ్చి లబ్ధయా
 మనోహరోచ్చాయనితంబశోభయా,
 స్థితాని జిత్వా నవసై కతద్యుతిం
 శ్రమాతిరిక్తైర్జఘనాని గౌరవైః.

౨౩

వ్యా. విసారితి. విసారిభిః-కాంచీమణిరశ్చిభిః లబ్ధయా తజ్జనితయేత్యర్థః. మనో
 హరః ఉచ్చాయః ఉత్సేధో యేషం తేషం నితంబానాం శోభయా కరణేన. నవ
 సై కతానాం ద్యుతిం శోభాం జిత్వా స్థితాని తత్తుల్యానీత్యర్థః. అతఏవోపమాలంకా
 రః. శ్రమేణ అతిరిక్తైః అతిశయివైః గౌరవైః గురుత్వగుణైరుపలక్షితాని. భృశం
 భారాయమాణానీత్యర్థః. జఘనాని చ. ఉచ్చాయో వ్యాభ్యాతః.

మూ. సముచ్చస్వసత్పంకజకోశకోమలై
 రుపాహితశ్రీమ్యుపవీవి నాభిభిః,
 దధంతి మధ్యేషు వలీవిభంగిషు
 స్తనాతిభారాదుదరాణి నమ్రతామ్.

౨౪

వ్యా. సముచ్చస్వసదితి. సముచ్చస్వసత్పంకజకోశకోమలైః దళత్కమలముకుల
 ముద్గై రిత్యుపమా. నాభిభిః ప్రతారికాఖై ర్విరుదరజైరంగైః ని. 'అథ నాభిస్తు జం
 త్యంగే యస్య సంజ్ఞాప్రతారికా, రథచక్రస్య మధ్యస్థపిండికాయాం చ నూపుర' ఇతి
 శేషః. పుల్లింగతాయాం తు కవిరేవ ప్రమాణం †ఉపవీవీవ్యస్సమీపే-ఉపాహిత
 శ్రీణి జనితకాంతీని-తథా వలీవిభంగిషు ఊర్జిమత్సు మధ్యేషువలగ్నేషు స్తనాతిభా
 రాన్నమ్రతాం దధంతి బిభ్రాణాని. అ 'వా నపుంసక స్తేతి' వికల్పాచ్చతుర్నుమా
 గమః, ఉదరాణి చ.

†ముఖ్యరాట్ శ్రుతయో ర్నాభిః పుంసి ప్రాణ్యంగ కే ద్వయోరితి త్రికాండ
 శేషవచనాత్. 'ముఖ్యరాట్ శ్రుతయోః పుంసి నాభిః ప్రాణ్యంగ కేద్వయోః, చక్ర
 మధ్యేప్రధానే చ త్రియాం కస్తూరికామదే' ఇతి రథసకోశాచ్చ నాభిశ్చబ్దస్య
 పుల్లింగత్వం ప్రామాణికమేవేతి బోధ్యమ్.

మూ. సమానకాంతీని తుషారభూషితై
 స్వగోరుస్తైరన్ముటపత్రప జ్జిభిః.
 చితాని ఘర్మాంబుకణై స్సచుంతతో
 ముఖాన్యరత్నై విలోచనాని చ.

౨౫

వా. సమానేతి. కించ, ఘర్మాంబుకణైః స్వేదోదకలింగుభిః సమంతతః చితాని
 వ్యాప్తాని-అనుత్ఫుల్లలోచనాని అంకసదక్షిణ-ఆతవీవ. తుషారభూషితైః శీకరపరి
 మృతైః. ని. 'తుషారాహిమశీకరా' త్యమరః. అన్ముటపత్రప జ్జిభిః అవికచదళా
 వలిభిః. ని. 'వ్యాకోచవికచన్ముటా' ఇత్యమరః. సగోరుస్తైః సమానకాంతీనీత్యుప
 మా-ముఖాని చ.

మూ. వినిర్వతీనాం గురుభేదమంధరం
 సురాంగనానామనుసాను వర్తనః,
 సవిస్తయం రూపయతో నభశ్చరా
 నిర్వేళ తత్సూర్యమివేతజాదరః.

౨౬

వా. వినిర్వతీనామితి. సవిస్తయం రూపయతః పూర్వోక్తచరణాదీని నిర్వర్ణ
 యతః, నభశ్చరాః గంధర్వాః తత్సూర్యమివ తదేవ ప్రథమం యథా తథేతేత్యు
 త్పేక్షా. ఈతజాదరః ఆలోకనకాతుకం నివేళ పూర్వార్ధం హోదభిరితి స్తోశే
 వాఖ్యాతం. అత్ర కలశే స్వభావోక్తి రుత్పేక్షాంగం.

అవ. ఇథం పుష్పపచయముపవర్ణ్య జలక్రీడావర్ణ సమారభతే:-

మూ. అథన్మూరసీ నవిధూతపంకజా
 విపంకతీరస్థలితోగ్ని సమాతిః,
 పయోవపగాఢం కలహంసనాదినీ
 సమాజుహవేవ వధూన్మూరాపగా.

౨౭

వా. అథేతి. అథ పుష్పపచయనంతరం-న్మూరద్భిః చలద్భిర్జలైః విధూతపంక
 జేతి సదృష్టిమఖిపీక్షణీః. విపంకం పంకరహితం విహరయోగ్యమితి యవత్.
 తత్ర తీరేచ్ఛలితా విచలితా ఊర్జితాం సమాతి ర్యస్యాం సేతి హ స్ససంజ్ఞీః. కలహం
 సనాదినీ కాదంబజ్జ్వలంతీతి వాగ్ద్యోపాహోక్తిః. ఆతవీవ సురాపగా గంగావధూరప్ప
 రసః పయోవపగాఢం అవగాహితం. గాహేరూదిత్యాదిద్వీకల్పః. సమాజుహవేవ
 ఆకారయామానేత్యుత్పేక్షా. ని. 'హూతిరాకారజాహ్యసే' ఇత్యమరః. *హూ
 యతే నిల్. * 'అథస్వస్వ'చేతి సంప్రసారణం. అత్ర మినపంకజాదివర్ణనం సురా
 పగాయాః సైస్సగ్నికమితీతీతీ. తస్మాన్ నోహరముపమావ్యక్తికమలంకారః. తదుక్తం-
 'ఉపమానస్య యావ్యక్తిరూపమావ్యక్తి మాత్రతః, ప్రకాశమేతి తత్రాచురుపమా
 వ్యక్తికం బుధా' ఇతి. *

* కుండలితో గ్రంథః మంబాపుస్తకే నాస్తి.

ప్రశాంతఘర్తాభిభవశ్చనైర్వివాక్ విలాసినిభ్యః పరిమృష్టపంకజః.
దదా భుజాలంబమివాత్తశీకర స్తరంగమాలాంతరగోచరోఽనిలః.

వ్యా. ప్రశాంతేతి. ప్రశాంతఘర్తాభిభవః ప్రశాంతోష్ణభాదః * 'వాదాంత
శాంతే'త్యాదినా నిపాతనాత్సాధుః. శనైర్వివాక్ మందం వహా. విపూర్వాత్
వాతే శ్శత్రుప్రత్యయః. పరిమృష్టపంకజః పద్మగంధీత్యర్థః. ఆత్మశీకరః, కుతః? తరంగ
మాలానాం అంతరం మధ్యం గోచరః స్థానం యస్య సః అనిలః-విలాసినిభ్యః భుజా
లంబం దదావివేఖ్యత్యేషా. విశిష్టవాయుసంపర్కా త్తతోచ్ఛ్వసురిత్యర్థః.

గతైస్సహజైః కలహంసవిక్రమం కళత్రభారైః పులిసం నితంబిభిః,
ముఖై స్సరోజానిచద్దీర్ఘలోచనై స్సరిస్త్రియస్సామ్యగుణాన్నిరాసిరే.

వ్యా. గతైరితి. సురస్త్రియోఽపసరసః-సహజైః సవిలాపైః గతైః గతిభిః.
* 'సపుంసకే భావే క్తః.'-కలహంసానాం విక్రమం గతిం విలాసవిధురమితి శేషః.
తథా నితంబిభిః ప్రశస్తనితంబైః కళత్రభారైః జఘనభారైః పులిసం నితంబభార
కూన్యమితి శేషః. తథా దీర్ఘలోచనైః ముఖైః సరోజాని చ, ఆలోచనానీతి శేషః.
సామ్యపేవ గుణస్తస్తాత్ నిరాసిరే నిరస్తత్యుః. గుణవదగుణయోః కుతస్సామ్యమితి
భావః. అస్యతేః కర్తరిట్. ఉపసర్గాదస్యత్యాహార్యేవేతి వికల్పదాత్త శేషదం.
మూ. విభిన్నవర్ణంతగమీనపజ్జయః పురోవగాధాస్సఖిభిర్నరుత్వతః,
కథంచిదాచస్సురసుందరీజనై స్సభీతిభి స్తత్ప్రేథమం ప్రపేదిరే.

వ్యా. విభిన్నేతి. విభిన్నాః విచ్యుతాః పర్యంతగాః స్రాంతగాః మీనానాం
పజ్జయో యాసాం తాః, కుతః? మరుత్వతః ఇంద్రస్య సఖిభిః సచివైః గంధర్వైః
పురః పూర్వ మవగాధాః ప్రవిష్టాః. తాసాం వివాసాం గర్తృగ్రాహాదిపరీక్షార్థం చేతి
భావః. సభీతిభిః అప్రవిష్టవిషయత్వాత్సభ్యమైః విషాదిభిరితి పాశేఽప్రయమేవాగ్ధో
లక్యః. సురసుందరీజనైః తదేవావగాహనం ప్రథమం యథాతథా ఆతవివ కథంచితో
భయాత్కృచ్ఛేణ ఆపః ప్రపేదిరే అవజగాహిరే.

మూ. విగాఢమాత్రే రిమణీభిరుంభసి ప్రయత్నసంవాహితేవరోయిభిః,
విభిద్యమానా విసార సారసానుద్య తీరేషు తరంగసంవాహిః.

వ్యా. విగాఢేతి. ప్రయత్నేన సంవాహితాః సంచారితాః పీవరాస్థూలాః
ఉరవో యాభిస్తాభిః రమణీభిః-విగాఢ ఏవ విగాఢమాత్రే ప్రవిష్టవివ సతీత్యర్థః.
సుప్నుపేతి సమాసః. ని. 'మాత్రం కాత్రేన్నైవైవధారణ' ఇత్యమరః. విభిద్యమానా
స్వయం వికీర్యమాణా * కర్త కర్తరి శానచ్. తరంగసంవాహిః తీరేషు సారసా
పక్షవిశేషా. ని. 'సారసా మైథునీ కామీ గోవర్ధః పుష్కరాహ్వయ' ఇతి

యాదవః, యద్యా సారసాః హంసాః, ని, 'చక్రంగః సారసో హంస' ఇతి శబ్దార్థః. ఉదస్య ఉత్సాహ్య విససార వితస్తార.

శిలాఘ్నైర్నాకసదామురస్థస్థైర్బృహస్పి వేశైశ్చవధూపయోధరైః, తటాభిసితేన విభిన్నవీచినా సుషేవ భేతే కలుషత్వమంభసా. 39

వ్యా. శిలేతి. శిలావర్షనైః కఠినైః, నాకసదాం గంధర్వాణాం ఉరస్థలైః, బృహస్పి వేశైః మహాసంస్థానైః అతిస్థూలైరిత్యర్థః. వధూపయోధరైశ్చ తటమభిరః సితేన ప్రాసితేన ఆతవీర విభిన్నవీచినా భగ్నోర్విజా అంభసా కర్తృ రుషేవేతి హేతుత్వేక్షా కలుషత్వ మావిలత్వం మనః క్షోభశ్చ ధ్వస్యతే. భేతే - కర్మణి లిప్త. యథా కశ్యప్త్యురుస్వభావః కేనచిత్ కఠినాత్మనా సాంగభంగం తాడయిత్వా నిష్కాసితః క్షుభ్యతి తద్వదితి భావః. కలుషత్వమిత్యత్ర వాచ్యప్రతీయ మానయోరభేదాధ్యరసాయః. అన్యథా శుద్ధవాచ్యస్యవిలత్వస్య రోషహేతు కత్వాదుత్పేక్షానుత్థానాదితి.

మూ. విధూతకేశాః పరిలోలితస్రజ

స్సురాంగనానాం ప్రవిలుప్తచండనాః,

అతిప్రసంగాద్విహితాగ్రహో ముహుః

ప్రకంపమియ్యభయో ధ్వోర్తయః

33

వ్యా. విధూతేతి. విధూతాః కఠిన్వైః కేశాః యైస్తే విధూతకేశాః పరిలోలితాః మృదితాః ప్రసంగో యైస్తే. ప్రసంగం ప్రస్మయ్యం బంధనమంగరాగో యైస్తే. ఉత్సాహః తరంగః ఇతిమతిప్రసంగాదతిసాంగత్యాత్ పరిశ్రీసంసర్గరూపాదత్యా చారాద్యా. సురాంగనానాం విహితాః కృతిమండనఖండనయాపాపరాధాః అతి వీర సభయాఇవ శ్రీభోగ భీతాఇవ ముహుః ప్రకంపమియ్యః. స్వాభావికస్య ప్రకంపస్య భయహేతుకత్వముత్పేక్ష్యతే, యద్యా సురాంగనానాం విధూతకేశా ఇత్యాదియోజనా. సాక్షేక్ష్యేఽపి గమకత్వాత్సమాసః. శ్రీసంగ్రహణసాహసమప రాధః. భయం తు రాజాదిభ్య ఇతి.

మూ. విపక్షచిత్తోన్మథనా నఖవ్రణా

స్త్రోహితా విభ్రమమండనేన యే,

హృతస్య శేషానివ కుంకుమస్య తాః

వికత్తనీయాః దధురన్యథా స్త్రియః.

34

వ్యా. విపక్షేతి. విపక్షస్య సపక్షజనస్య చిత్తానాం ఉన్మథనాః వ్యభక్తా ఇత్యర్థః. బహుశ్చ గ్రహణాత్కర్తరి బుద్ధి. యే నఖవ్రణాః నఖత్తతాని, ని, 'వ్రణోశ్రీయా'

మిత్యమరః. విభ్రమస్సౌందర్యమిత్యుక్తం-తస్య మండనం * తాదర్శ్యప్రశస్యమాసాది
వత్సప్తీసమాసః. నతు చతుర్థీసమాసః, యూపదార్యాదివత్సృకృతివికృతిభావాభావా
దితి. తేన కుంకుమలేపనాదినా తిరోహితాః ఛన్నాః, హృతస్య ఊళితస్య కుంకుమస్య
శేషానివాపశిష్టలేకానిన స్థితానిత్యుత్ప్రేక్షా-వికత్థనీయాక్ భర్తృవల్లభ్యస్య వ్యంజ
క త్వేన క్లాఘనీయాక్-నఖప్రణాక్ శ్రీమః అన్యథా దదుః ప్రకాశం దధురిత్యర్థః.

మూ. సరోజపత్రే ను విలీనపట్నదే
విలోలదృష్టేస్త్విదమూ విలోచనే,
శిరోఽహస్త్విన్నలపత్నసంతతే
ద్విరేఫబృందం నువి శబ్దనిశ్చలమ్.

37

వ్యా. అథ యుక్తే నాహ—సరోజేత్యాదినా. అమూ పురోవ ర్తినీ విలీనపట్నదే
సంసక్తభృంగే, సకనీనికత్వ మ్మణ్ణో రర్థసిద్ధ మిత్యుపమానం విశిష్యతే-సరోజపత్రేను-
యద్వా విలోలదృష్టేః చంచలాయాః విలోచనే స్వీత్-నుస్విచ్ఛద్దో వితర్కే. నత
పత్నసంతతేః పత్నలాఘ్యాః శిరోఽహః స్వీత్-విశబ్దం నిశ్చబ్దం నీరవం చ తన్నిశ్చ
లంచ ద్విరేఫబృందం ను.

మూ. అగూఢహాస్యస్ఫుటదంతకేసరం
ముఖం స్విదేతద్వికసన్న పంకజమ్,
ఇతి ప్రలీనాం నళినీవనే సఖం
విదాంబభూవుస్సుచిరేణ యోషితః.

38

వ్యా. అగూఢేతి. కించ, అగూఢహాస్యం వ్యక్తస్థితం తేన స్ఫుటాః కేసరా ఇన
దంతాః దంతకేసరా యస్య తత్ ముఖం స్వీత్-యద్వా వికసత్సంకజం ను. ఇతీతం-
సంకయ్యేతి శేషః. నలినీవనే ప్రలీనాం నిగూఢాం సఖం యోషితః నుచిరేణ బహు
కాలేన విదాంబభూవుః విదుః. నిభిత్కరిత్యర్థః. * ఉపవిదగాగృభ్యోఽన్యతరస్యా'
మితి వికల్పదామృత్యయః. ఆత్ర యుక్తే నిశ్చయాంతస్సందేహాంతకారః.

మూ. ప్రియేణ సంగ్రధ్య విపత్నసన్నిధా
పుపాహితాం వత్ససి వీవరస్తనే,
స్రజం న కాచిద్విజహౌ జలావిలాం
వసంతి హి ప్రేష్ణి గుణా న వస్తుసి.

39

వ్యా. ప్రియేణేతి. కాచిత్ప్రియేణ సంగ్రధ్య స్వయమేవ రచయిత్వా-విపత్న
సన్నిధౌ సవత్సజనసమక్షం వీవరస్తనే వత్ససి ఉపాహితాం స్రజం మాలాం జలావిలాం

మృదితామపీత్యర్థః. న విజహా న తత్యాజ. న చ నిర్దుశాయాం తత్ర కా ప్రీతిరితి
వాచ్యమిత్యర్థాంతరన్యాసేనాహ. —తథాహి—గుణాః ప్రేష్టి వసంతి; వస్తుని న
వసంతి. యత్ప్రేమాస్పదం తదేవ గుణవత్ అన్యత్తు గుణవదపి నిర్దుశమేవ. ప్రేమ న
వస్తుపరీక్షా మపేక్షత ఇతి భావః.

మూ. అసంశయం న్యస్తముపాంతరి క్షతాం

యదేవ రోదుం రమణీభిరంజనమ్,

హృతేఽపి తస్మిన్నలిలేన శుక్లతాం

నిరాస రాగో నయనేషు న శ్రియమ్.

3౮

వ్యా. అసంశయమితి. ప్రీతాం నేత్రశోభార్థం అంజనధారణ మంబువిహారా
త్తదవగమే సలిరక్తవర్ణత్వం చాక్షృం తతశ్చైక్లవ్యతిరోధానం చేతిస్థితే ఉత్ప్రే
క్షితే, రమణీభిః సురాంగనాభిః-యదంజనం న్యస్తం తదితి శేషః. యత్తదోర్నిత్య
సంబంధాత్. తదంజనం ఉపాంతయోర్యా రక్తతా తాం రోద్ధం ప్రతిబంధుం నిర
సితుమేవ న్యస్తం. న తు శోభార్థమిత్యర్థః. అన్యథా రాగాభివ్యాప్త్యా శృంగళ్యతి
రోధానం న స్యాదిత్యర్థః. అసంశయమిత్యుత్ప్రేక్ష్యంజకం, సంశయస్యాభావః
అసంశయం నాత్రి సంశయోఽస్తీత్యర్థః. అర్థాభావేఽన్యయాభావః. ఊత ఏతదితి
చేత్, యత్తస్మిన్నంజనే సలిలేన హృతేక్షులిలే నత్యపి రాగః పూర్వోక్తోపాంత
రక్తతా ప్రతిబంధాభావాదభిరః ప్రస్ఫుతేత్యాశయః. నయనేషు శుక్లతాం నిరాస
నిరస్తవాక్ అస్యతే ర్లిట్. శ్రియం శోభాం తు న నిరాస. అతః శృంగళ్యనిరోధి
రాగనిరోధార్థమేవాయమంజనన్యాసో నతు శోభార్థః. తస్యా స్తదభావేఽపి
సద్భావాదిత్యర్థః-అంజనాపగమేఽపి తన్నయనానాం రాగ ఏవాలంకారోఽర్థాదితి
భావః. అత్రాంజనన్యాస మనూద్య తస్య శోభార్థత్వనిషేధేన రాగనిరోధార్థత్వో
త్ప్రేక్షణ ముచితం-ఉత్తిరాధ తస్మైవ సమర్థనాత్ ఏవం చ రోద్ధం యదంజనం
న్యస్తమిత్యేవాన్వయే విధ్యమవాదవిరోధస్సాన్వితః. ఇలాత్ప్రేక్షేయం.

మూ. ద్యుతిం వహంతో వనితావతంసకా

హృతాః ప్రలోభాదివ వేగిభిర్జ్వలైః,

ఉపప్లుతాస్తత్త ఇశోచనీయతాం

చ్యుతాధికారస్సచివా ఇవాయయుః.

3౯

వ్యా. ద్యుతిమితి. ద్యుతిం శోభాం లేజశ్చ వహంతః-వేగిభిః జవిభిః హృద్యై
భిశ్చ జలైస్తాయః అజ్జైశ్చ, లడయారభేదాత్. ని. 'జలం గోకబలే నీరప్రీతేరభజతే
స్య' దితి నిశ్చయః. ప్రలోభాత్ గార్హస్థ్యదివేతుత్ప్రేక్షా. హృతాః గృహీతాః
స్థానాత్ భ్రంకితాః ఉపప్లుతాః మృదితాః-యద్వాక ర్తరిక్తః ప్లవమానా ఇత్యర్థః.

అన్యత్ర ధనగ్రహణబంధనాదినా పీడితాః, వనితావతంసకాః కర్ణ పూరాః-చ్యుతాధికారాః భ్రష్టాధికారాస్సచివా ఇర తక్షణం శోచనీయతాం ఆయయుః ప్రాపుః.

మూ. విపత్ర లేఖానిరల క్తకాధరా నిరంజనాక్షీరపి బిభ్రతీ శ్చియమ్,
నిరీక్ష్యరామా బుబుధే నభశ్చరై రలంకృతం తద్వపుషైవమండలమ్.

వ్యా. విపత్రేతి. విగతాః పత్రరేఖాః తిలకవిశేషాః యాసాం తాః-విపత్ర రేఖాః-నిరల క్తకాః ఊలితలాక్షరాగాః అధరాః యాసాం తాః-నిరంజనాని ఆక్షీణి యాసాంతాః. 'బహు వ్రీహా సక్లృష్ణోస్సాన్వీగాత్ పచ్', 'షిష్టారాదిభ్యశ్చే'తి. జీష్, తథాపి శ్రియం బిభ్రతీః శోభాకారణాభావేఽపి శోభమానా ఇతి విభావనా లంకారః. రామాః నిరీక్ష్య నభశ్చరైః-గంధరైః-తాసాం వపుషైవ మండన మలం కృతం-నతు మండనేన తద్వపురిత్యేవకారాధః ఇతి బుబుధే జ్ఞాతం. కర్ణణి లిట్. స్వభావరమణీయానాం కిమలంకరణైరితి భావః.

మూ. తథా న పూర్వం కృతభూషణాదరః

ప్రియానురాగేణ విలాసినీజనః,

యథా జలార్ద్రో నఖమండనశ్చియా

దదాహ దృష్టిః ప్రతిక్షయోషితామ్.

ర౧

వ్యా. తథేతి. విలాసినీజనః పూర్వం జలవిహారాత్ప్రకృతౌ భూషణేష్య దశో యేన' సః - అనుర కప్రియత్వాత్సమ్యక్సాధితస్సన్నపీత్యర్థః. ప్రియస్యాను రాగేణ ప్రేక్షా ప్రతిపక్షయోషితాం సపత్నీనాం దృష్టిశ్చక్షూంషి తథా న దదాహ న దుఃఖీచకార. యథా జలేన ఆర్ద్రః ప్రక్షాలితస్సన్నపీత్యర్థః. నఖశబ్దేన నఖ క్షతాని లక్ష్యంతే. తాన్యేవ మండనం తస్య శ్రియా తత్కృతశోభయేత్యర్థః. ప్రియానురాగరతివిశేషయోః వ్యంజకయేత్యర్థః. విపక్షయోషితాం సపత్నీనాం దృష్టిః యథా దదాహ తాపయామాన - మండనాంతపరాదపి నఖమండనమనురాగాదపి తదనుభావః సపత్నీనాం దుఃఖహేతురితి భావః. జలార్ద్రో దదాహేతి విరుద్ధకార్యత్వత్తిర్యక్తానర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనా వా స్యాద్విషమాలంకృతిశ్చైదేతి లక్షణాత్.

మూ. శుభాననాః సాంబురుహేషు భీరవో

విలోలహారాశ్చలచేనప జ్జీఘ,

నితాంతగౌర్యో హృతకుంకుమేష్వలం

న లేభిరే తాః పరభాగమూర్చ్ఛు.

ర౨

వ్యా. శుభేతి. శుభాననాః కోమలవదనాః-విలోలహారాః చలమాక్షికహారాః
నితాంతగర్భాః ఆరుణాంగ్యాః ని. 'గౌరాఽరుణే నితే పీత' ఇతి వైజయంతీ. * గౌరాది
త్వాత్ జమ్. భీరవః తాః శ్రీయాః. ని. 'విశేష స్వంగ నా భీరు' రిత్యమరః. సాం
బురుహేషు సకమలేషు చలాః ఘోరపజ్జయో డిండిరరాజయో యేషు లేషు హృ
తాని డౌళితాని కుంకుమాని యై స్తేషు కుంకుమసంక్రమారుణేష్విత్యర్థః. డౌర్జ్యేషు
విషయేషు ఆల మిత్యర్థం పరభాగం గుణోత్కర్షం న లేభిరేన ప్రాప్తవత్త్వః. ని. 'పర
భాగో గుణోత్కర్ష' ఇతి యాదటః. తాసా మూర్తీణాం చారుణ్యాదిగుణసామ్యా
న్న కచ్చి ద్విశేషోఽలక్ష్యత ఇత్యర్థః. ఆత ఏవ సామాన్యాలంకారః. శ్లో. 'సామా
న్యం గుణసామ్యేన యత్రి వస్త్యంతిరైక తే'తి లక్షణాత్. శుభాననత్వసాంబురుహ
త్వాద్యుభయనిశేషణానాం క్రమేణాన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారశ్చ. ఉక్తిం చ
కావ్యప్రకాశే. — శ్లో. 'యథాసంఖ్యం క్రమేణైవ ప్రమికాణాం సమన్వయా'దితి,
అనయోరంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. ప్రాదాంభసి వ్యస్తవధూకరాహతే
రవం మృదంగధ్వనిధీరముజ్జతి,
ముహూర్తస్సనైస్తాలముం సమాదదే
మనోహరం నృత్యమివ ప్రవేపితమ్.

౪౩

వ్యా. ప్రాదాంభసీతి. వస్తాభ్యాం నిపర్యాసితాభ్యాం వధూకరాభ్యాం ఆహతే
ఏకేన కరణోత్సార్య అస్యేన తాడిత ఇత్యర్థః. ప్రాదాంభసి మృదంగధ్వనివధీరం గం
భీరం రవం ధ్వని ముజ్జతి సతి-తథా ధ్వనతి సతిత్యర్థః. ముహూః పునఃపునః స్తతః
తాళో గీతవాద్యసృత్తానాం పరిచ్ఛేదః. ని. 'తాళః కాలక్రియామాన' మిత్యమరః.
సమాదదే స్వీకృతం. ఉపమాలంకారః.

మూ. శ్రియా హసద్భిః కమలాని సస్మితై
రలంకృతాంబుః ప్రతిమాగతైర్మృఖైః,
కృతానుకూల్యా సురరాజయోషితాం
ప్రసాదసాఫల్యమవాప బాహ్నువీ.

౪౪

వ్యా. శ్రియేతి. శ్రియా శోభయా కమలాని హసద్భిః కమలతుల్యైరిత్యుపమా.
హసత్స్వీకృతమాయతీతి దండినా సదృశపర్యాయపాతాత్. సస్మితైః ప్రతిమాం
ప్రతిబింబత్వం గతైః. ని. 'ప్రతిమానం ప్రతిబింబం ప్రతిమా ప్రతియోగనే'త్యమ
రః. మృఖైరలంకృతాని అంబూని యస్యాస్యా, కిం చ - సురరాజయోషితాం కృతం
అనుకూల్యం నిహరసాధనసంపాదనాద్యుపకారో యయా సా-ఇత్యం యోషిద్భిః

ఉపకృతా స్వయం చ తాసాముపకృతతీ జాహ్నువీ గంగా స్వస్థాః ప్రసాదస్య
స్వచ్ఛత్వస్య సాఫల్యం - అథ గౌరవాదివత్ వక్షీమహాసనిర్వాహః - ఆవాప లేభే.
అప్రసన్నాంభసీ విహరబింబగ్రహణయోరసంభవాదిత్యర్థః. స్వచ్ఛావీవ హి పరై
రుపక్రియంతే-స్వయం చోపకుర్యతే తేషామితి భావః. కృతానుకారేతి పాశే అను
కారోఽనుకూలకరణం ఉపకార ఇత్యేనం వ్యాఖ్యేయం. అత్ర జాహ్నువీనిశేషణ
పదార్థస్య ప్రసాదసాఫల్యం ప్రతి హేతుత్వాత్కావ్యలింగమలంకారః.

మూ. పరిస్ఫురన్తి నవిఘట్టితోరవన్సురాంగనాస్త్రాసనిలోలదృష్టయః,
ఉపాయయః కంపితపాణిల్ల వాస్పశోజనస్యాపివిలోకనీయతామ్.

వ్యా. పరీతి. పరిస్ఫురద్భిః వివర్తమానైః మినైః విఘట్టితా ఆనాతా ఊరవో
యాసాం తాః-అతఏవ త్రాసనిలోలదృష్టయః ఉద్వేగచంచలనేస్త్రాః-కంపితాః పాణి
పల్లవాః వల్లవపాణయః యాసాం తాః సురాంగనాః-సఖీజనస్యాపి విలోకనీయతాం
దర్శనీయతాం ఉపాయయరుపగ తాః కిముత తత్ప్రియజనస్యేతి భావః. స్వభావోక్తి
రలంకారః.

మూ. భయాదివావాల్లిష్య యుషాహతేఽంభసి

ప్రియం ముదా సందయతిస్త మానినీ,

అకృత్రిమప్రేమరసాహితైర్హనో

హరంతి రామాః కృత్కై రపీహితైః.

రచ.

వ్యా. భయాదితి. మానినీ ఇల్ల భగ్యహంగ్రహణేతి భావః. అంభసి యుషా
హతే మినాకగపితే సతి. ని. 'విఘ్నోమా యుషా మత్స్య' ఇత్యవరః. భయాదివ వః
తస్తు న తథేతి భావః. కింఁ ముదా జ్ఞోత్సుక్యేన అప్రమేయమనందయతి.
స్త. తథాహి. - రామాః స్త్రీయః అకృత్రిమః అనాగోపితః యః ప్రేమైవ రసః తేన
ఆహితైః జనితైః కృతకైః కృత్రిమైరపి ఈహితైః శేష్పితైః మనో హరంతి. ఆగోపిత
మపి భయం ప్రేమమూలత్వాన్మనోహరం బధూతేత్యర్థః. అత్ర తుల్యారూపభావేన
భయేన సహజరూప నిరూపనాత్ మాలకాలంకారః. శ్లో. 'మాలనం వస్తునాయత్ర
వస్త్యంతరనిరూపన' మితి అత్తడాత్-స చార్థాంతరన్యాసేన సంసృజ్యతే.

మూ. తిరోహితాంతాని నితాంతమాకులై

రసాం విగాహదలకైః ప్రసారిభిః,

యయుర్వధూనాం వదనాని తుల్యతాం

ద్విరేఫబృందాంతరితైస్సగోరుహైః.

రచ.

వ్యా. తిరోహితేతి. అపాం విగాహత్ జలమజ్జనాత్ నితాంతం అకులైః వ్యాకీర్ణైః
ప్రసారిభిః ఆయతైః అలకైః తిరోహితాంతాని ఛన్నప్రాంతాని వధూనాం వదనాని

ద్విరేఫబృందైః అంతరితాని ఛన్నాని జైః-సహోరుహైః తుల్యతాం సాదృశ్యం యయు
రిత్యుపమాలంకారః.

మూ. కరా ధునానా నవపల్లవాకృతీ
పయస్యగాధే కిల జాలసంభ్రమా,
సభివ్వనిర్యాచ్యమధార్వదూషితం

ప్రియాంగసంక్లేషమవాప మానినీ.

రర

వ్యా. కరానితి. మానినీ పయస్యగాధే సతి-కిలేత్యలీకే. మజ్జనభయాదివేత్సర్థః. జాతసంభ్రమా జాతోద్వేగా-అతఏవ నవపల్లవాకృతీ కరా ధునానా కంపయంతీతి. ధూళీ కంపన ఇత్యస్తాత్ప్రేయాదికాత్కర్తరి లట శ్చానన్. స్వాదీనాం హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వః. సభిషు ఏవయే అనిర్యాచ్యం అవాచ్యం అనింద్యమిత్యర్థః. ధార్వదూషితశ్చ సభవతిత్యధార్వదూషితః తం, వస్తుతో రాగమూలత్వేనాపి భయమూలత్వాగోపాదితి భావః. ప్రియాంగసంక్లేషం అవాప. అత్రాపి తుల్యాంగేన భయేనాగంతుకేన సహజానురాగనిగూహనానీలనాలంకారః. తదుక్తం కావ్య ప్రకాశే—శ్లో. 'సమానలక్షణం వస్తు వస్తునా యన్నిగూహ్యతే, నిజేనాగంతుకే నాపి తస్మిలన ముదాహృత' మితి.

మూ. ప్రియైస్సలీలం కరవారివారితః ప్రవృద్ధనిశ్శ్వాసవికంపితస్తనః,
సవిభ్రమాధూతకరాగ్రపల్లవో యథార్థతామాప విలాసినిజనః.

వ్యా. ప్రియైరితి. ప్రియైః కామిభిః సులీలం కరవారిభిః అంజలిజలైః వారితః అవ రుద్ధస్త్రిక్త ఇత్యర్థః. ప్రవృద్ధః సంతతైః నిశ్వాసైః విహరత్రమజనితైః వికంపితా స్తనౌ యస్య సః సవిభ్రమం సవిలాసం ఆధూతాని కరాగ్రపల్లవాని పాణిపల్లవాని యేన సః విలాసినికీలా విలాసిని * 'హృకమలసకతస్రంభ' ఇతి ఘోషాన్. సైవజనః - జాతావేకవచనం-యథార్థతా మాప. ఉక్తరీత్యా అనేకవిలాసవత్తయా యథార్థ నామకత్వ మవాపేత్సర్థః. క్విచిత్తమయా సార్థస్యాప్రయోగః ఇతి నామ్నో ప్ర యోగః. యథా మా ఘో. - 'చిరాయ యథార్థ్యమలంభి దిగ్జై' రితి. క్విచిత్ప్రియు జ్యలేచ-యథా రఘువంశే. - 'పరంతపో నామ యథార్థ నా' మేతి. తథా నైష ధేనపి. - 'స జయత్యరిసార్థ సార్థకీకృతనామా కిల భీమధూపతి' రితి. స్వభావోక్తి రలంకారః.

ఉదస్య ధైర్యం దయితేన సాదరం ప్రసాదితాయాః కరవారివారితం,

ముఖం నిమీలన్నయనం నతభ్రువః శ్రియం సూక్ష్మీ వదనాదివాదదే.

వ్యా. ఉదస్యేతి. దయితేన ధైర్యం కాతివ్యం-ఉదస్య అపనీయ అనునీయేత్సర్థః. సాదరం యథార్థతా-ప్రసాదితాయాః సామనస్యం గమితాయాః - నతభ్రువః శ్రి

యః సంబంధికరవారిభిః వారితం ఆవరణం - ఆతపిత నిమిలతీ నయనే యస్మిన్ తస్య
ఖం-సపత్నీవదనాదిన్ శ్రియమాదజే జగ్రాహ. తదానీం తద్వదనస్య నిశ్చికత్వా
త్వదీయ శ్రీగ్రహణముత్పేక్ష్యతే.

మూ. విహస్య పాణౌ విధృతే ధృతాంభసి

ప్రియేణ వధ్వా మదనార్ద్రచేతసః,

సఖీవ కాంచీ పయసా ఘనీకృతా

బభార వీణోచ్చయబంధమంశుకమ్.

౧౧

వ్యా. విహస్యతి. ధృతాంభసి ప్రియనేపనాగ్ధం గృహీతజలే పాణౌ అంజా
విత్యర్థః. ప్రియేణ విహస్య విధృతే అవలంబితే సతి-ఆతపిత మదనార్ద్రచేతసః స్వర
పరవశాయా ఇత్యర్థః. వధ్వాః సంబంధి వీణోచ్చయబంధం వినిర్ము కనీవీగ్రంథి స్సంస
మానవిత్యర్థః. అంశుకం, పయసా ఘనీకృతా సంశ్లిష్టా కాంచీ సఖీవ బభార
జగ్రాహ-శ్రీతాం కిల శ్రీష్వేనాయ త్తం లజ్జారక్షణమితి భావః.

నిరంజనే సాచివిలోకితం దృశావయావకం వేషధురోష్ఠపల్లవమ్,

నతభ్రువోమండయతిస్త నిగ్రహేవళిక్రియాచాతిలకంతదాస్పదమ్.

వ్యా. నిరంజనేశ్వరి. నతభ్రువః అంగనాయాః నిగ్రహే వపుషి - అథవా
నిగ్రహే ప్రణయకలహే నిరంజనే నిరూతజలే దృశా-కర్త, సాచివిలోకితం తిర్య
గీక్షణం కర్తృ, మండయతి స్త. ని. 'తిర్యగ్ స్థే సాచి' తిర్యమరః. అనూవకం త్వాతి
లాక్షారాగం ఓష్ఠపల్లవం వేషధుః కంపః మండయతి స్త * 'ట్వితోఘ' జిత్యఘచ్'
అతిలకం వీతవిశేషకం తదాస్పదం తిలకసానం లలాటం * 'అస్పదం ప్రతిసాయా'
మితి నిపాతః. కలిక్రియా రేఖాబంధః భ్రువీరీచనీతి యావత్. మండయతి స్త
తదానీం నిరలంకారస్యాప్యంగ నాశరీరస్య తత్తచ్ఛరీరవికారై రేవాలంకారస్సమజ
నీత్యర్థః.

మూ. ప్రియేణ సిక్తా చరమం విపక్షత

శ్చుకోప కాచిన్న తుతోష సాంత్యనైః,

జనస్య రూఢప్రణయస్య చేతసః

కిమప్యమర్షోఽనుసయే భృశాయతే.

౧౨

వ్యా. ప్రియేణేతి. 'కాచిత్ప్రియేణ విపక్షతః-సపత్నీతః-చరమం పశ్యాత్ సిక్తా
సతిమకోప-సాంత్యనైః అనునయః తత్కృతప్రియభావజైరిత్యర్థః. న తుతోష.
తథాహి.--రూఢప్రణయస్య గాఢప్రేక్షాః జనస్య సంబంధి చేతసః అమర్షః ప్రకోపః
కిమపి కుతోప-పేతో. అనునయే సతి భృశాయతే గాఢో భవతి * 'భృశాదిభ్యో
భువ్యచ్చైర్లోపశ్చ చాల' ఇతి క్యక్. అన్యత్ర ప్రకాంతపేతురనునయః. అత్రితు
ప్రకోపాయైవ భవతి. తత్తత్కారణం తు న భూయత ఇత్యర్థః.

మూ. నిమిలదాకేరలోలచక్షుషాం

ప్రియోపకంఠం కృతగాత్రకేళుః,

నిమజ్జతీనాం శ్వసితోద్ధత సనః

శ్రమో ను తాసాం మదనో ను పప్రథే.

గౌర

వ్యా. నిమిలదితి. ప్రియోపకంఠః ప్రియస్య సమీపే అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. నిమజ్జతీనాం విగాహమానానాం-అతఏవ నిమిలంతి నిమిలంతి ఆకేశరాణి ఆకేశకరవంతి లోలాని చక్షుషాంషి గూఢాం తాసాం. ఆకేశరత్నణం తు నృత్యవిలాసే.-
శ్లో. 'దృష్టిరాకేశరా కించిత్ స్ఫుటాసాంగే ప్రసారితా, ములితాగ్ధపుటా లోకే కించిద్వాన్యకృత్తతారకేతి. తాసాం శ్రీణాం కృతః గాత్రాణాం వేపథుః కంపాయేన సు-శ్వసితైః నిశ్వాసైః ఉద్ధతా ఉత్తిష్టాస్తనాయేన సు-శ్రమః ఖేదో ను. శ్లో. 'శ్రమః ఖేదోద్వరత్యాదే' రితిదశరూపకే. మదనో ను పప్రథే ప్రాదుర్బధూవ. నిమజ్జనప్రియసన్నిధానరూపాభయకారిణసంభవాన్నేత్రనిమిలనగాత్ర కంపనిశ్వాసాద్యనుభావసాధారణ్యాచ్చ సందేశః. సవచాలంకారః.

మూ. ఇన్ద్రం విహృత్య వనితాభిరుదస్యమానం

వీన స్థనోరుజఘనగ్ధలశాలినీభిః,

ఉత్సర్పిణీర్నిచయలంఘితతీరదేశ

మాతృక్యనున్నమివ వారి పురః ప్రతస్థే

గౌర

వ్యా. ఇన్ద్రమితి. వీనైః - స్తనాః ఊరవః జఘనగ్ధలాని చ వైః కాలంత ఇతి తథోక్తాభిరితి సలిలనోదనసామగ్ధ్యక్తిః. శ్లో. స్యాత్ సాక్షాత్ ప్రాణ్యంగత్వాభావా న్న ద్వంద్వైక్యకదాభావః. వనితాభిః ఇన్ద్రం-విహృత్య-ఉత్తరంతిభిరితి కేవలం. ఉదస్యమానం సుదస్యమానం-ఉత్సర్పిణై రుపరిభాగం ప్రాప్తితైః ఉత్పిచయైః లంఘితః అభివ్యాప్తః నీరజో యేన తద్వారి. బౌత్సక్యం విరహసహిష్ణుత్వం - తేన నున్నం ప్రేరితమివే త్యుత్ప్రేక్ష. * 'నుదవిదే'త్యాదినా నిషానత్వం. పునోఽగ్రే ప్రతస్థే ప్రథితం. యథాపిప్రాదౌ గ్రామాంతరం ప్రయాతే నికర్త్యమానోఽపి పుత్రాద్వియోగాదసహిష్ణురాత్మక్యాత్సమోయాతి తద్యదితి ఛామా.

మూ. తీరాంతరాణి మిథునాని రథాంగనామ్నాం

నీత్వా విలోలితసరోజవనశ్రియస్తాః,

సంరేజితే సురసరిజ్వలధౌతిహారా

స్తారావితానతరళా ఇవ యామవత్యః.

గౌర

వ్యా. తీరాంతరాణీతి. రథాంగనామ్నాం మిథునాని చక్రవాకద్వంద్వాని
అస్యాని తీరాణి తీరాంతరాణి సీత్యా వియోజ్యేక్యర్థః. అవిహితలక్షణస్తత్పురుషో
మయూరవ్యంసకాదిభు ద్రష్టవ్యః. వితోలితాః విబులితాః సహజవస్త్రియః
యాభిస్తాః-సురసరిజ్వలైః ధారహారాః షారితముక్తావళయః తాః స్త్రియః తారావితా
నైః ఉడుగజైః తిరళా భాసురాః. ని. 'తిరళో భాసురే హీరే చంచరే పీఠి వైజ
యంతీ. యామవతోఽ రాత్రయ ఇవ సంరేజితే శుశుభితే.

మూ. సంక్రాంతచందనరసాహితవల్లభేందం
విచ్చిన్నభూషణమణిప్రకరాంశునిత్రమ్,
బద్ధోర్నినాకవనితాపరిభుక్తముక్తం
సింధోర్బభారచలిలం శయనీయస్త్రీమ్.

౫౭

ఇతి శ్రీభాగవిక్యతా కిరాతాజ్ఞనీయే మహాకావ్యే
లక్ష్మీపదలాంఛనే అష్టమస్కంధః.

వ్యా. సంక్రాంతీతి. సంక్రాంతైశ్చందనరసైః మలయజద్రవైః ఆహితో వల్ల
భేదో రూపాంతరం యస్య తత్-విచ్చిన్నాని స్రుటితాని యాని భూషణాని తేషాం
యే మణిప్రకరాః మణిగణాః తేషాం అంశుభిః చిత్రిం నానావర్ణం - బద్ధోర్నితరం
గితం నాకవనితాభిః పరిభుక్తముక్తం పూర్వం పరిభుక్తం పశ్చాత్త్యక్తం * 'పూర్వ
కారే'త్యాదినా తత్పురుషః. సింధోర్గంగాయాః సలిలం, శేరతే అత్రేతి శయనీయం
తత్త్వం. * 'కృత్యల్యుటో బహులమితి బహుళగ్రహణాదధికరణే అనీయర్పిత్యయః.
తస్య లక్ష్మీం బభార - తాదృశీం లక్ష్మీ మనాపేత్యర్థః. అతివీచ నిదర్శనాలంకారః.
శ్లో. 'అసంభవద్ధర్మయోగాదుపమానోపమేయయోః, ప్రతిబింబక్రయా గమ్యా
యత్ర సా స్యాన్నిదర్శనే'తి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారిణ శ్రీమహామహాపాధ్యాయ
కొలచలమల్లి నాథసురివీర చితాయాం కిరాతాజ్ఞనీయవ్యాఖ్యానాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యానాయాం అష్టమస్కంధః.

న వ మ న్స ర్గః.

ఇత్యం జలకేళిముపవర్ణ్య ఆధునా సూర్యాస్తమయం వర్ణయతి:—

మూ. వీక్ష్య రంతుమనసస్సురనారీరా త్తచిత్ర సరధానవిభూషాః,
తద్విప్రాయామివ యాతుమథాస్తం భానుమానుషపయోధిలలంబే.

వ్యా. వీక్ష్యతి. అథ జలక్రీడానంతరం-భానుమాన్ అంశుమాన్ ఆ త్తచిత్ర పరిధానవిభూషాః స్వీకృతవివిధవస్త్రాభరణాః సురతనన్నాహవలీరిత్యర్థః. అతివచ రంతుం మనో యాసాం తాః. * 'సమానకర్తృకేషు తుముక్.' 'అంశేదవశ్యమః కృత్యే తుం కామ మనసోర పి'తి మకారలోపః. సుర నారీః అస్సరసః వీక్ష్య-తాసాం ప్రయార్థమివ అవసరదానరూపం ప్రయం కర్తుమివేత్యర్థః. ఘటోత్పన్నేష్యం. ఆస్తమదర్శనం. మకారాంతమవ్యయ మేతిత్. యాతుం ప్రాప్తం-ఉపపయోధి సముద్ర సమీపి లలంబే సుస్రంసే. అన్తిక్ సర్గ స్యాగ తావృత్తం. శ్లో. 'స్వాగ తేతి రసభా న్దురయుగ్' మితి లక్షణాత్.

మూ. మధ్యమోపలనిభే లసదంతా వేకతశ్చ్యుతిముపేయిషి భానా,
ద్యౌయవాహ పరివృత్తివిలోలాం హుయప్తిమివ హాసరలక్ష్మీమ్.

వ్యా. మధ్యమేతి. మధ్యమోపలనిభే నాయకమణినదృశే. ని. 'నిభసంకాశని కాశ ప్రతికాశోపమాదయ' ఇత్యమరః. 'ఉపల రత్న వాషణా వుపలా శర్క రాపి చె'తి రుద్రః. 'శర్కరాయాం త్రియాం ప్రోక్తః పుంస్యత్సస్యపలో మణో' ఇతి వైజయంతిచ. లసదంతౌ ప్రసరద శ్చౌభానా - వికరః వికన్తిక్ భాగే చ్యుతిం స్రస్తతాం ఉపేయిషి ప్రాప్తే సతి-ద్యౌః పరివృత్త్యా పరివృత్తినేన మధ్యాహ్నాతి క్రమేణ విలోలాం గత్వరీం ఆన్యత్రి గాత్రిన్య తిర్యగావృత్త్యా ముహుశ్చలంతిం వాసరలక్ష్మీం - హరయప్తం ముక్తావళిమివ ఉవాహ వహతిస్త.

మూ. అంశుపాణిభిరతీవ పిహసుః పద్మజం మధు భృశం రసయిత్యా,
క్షిబతామివ గతః క్షీతి మేష్యన్లోహితం వపువాహ పతంగః.

వ్యా. అంశుపాణిభిరతి. పతంగః సూర్యః. ని. 'పతంగః పక్షిసూర్యయో' రిశ్య మరః. అతివ నిర్భరం. ని. 'అత్యతీవచ నిర్భర' ఇత్యమరః. పాతుమిచ్ఛః పిహసుః తృషి తిస్నక్. *పిబతే స్సన్నంతా ద ప్రత్యయః. అంశవవచ పాదయః తైః-పద్మేషు జారం

పద్మజం మధ్యేన మధ్యతి శ్చిష్టహృదయం మకరందమద్యం. ని. 'మధు మద్యే పుష్కరస' ఇత్యమరః. భృశం ముష్టు రసయిత్వా ఆస్వాద్య త్తీబతాం మత్తత్వం గరిషతత్వ త్ప్రేక్ష. ని. 'మత్తే శౌండోత్కటక్షణ' ఇత్యమరః. తీతిమేష్య- గమ్యక్ లోహతం రక్తం వపుః ఉవాహ. యథా మత్తః తీతా లుతతి రజ్యతేచ తద్వదితి భావః. నూర్యస్య తీతా నిలయన మస్తమయ ఇత్యాగమః. అత్ర రూపకోత్ప్రేక్ష యోస్నాపేక్షిత్వా దంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. గమ్యతాముపగ తే నయనానాం లోహితాయతి సమాస్త మరీచౌ, ఆనాద విరహాయ్య ధరిత్రీం చక్రవాకహృదయాన్యభితాపః, ర వ్యా. గమ్యతామితి. సమాస్తమరీచౌ మార్య లోహితో భవతితి లోహితాయతి * 'లోహితాదాబ్జ్యః క్యష్', 'వాక్యష్' ఇత్యాత్తి నేపదస్య కైకల్పికత్వాత్ శత్రుప్రత్యయః. అతివి నయనానాం గమ్యతాం ఉపగ తే దర్శనియతాం ప్రాప్తే సతి-అభితాపః ధరిత్రీం విరహాయ్య విహాయ * 'ల్యపిలఘుపూర్వా' దిత్వియాదేశః. చక్రవాకహృదయాని ఆసనాద. అత్ర ధరిత్ర్యాః యాదృశ స్తీవార్కకరిసంపర్క కృతస్తాపస్తాదృశశ్చక్రవాకహృదయేషు విరహసంతాపస్సంజాత ఇతి తాత్పర్యాన్ని, పరంతు తదుపశమ నాంతర మేవాన్యావిర్భావాన్నివత్రి సంక్రాంత ఇత్యభేదాభ్యవ సాయేన వ్యవడేశః. అతివి భేదైష్యభేదరూపాలిశయో క్తరలంకారః.

మూ. ముక్తమూలలఘుర్జ్వలితపూర్వః పశ్చిమే నభ సిసంభృతసాంద్రః, సామి మజ్జతి రవౌ న ఏ రేజే దుగ్ధిజిహ్వా ఇవ రశ్మి సమూహః. ౧ వ్యా. ముక్తతి. రవౌ సామి మజ్జతి ఆర్ధాస్మితే సతి ని. 'సామి త్వరే జాగు ప్సన్' ఇత్యమరః. ముక్తం త్యక్తప్రాయం మూల మాశ్రయభూతో రవిః అన్యత్రి స్వామిచయేనసః. అతివి లఘు రల్పశ్చ ముక్తమూలలఘుః ఉష్ణితిపూర్వః త్యక్త పూర్వదిక్కుః-అన్యత్రి త్యక్తపూర్వజనః-పశ్చిమే నభసి నభోభాగే అన్యత్రితు క్వచి స్నిచ్ఛిరే-సంభృతః సంహతః అతివి సాంద్రః బహుశ్చ రశ్మి సమూహః ఆశ్రితజన సమూహశ్చ ధ్వన్యతే. దుఃఖేన జిహ్వా దీన ఇవ న విరేజే న శోభితే స్త. అత్ర ముక్తమూల త్వదిప్రస్తుతివిశేషణనామ్యాదప్రస్తుతాశ్రితజనప్రతీతేస్సమాధాక్షః. తత్ర వాచ్యరశ్మి సమూహస్యాచేతనస్యాపి ప్రతియమానేన చేతనేనాభేదాభిధానా త్ దుఃఖితత్వాద్యత్ప్రేక్షతి తయో రంగాంగిభావేన సంకరః.

కాంతదూత్యి ఇవికుంకుమతామ్రాస్నాయమండనమభిత్వరయంత్యః, నాదరం దద్భృశిరే వనితాభిస్సాధజాలపతితా రవిభానః. ౬

వ్యా. కాంతేతి. కుంకుమదత్తామ్రః కుంకుమేన చ తామ్రః ఇత్యధ్యవసాయః. సాయం సాయంకాలే. ని. 'సాయం సాయే ప్రగే ప్రాతః' ఇత్యమరః. యన్మండనం తదభి

తదుద్దిశ్య త్వరయంత్యః త్వరాం కారయంత్యః-సాధానాం జాలైః గవాక్షైః పతితాః ప్రవిష్టాః. ని. 'జాలం గవాక్ష ఆనాయే' ఇత్యమరః. రవిభాసః కౌంతానాం ప్రియాణాం దూత్యివ-వనితాభిః సాదరం సప్రేమ యథాతథా దదృశిరే దృష్టైః. సాయం తనార్కభాసాం ప్రియసమాగమనూచకత్వాద్దూతీష్వివ తాసు శ్రీణామాదరో2 భూ దిత్వర్థః.

మూ. అగ్ర సానుషు నితాంతపిశం2గైర్భూరుహాన్మృదుకరై రవలంబ్య, అస్తశైలగహనం ను వివస్వానావివేశ జలధిం ను మహీం ను. 2

వ్యా. అగ్రేతి. వివస్వాక్ మార్యః-అగ్రే అస్తశైలశిఖరే యే సానవః తేషు యే భూరుహః తాక్ నితాంతపిశం2గైః అత్యంతారుణైః మృదుభిః కరైరంశుభిరేవ కరైః హస్తైరితి శిష్టరూపకం. ని. 'బలిహస్తాంశవః కరా' ఇత్యమరః యన్వాకరైః మృదుల్లథం యథాతథా ఆవలంబ్యావప్తభ్య-అస్తశైలైలో2స్తైలః. ని. 'అస్తస్థు' చరమత్ప్రభృదుదయః పూర్వవర్తత' ఇత్యమరః. తస్య గహనం కౌననం ను జలధిం ను మహీం ను-ను వితర్క-ఆవివేశ. తపనస్య పతనసన్నాహ ఏవ దృష్టః. పతనంతు క్వనా న జ్ఞాయతే. కీపుభావాదిత్వర్థః. అత్ర తపనే పతనస్యారోప్యమాణస్యగహనాద్యనేకవిషయక త్వేన సందేహ త్సందేహాలంకారః-ఉత్ప్రేక్షేతి కేచిత్.

మూ. ఆకులశ్చలపతి త్రికులానామారవై రనుదితోషసరాగః,

ఆయయావహారిదశ్యనిపాండు స్తుల్యతాం దినముఖేన దినాంతః. ౮

వ్యా. ఆకులశ్చి. చలనాం కులాయేభ్యః కులాయాక్ ప్రతి చలతాం. పతత్రి కులనాం అరవైశ్చబై రాకులో వ్యాప్తః-అనుదితశబ్దేన అభావమాత్రమువశ్యబ్దేన సంధ్యా మార్తం చ వివక్ష్యతే. ఉపసి భవ బౌషసః *సంధివేలే'త్యాదినా యోగ విభాగాదన్, అన్యథా *కాలాట్టణి'తి రక్షస్యాత్. తథాచ అనుదితోషసరాగః అవిద్యమానసంధ్యారాగ ఇత్యర్థః. ఏకత్రాపగమాదన్యత్రానుదయాచ్చేతి భావః. ఆహరిదశ్యః అవిద్యమానసూర్యః - ఏకత్రాస్తమయాదన్యత్రానుదయాచ్చేతి భావః. అతఏవ విపాండుః తిమిరానుదయాదితి భావః. దినాంతః సాయంకాలః-దినముఖేన స్తాతఃకాలేన తుల్యతాం ఆయయా తద్వద్భావిత్వర్థః. అతఏవోపమాంకారః. పూర్వ శ్లోకే జలధిమావివేశేత్వక్తం-తదీయవిరహదుఃఖాత్ విపాండుస్సన్ పక్షికులారవ వ్యాజేన దినాంతో రురోవేషేతి భావః.

మూ. ఆస్థితః స్థగితవారిదవస్త్రైస్సంధ్యయా గగనసశ్చిమభాగః,

సోఽపి ద్రుమవితానపిభాసా రంజితస్య జలధేశ్చీయమూహీ. ౯

వ్యా. ఆస్థితఇతి. స్థగితవారిదపక్ష్యాన్య పిహితపేఘుంధయా సంధ్యయా ఆస్థితః ఆక్రంతః గగనపశ్చిమభాగః స్థో ర్నూ సంత్రాంతేత్యర్థః. తమా విద్రుమవి తానవిభాసా ప్రవాళప్రకరకాంత్యా రంజితస్య స్వసాదగ్గ్నమాసాదితస్య జలధేః శ్రియ మూహే సంధ్యాయా రక్తవర్ణత్వాదితి భావః. వనాతేః కర్తరి లిట్ - స్వరి శేత్వాదాత్మ నేపదమ్. తత్సద్భక్తిం క్రియమువాహేత్యర్థః. అతఏవ నిదర్శనాలంకారః. మూ. ప్రాంజలావపి జనే నతమూర్ధ్ని ప్రేమ తస్మిన్వివణచేతసి హిత్యా.

సంధ్యయానువిదధే విరమంత్యా చా లేన సుజనేరతమైత్రీ. ౧౦

వ్యా. ప్రాంజలావతి. ప్రబధః అంజలిర్యేన తస్మిన్ ప్రాంజలా బద్ధాంజలా. ని. 'తాయుతావంజలిః పునా'నిత్యమరః. * క్రద్ధోధాతుజస్య వాచోబహువ్రీహి ర్వాత్తరపదలోపశ్చ. నతమూర్ధ్ని నమస్కుర్యాణే తత్ప్రసంగం తత్ప్ర సంధ్యాయామే వాసక్తం చేనో యస్య తస్మిన్ ఏవం విధేపి జనే విషయే ప్రేమ హిత్యా విషయ విరమంత్యా నివర్తమానయా ప్రయాంత్యేత్యర్థః. * 'వ్యాజ్ఞరిభ్యో రమ'ఇతి పరస్మై పదం. సంధ్యయా చాపలేన ఆస్త్రేయ * యువాదిత్వాదత్. సుజనాదితరో దుర్జనః తస్య మైత్రీ సఖ్యం అనువిదధే అనుచక్రే * కర్తరి లిట్. యథా దుర్జనస్య మైత్రీ స్నిహ్యంతమపి జహతి తద్వత్సంధ్యాపి భజమానం జనమహానీదిత్యర్థః. మిత్రస్య కర్తృ మైత్రీ * వ్యుఞ్ఞంతాత్ జీష్. ఆత్మ సంధ్యాగుర్జనమైత్ర్యో శ్చాపలం సమానధర్మః, అనువిధానం సాదృశ్యం. అతఏవాథ్యయముపమా.

మూ. ఔషమాతపథయాదివ లీనం వాసరచ్చవివిరామపటియః,

సన్నిపత్య తనక్తై రథ నిమ్నా దంధకారముదవాప సమాని. ౧౧

వ్యా. ఔషనేతి. ఔషసాత్ ప్రాభాతికాత్ ఆతపాద్యయం తస్మాదివేత్య త్యేత్వా. లీనం క్వచిత్కుహరాదిషు గూఢం విలగ్నం-వాసరచ్చవే రాతపస్య విరా మాత్ అపగమాద్ధేతోః-పటియః పటుతరం ప్రభవిష్టుతరం, అంధం కరోతీత్యంధ కారం ధ్యాంతం. ని. 'అంధకారోఽస్త్రిగూం ధ్యాంత' మిత్యమరః. అథ సంధ్యా పగమానంతరం-శనక్తైః మందమందం నిమ్నాత్ సన్నిపత్య ఆగత్య-సమాని సమన్థ లాని ఉదవాప వ్యావశే. ఆత్మ ప్రస్తుతాంధకారవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతచార్యా ద్యగ్గప్రతీతేస్సయాసోక్తిః-ఉత్ప్రేక్షాత్వంగమస్యాః.

మూ. ఏక తామివ గతస్య వివేకః కస్యచిన్న మహతోఽప్యసలేభే,

భాస్వతా నిదధిరే భువనానామాత్మనీవ పతితేన విశేషాః. ౧౨

వ్యా. ఏక తామితి. ఏక తామభేదం గతస్యేత, తమోవాస్వత్యా తథా ప్రతీతే రియమ త్యేత్వా. మహతః కైలాదేరపి కస్యచిత్కుస్యాపి పదార్థస్య వివేకో భేదః,

నోపలేభేన గృహీతః-కింపున రత్నస్య యత ఏవం తత ఉత్పేక్షతే. పతితేన అస్తమితేన భాస్వతా మార్యేణ. ని. 'భాస్వ ద్వివస్వ తస్మాత్సవ్య' ఇత్యమరః. భువనానాం భువనస్థ పదార్థానామిత్థ్యః. విశేషః భూధరాదిభేదాః-అత్త ని స్వస్తి స్నేహ నిదధిర ఇవ నిహితాః కిం? అన్యథా కథం నోపలేభ్యేరన్నిత్సర్థః. అత్తే త్పేక్షయోస్సజాతీయయోస్సాపేక్షత్వాదంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. ఇచ్ఛతాం సహ వధూభిరభేదం యామినీవిరహిణాం విహగానాం, ఆప్రరేవ మిధునాని వియోగం లంఘ్యతే న ఖలు కాలనియోగః.

వ్యా. ఇచ్ఛతామితి. వధూభిస్సహ కాంతాభిస్సహ-అభేద మవియోగం ఇచ్ఛతాం తథా సంకల్పవతామపీత్సర్థః. యామినీషు విరహిణాం నియతవియోగవతాం - రహయతేరావశ్యకేరేణినిః - యద్వా సిందాయామిని. తేషాం విహగానాం చక్రవాకాణామిత్థ్యః. మిధునాని వియోగమాపురేవ - నతు నాపురిత్యయోగవ్యవచ్ఛేదః. తథాపి. - కాలనియోగః జైవాహ్లా న లంఘ్యతే ఖలు-దుర్వార ఇత్సర్థః.

యచ్ఛతి ప్రతిముఖం దయితాయై వాచమంతికగ తేఽపి శకుంతౌ,

నీయతే స్త నతిముజ్జితహర్షం పంకజం ముఖమివాంబురుహిణ్యా.

వ్యా. యచ్ఛతీతి. శకుంతా చక్రవాకపక్షిణి. సామాన్యస్య ప్రాకరణికవిశేషపర్యవసానాత్. ని. 'శకుంతిపక్షిశకుని శకుంతశకునద్విజా' ఇత్యమరః. అంతికగ తేసమాపగ తేఽపి దయితాయై చక్రవాక్యై ప్రతిముఖమభిముఖం యథా తథా వాచః. యచ్ఛతి సలివాచమేవ దదానే నతు సంగచ్ఛమానే ఇత్సర్థః. * పాశ్చాత్యైత్యాది నాదాణోయచ్ఛాదేశః. అంబురుహిణ్యా నలిన్యా-ఉష్ణితహర్షం చక్రవాకదుర్దశాదర్పనాదివ త్యక్తవికాసం-పంకజం ముఖమివ నతిం నవ్రత్నం నీయతే స్త సీతం. * ప్రధానకర్తవ్యాభ్యేయే లాదీనామి ద్వికర్తవ్యా మితి-నీయతేద్వికర్తకత్వాత్ప్రధానే కర్తరి అత్. ప్రాయశో దుఃఖినాం దర్పనాత్ క్రియః ఖిద్యంతే - విశేషతో విరహిదర్పనాదితి భావః. అత్త పంకజావనతేః చక్రవాకవిక్రోశనావంతర్యాత్తద్దేతుకత్వ ముత్పేక్ష్యతే. సాచ ముఖోపమయాంబురుహిణ్యాం కామినీసామ్యం గమయంత్యా నిరుహ్యత ఇత్యుపమోత్పేక్షయోరంగాంగిభావేన సంకరః. వ్యంజకాప్రయోగాదుత్పేక్షా ప్రతీయమానా.

మూ. రంజితాను వివిధాస్తరులైలా నామితం ను గగనం స్థగితం సు,

పూరితా ను విషమేషు ధగిత్రీ సుహృతాను కతుభ స్తిమిరేణ.

వ్యా. రంజితా ఇతి. తిమిరేణ వివిధాః తరవః. 'జైలాఽచ్చ రంజితాః అనులిప్తాః-స్వసావర్ణ్యమాపాదితా ను-అన్యథా కథమేషామిత్యం నీలాన్త్యైకమితి భావః. తథా

నామితం ను? ఆధారాలాదిలి కేమి. *మితాంప్రకృత్యైవ వాశద్వానన్యతాకర్త
స్థిత విభాషాశ్రయణాన్మ స్రాస్త్యః కయన్తా గగనం గగితం ను ఛన్నం కిం? ఆధయ
త్రాపి కథమన్యథా న దృశ్యేతేలి భావః. తథా ధరిత్రీ విషయేషు నిష్కాన్తలేషు
పూరితా సమీకృతా న? అన్యథా తద్వివేకః కథం న స్యాదితి భావః. కమభో
దిశశ్చ సంహృతాను బుష్టాః కిం? ని. 'దిశస్సు కమభః కాస్తా' ఇత్యమరః. కథ
మన్యథా న దృశ్యేగ్నిలి భావః. ఆశ్ర తిమిరే తరుణ్లాద్యనేకవిషయరంజకత్వా
దిక మారోప్యైవం సందిహ్యత ఇతి సంజేహంకారః. కేచిత్త్వధ్యవసాయాశ్రయ
త్వేన సంజేహప్రకారమాచూః. అక్ష్యేతు సుశబ్దన్య సంభాషణాద్యోత్కన్య పత్వా
గుర్వేతిహ ప్రకార మినుమానతత ఇతిలంకారవగన్యకారః.

మూ॥ రాత్రి రంగమనీనాని పీకాపాద సుశబ్దం గుర్రాయగతి విహరియ,

సృష్టితారకమి.గ.య.న.భ. శ్రీ.శ్వ.స్థూమిచ్చతి నిరూపది పర్యః.

వ్యా. రాశ్రితి. శ్రీః శోభా కర్తృ-రాశ్రిః సంధ్యాయాః రాగేణ స్వచ్ఛాయా
పరంజనేన మలిసాని కృష్ణాని-అశవిన వికాసం దృఢభణం రహాయంతి త్యజంతిశరహ
యతేః త్యాగార్థాచ్చశృప్తత్యయః. పంశజాని శహాయ - స్పష్టతారకం సభః ఖ
మియాయప్రాప, తథాహి—సర్వోజనః నిరాపది నిర్వాధ్యర్థలేవస్తుం సాతుం* ఏకాచ
ఉపపదకేతనుదాత్తా* దిట్టిచ్చుతిపేదః-ఘనిశ్చసాం కేఘనసిరితి రచనాత్-ఇచ్చుతి.

ఆవ. అస్మాదిసంధ్యాంతం వర్తయిత్వా చంద్రోదయవర్తనమారభతే.

మూ. వ్యాపారే శతధరేన విముక్తః శైలిమనుమతేనరపాండవః,

చూర్మముష్టిరివ లంభిత కాంతి ర్దాసవస్త్వ దిశమంశుసమూహః.

వ్యా. వ్యాసశ ఇతి. ౪౪ధర్మ చంద్రా విమర్శః. ఓ పు.-కేతకీసుమకేశర
 ఇవ పాండుః-అంభితా ప్రాపితా కాంతిర్వేన సః రజిఃసమాహః చూర్ణస్య కర్పూరాది
 త్తోదస్య ముష్టిరివ - ముష్టికర్పూర ద్వీలింగ త్వేనప్యత్ర పుల్లింగత్వేన గ్రాహ్యః - ఉప
 మేయానుసారాత్-వాసవస్య దిశం ప్రాచీం వ్యానశే వ్యాప్తవాక్. ఏతేన నిశానికా
 కరయోర్నాయకౌ నాయకౌపమ్యం గమ్యతే. యథా కాముకప్రయుక్తః పట
 వానాదిచూర్ణముష్టిర్నంభితకాంతిప్రకాశ్ నాయకౌం వ్యస్మతే ఏవమసావతిత్సంగః.

మూ. ఉజ్జిపీ శుచమివాశుశెమిస్తా ముత్తిం వజతి తారకగాధే,

దిక్కసాదగుణమగుదనముగా పేరి శ్రీ శకునినిదం ముఖమందీ.

† వస్తుతః, జ్ఞానాన్ని పొందే మార్గం మనస్సును నిర్మలం చేయడం. ఇది సాధ్యమేనని నిరూపించబడినది. మనస్సును నిర్మలం చేయడం ద్వారా మనస్సు ముక్తి పొందుతుంది. మనస్సును నిర్మలం చేయడం ద్వారా మనస్సు ముక్తి పొందుతుంది. మనస్సును నిర్మలం చేయడం ద్వారా మనస్సు ముక్తి పొందుతుంది.

వ్యా. ఉజ్జ తీసి, ఇంద్ర స్వేద్యమెంద్రీ, దిక్ ప్రాచీ తారకనాథే నక్షత్రనాథే. ని. 'కనీకాయాం నక్షత్రే తారకం తారకాపితేతి విశ్వః. అంతికం ప్రజతి సతి - ఆకు తమిస్తానుగధతమసం. ని. 'తమిస్తా త్రీధ్యాంతతతా నిశ్యంధతమసేనసేతి వైజ యంతి. శుచం విరహగుఃఖమివేత్యః. ఉజ్జ తీ జహతీసతి - ప్రసాదో వైర్జల్యమేవ గుణః సవీర మండనం యస్య తత్ - రక్తయోహాసా ఇవః. విశదం నిర్మలం ముఖ మానన మేవ చుఖమగ్ర భాగం-స్వీప్తపమేయం. ఉహే వహతి స్త. అత్ర దిక్పంక్త యోర్నాయితా నాయకాపమ్యం గమ్యతే.

మూ. నీలనీరదనిధే హిమగౌరం శైలరుద్ధచపుచస్నితరక్షేః.

భే రరాజ నిరుత్తేక. రజాలం వారిధేః పయసి గాంగమివాంభః

వ్యా. నీలేతి. శైలరుద్ధచపుచః ఉదఃకుగిరితోహితమండలస్య నీతరక్షేరిందో స్సంబంధి, నీలనీరదనిధే కాళమేఘునదృశే - నీలనీరజేతి పాశే నీలోత్పలతుల్యే భే ఆకాశే - నిపతత్ ప్రసర్వత్ హిమచిత గౌరం శుభ్రం కరజాల మంశుసమూహః. - వారిధేః పయసి నిపతత్ గాంగం ఆంధ ఇవ రరాజ - ఉపమానేపి విశేషణాని యోజ్యాని.

మూ. ద్వాం నిరుంధదతిసీలఘుంభం ధ్యాంతముద్యతక గేణ పురస్తాత్, త్రిప్యమాణమసి శేతరభాసా శంభు నీవ కరిచర్త చకాశే. ౨౦

వ్యా. ద్వావీతి. ద్వాం నిరుంధదాకాశమావృణ్వత్ - ఆతి సీలఘునాభం నీలనీరద నిధం-ఉద్యతాః కరా అంశవో హస్తాశ్చ యస్య తేన - ఆసితాభ్య ఇతరాః శుభ్రాః భాసా యస్య తేన చంద్రేణ-పురస్తాత్ప్రచ్ఛాన్యాం-అక్రే చ, త్రిప్యమాణం నుద్యమానం ధ్యాంతం శంభునా త్రిప్యమాణం కరిచర్తేన చకాశే, ఉపమానేపి విశేషణాని యోజ్యాని.

మూ. అంతికాంతికగతేందువిస్ఫుట్టే జిహ్వాతాం జహతి దీధితిజాలే,

నిస్సృత స్తిమిరభారనిరోధాదుచ్ఛ్వస్నీవ రరాజ దిగంతః. ౨౧

వ్యా. అంతికేతి. అంతికాంతికమతిసమీపం. *ప్రకాశే గుణవచనస్యేతి ద్వి ర్భావః. కర్తృధారయవద్భావాత్సుపో లక్. అంతికాంతికం గతేన ఇందునా విస్ఫుట్టే ముక్తేదీధితిజాలే-జిహ్వాతాం సంకోచం జహతి త్యజతి సతి-తిమిరభారైః తమస్సోస్తైః నిరోధాదాక్రమణాత్ - నిస్సృతో నిర్గతః దిగంతః ఉచ్ఛ్వస్నో ప్రాణన్నివేత్య త్వేక్షాలంకారః. రరాజ.

మూ. లేఖియా విమలవిద్రుమభాసా సంతతం తిమిరమిందుసదాసే,

దంష్ట్రయా కనకటంకపిశంగ్యా మండలం భువ ఇవాదివరాహః.

వ్యా. లేఖయేతి. ఇందుః విమలవిద్రుమభాసాస్వచ్ఛప్రవాళసవర్ణయా లేఖయా కలయా సంతతం సాంద్రం తిమిరం-అదివరాహః కనకస్యటంకః శిలాభేదకశత్రుం. ని. 'టంకః పాషాణదారణ' ఇత్యమరః. తద్వత్ప్రశంభా లోహితవర్ణయా. *పిశంకా చ్ఛేతి వక్తవ్య' మితి జీవ. దంష్ట్రయా భవః మండలమివ ఉదాసే ఉచ్చితేషు. *అస్య తేః కర్తరి లిట్. సోపసగ్గాదస్య తేరుపసగ్గాదస్య త్యాహార్యరితి వికల్పాదాత్త నేపదం. మూ. దీపయన్తథ సభః కిరణౌ ఘ్నేః కుంకుమారుణం యోధరగౌరః,

హేమకుంభ ఇవ పూర్వపయోధే సన్నమజ్జ శనకై స్తుహినాంశుః.

వ్యా. దీపయన్తితి. అథ అగ్ధోదయానంతరం కిరణౌఘ్నేః సభః దీపయన్ ప్రకాశయన్ - కుంకుమేన అరుణః యాః పయోధరః కుచః సభవ గౌరః పిశంకః ఉదయరాగాదితి భావః. తుహినాంశురిందుః శనకైః పూర్వపయోధేః పూర్వసాగరాత్ హేముః కుంభ ఇవ ఉన్నమజ్జ ఉల్లగామేత్యుత్పేషం.

మూ. ఉద్గతేందుమవిభిన్న తమిస్త్రాం పిశ్యతి స్మ రజసిమవిత్ప్రప్తః, వ్యంశుకస్ఫుటముఖిమపి జహ్గం వీడయా సవపధూమివ లోకః.

వ్యా. ఉద్గతేందుమితి. లోకః జనః ని. 'లోకస్తు భువనే జన' ఇత్యమరః. ఉద్గతేందుమవిభిన్నతమిస్త్రాం అవిభిన్నతమిస్త్రాం అనిశ్చేషితధ్యాంతాం - రజసిం వ్యంశుకమపసీతావకుంతలం - అతేవీర స్ఫుటం దృశ్యమానం చాఖం యస్యాస్తాం - తథాపి-వీడయా జహ్గం విక్రం-అప్రకాశాంగీమిత్యర్థః. సవపధూం సవోధాం శ్రీయమివ అవిత్ప్రప్తః సత్ప్రస్థ స్పృక్ పశ్యతిస్త. ని. 'సధూర్నవోధయోషయాం స్నుషా భార్యాంగ నాను చేతి ధరణిః.

మూ. స ప్రసాదముచితిం గమితాజ్యారోద్ధృతం తిమిరమద్రివనేభ్యః, నిజ్జుభేషు స చ ధామ వికీర్ణం భూషితైవ రజసి హిమభానా.

వ్యా. సేతి. హిమభానా చంద్రణ ద్యౌరాకాశ ముచితం యోగ్యం ప్రసాదం వైర్నిల్యం న గమితా ననీతా. అద్రయో వనాని చ తేభ్యః తిమిరం నోద్భృతం నోత్పాదితం. నిజ్జుభేషు దిగంతేషు ధామ తేజశ్చ స వికీర్ణం స పర్యంతం. తథాపి రజసి భూషితైవ, కిమతోక్తగుణసంపత్తావేతి భావః. ద్యౌః దివో రజసి చేతి నాయికాః. తాసాం మధ్యే చంద్రో నాయకః అత్యంతమరూగాద్రజసిమేవ భూషయామానేత్యర్థః. అత్రి ద్యౌప్రసాదాదికౌరణాభావేపి తత్కార్యభూషణోక్త్యా విభావనాలంకారః. లక్షణంతు పూర్వమేవోక్తం.

మూ. మానీనీజనవిలోచనపాతానుష్ఠబాష్పకలుషాస్పృతిగృహ్లా, మందమగద ముదితః ప్రయయాఖం భీతభీత ఇవ శీతమయూఖః.

వ్యా. మానసితి. ఉదితః శతమయూఖః - ఉష్ణేన విరహతప్తేన బాష్పేణ కలుషాత్ అవిలాక్ మానసిజనస్య కలహంతరితనాయికాజనస్య విలోచనపాతాక్ కటాక్షమోక్షాక్ - మానభంగజనికరోపభీషణానతి భావః, శ్లో. 'కోపాత్కాంతం పరాణుద్య పశ్చాత్తాపమన్విత', కలహంతరితా ప్రోక్తా నాయికా ననుకూలిభి' రితి దశరూపకే. ప్రతిగృహ్ణాత్ స్వీకుర్వత్-అపరాధదండస్యాసరిహర్యత్వాదితి భావః. అతఏవ భీతభీతః భీతప్రకార ఇవేష్య త్ప్రేమ. మందమందం మందప్రకారం-ఉభయ ప్రాప్తి. * 'ప్రకారే గుణవచనస్యే' తి ద్వైరార్థః. కర్తృధారయశ్చదృశ్యాత్సుప్రోలుక్. ఖమాకాశం ప్రయయా అభిజ గామ.

మూ. శ్లిష్యతః ప్రియవధూ లోకంతం తారకా స్తుతికరస్య హేమాంశోః, ఉద్వీమన్నభిర రాజ మంతాదుగరగ ఇవ లోహితరాగః, ౨౭

వ్యా. శ్లిష్యతి ఇతి. తతః ప్రసాదతః కరా అశవవన కరా మాస్తాః యేన తస్య-తారకా ఏవ ప్రియవధూః-ఉపకరితం అంతికే కంఠే చ. * అత్యంత సంయోగే ద్వితీయా. విభక్త్యర్థేనస్యయాభావః. శ్లిష్యతః ప్రత్యాసీదతిః సన్నికర్షం గచ్ఛత ఇత్యర్థః. ఆలింగితశ్చ హేమాంశోః సంబంధ - సమంతాత్ సర్వతః ఉద్వీమన్న త్వర్వక్-అర్థాంతరత్వా దకర్తృ కర్తవ్యం-భార్యారాంతరే వృత్తిరితి వచనాత్ లోహిత రాగః అయోప్రభః ఆంగరాగ ఇవ ఆభిరరంజ. ఆలింగనాదంగరాగో గళితీతి ప్రసిద్ధిః. అత్ర రూపకోపమయో రంగంగిభావేన సంకరః.

మూ. ప్రేరితశ్చకథ రేణ కి రోఘస్సంహతాన్యప నునోది తిమాంసి, ఊరిసింధు-న ముచిరభిన్నః కౌనవాన్యవిరలోచ్చతరూణి. ౨౮

వ్యా. ప్రేరిత ఇతి. శకథ రేణ చంద్రః ప్రేరితో విస్ఫుట్టః కరౌఘః - సంహతాని సాంద్రాణ్యపి తమాంసి-మందంబ విందరాద్రణా భిన్నో నున్నః ఊరిసింధుః. అవిరళః సాంద్రః ఉచ్చాః ఉన్నతాశ్చ తరవో యేషు తాని వనాని కౌనవానివ నునోద చిక్షేప. దూరీచకారత్యర్థః.

మూ. శార తాంగమితయా శిశిపాదృ శ్చాయయా విటసినాం ప్రతిపేదే, స్య స్రశుక్లబలిచిత్రలలాభిస్తుల్యతాం వసతివేశ్మమహీభిః. ౨౯

వ్యా. శారతావీతి. శశిపాదైః సంప్రరక్షిభిః. ని. 'పాదారక్ష్యంఘ్రీతు ర్వాంశా' ఇత్యమరః. శారతాం శబలతాం. ని. 'శారశ్చబలపీతయో' రితి విశ్వః. గమితయా ప్రాపితయా-విటసినాం తరూణాం ధామయా - స్యపైః నిక్షిపైః శుక్లబలిభిః శ్వేతపుష్పద్యుపచారైః - చిత్రాణి నానావర్ణాని తలాని ప్రదేశా యానాం తాభిః. ని. 'కరోపచాయోః పుంసీబలః ప్రాణ్యంగజే స్త్రీయా' మిత్యమరః. వసతివేశ్మ

మహీభిః నివాసగృహభూమిభిః-తుల్యతాం సామ్యం ప్రతిపేదే ప్రాప్తాః కర్తృణి లిట్. ఆర్థీయ ముపమా. కనశిగ్రహణం భూతపూర్వనివాసనిర్వృత్త్యర్థం.

మూ. ఆతివే ధృతిమతా సహ పథ్యా యావనివరహితా విహగేన,

సేహిరే న కిరణా హిమరశ్చేద్దుఃఖితే మనసి సర్వమసహ్యమ్.

వ్యా. ఆతప ఇతి. దుఃఖకరేపీతి భావః. పథ్యాచక్రవాక్యా సహ-ఆతపిత ధృతిమతా సంగోషవతా యామినిషు విరహితా నియతివిరహితా ఆతపిత విహగేన చక్రవాకేన-హిమరశ్చేః చంద్రస్య కిరణాః న సేహిరేన సోధాః. తథాహి-దుఃఖితే సంజాతదుఃఖే మనసి-సర్వం మనోహరమపీతి భావః. అసహ్యం సోధుమశక్యం శక్తి సహాశ్చేతి యత్ప్రీత్యయః. పూర్వత్వాతపా ఇతి పేయః. తస్మిన్ పథ్యా సహ ఆతపా అపి సేహిరే తద్విరహితాతు శశికిరణా అపి న సేహిర ఇతి యోజ్యం ఫలంతు సమానం.

మూ. గంధముద్ధతిరజః కణవాహీ విక్షిప్తస్వకృతాం కుముదానాం,

అనుధావ పరిలీనవిహంగా యామినీమసపహం వనరాజీః. 30

వ్యా. గంధమితి. అపాం కణవాహీ-యోగ్యాన్వయే వ్యవధానమపి సోఘంధ్యం-వికసతాం కుముదానాం గంధం సౌరభం ఉద్ధతం రజః పరాగో యస్మిన్ కర్తృణి తద్యథా తథా, శేషాద్విభాషేతి నికల్పాన్న కవ్. విక్షిప్తా వికిరణ ఇత్థం శిశిరస్సు రభిశ్చ యామిని మరుత్ రాత్రి వాయుః-పటో లీనాశ్చయితా విహంగాః యాను తాః వనరాజీః అనుధావ ఈషక్తుంపయామాస. విహగశయ నావిరోధే నేర్విధ్యః. ని. 'ఆజీవదళేభివ్యాప్తా' విత్తమరః. యథా కల్పితామీ గంధోదకాదినా నించన్వని తామాకంపయతి తద్వదితి భావః.

మూ. సంవిధాతుమభిషేచి ముదానే మస్తగ్రస్య లసదుంశుజతాఘః,

యామినీవనితయా తతిచిహ్నస్సోస్పల్ప్యో రిజశ్శిఖుభ ఇవేందుః.

వ్యా. సంవిధాతుమితి. యామినీవనితేవ తయా రాత్రిరూపయా కాంతయా మస్తగ్రస్య అభిషేకం త్రిభువనైత్రయాత్రాభిషేకం-సంవిధాతుం సమ్యక్కర్తుం అంశవో జలనిన తేషాం ఓషం పూరః లగ్నో యస్మిన్ సు-తత చిహ్నః స్ఫుటలాం ఛనః ఇందుః-సోత్పలః మంగళార్థం నిహితేందీవరః రజశికుంభః రజతికలశ ఇవ ఉదానే ఉత్తిష్టః. ఆస్యతేః కర్తృణి లిట్. ఆత్మ సంవిధాతుమితి తుమునా ప్రతీయ మానయా ఫలోత్పేక్షయా అనుప్రాణితేయముపమా-తయారం గాంగీభాకేన సంకరః.

మూ. తేజసాపి ఖలు నూనమనూనం నానహాయముసయాతి జయశ్రీః,

యద్విభుశ్శశిమయూఖనఖస్సన్నాద దే విడయిచాపమనంగః. 33

వ్యా. తేజసేతి. తేజసా అనూసం సంపూర్ణమపి అసహాయం సహాయరహితం-
ఏకాకినం పురుషమితి శేషః. జయశ్రీః నోపయాతి ఖలు-నూనం-కుతః, యద్యస్తాత్
విభుస్సమర్థోఽపి-అనంగః శశిమయూఖానాం సఖా సహచరః తత్సహాయస్సక్-విజ
యి విజయశీలం. * జిదృక్షీత్యాదినా ఇనిః. చాప మాదదే ఆదత్తవాక్ విశేషేణ
సామాన్య సమర్థ నమాపోఽర్థంతరన్యాసః.

అవ. ఇత్యముద్దీపనసామగ్రీచుపఖర్గ్య ప్ర సంప్రతి తత్కార్యభూతాం రతిం వర్ణ
యితుమారభతే. —

మూ. సద్దనాం విరచనాహితశోభై రాగతప్రియకథైరపి దూత్యమ్,
సన్నికృష్టరతిభిస్సురదారైర్భూషితైరపి విభూషణమీషే. 3ర

వ్యా. సద్దనామిత్యాది. సన్నికృష్టరతిభిః ఆసన్నసురతోత్సవైః-ఆరవీర సుర
దారైః సురవధూభిః ఆహితశోభైః ప్రాగవ విహితకేళిగృహమండనైరపి-పునః సద్ద
నాం కేళి గృహణాం విరచనా మండనమలంకృతిరిత్యర్థః. ఈషే అభిలషే * కర్త
లిప్. ఆగతప్రియకథైః ప్రాప్తప్రియజననృత్తాంజైరపి-దూత్యాః కర్తదూత్యం దూతీ
వ్యాపారః. ఈషే, * 'దూత్యభావకర్తృణో' రితి యత్ ప్రత్యయః. ని. 'దూత్యం
తద్భారకర్తృణో' రిత్యుపరం. తథా భూషితైరపి హరస్రకృష్ణం నాదిమండన
మండితైరపి-భూషణం ప్రసాధన మీషే-బోత్సుక్యాతిరేకాదితి భావః.

మూ. న స్రజో రురుచిరే రమణీభ్యశ్చండనాని విరహే మదిరావా,
సాధనేషు హి రితేషుపథత్రై రమ్యతాం ప్రియసమాగమ ఏవ.

వ్యా. సేతి. విరహే వియోగావస్థాయాం స్రజః-మాల్యాని చండనాని గం
ధాః మదిరామద్యానిచ-రమణీభ్యః. * 'రుచ్యర్థానాం ప్రియమాణి' ఇతి సంప్రదాన
త్వాచ్చతురీ. న రురుచిరే న శోచంతే స్త. హి యస్తాత్ ప్రియసమాగమ ఏవ రతే
స్సాధనేషు స్రగాదిషు-రమ్యతాం మనోరమత్వం రుచికరత్వమితి యావత్-ఉపథత్రై
ఉపపాదయతి-తిదభావే తు ఆరుచిర్యక్తైరేత్యర్థః. ఆరవీర వైధర్మ్యత్కారణేన
కార్యసమర్థనమాపోఽర్థంతరన్యాసః. రమంతే ఏష్యితి రమ్యాణి. * 'హిరదుపధా'
దితి యత్. 'కృత్యులటోబహుళ' మిత్యధి కరణార్థత్వం.

మూ. ప్రస్థితాభిరభినాధనివాసం ధ్వంసితే ప్రియసఖివచనాభిః,

మాసినీభిరపహస్తితైర్హర్యస్సదయన్నపి మదోఽవలలంబే. 3౬

వ్యా. ప్రస్థితాభిరితి. అభినాధనివాసం ప్రియగృహం ప్రతి ప్రస్థితాభిః ప్రచ
లితాభిః-ధ్వంసితాని ఖండితాని ప్రియసఖివచనాని ఆప్రపయస్యావచనాని "స్వయం
ప్రసానం లాఘవాదే"త్యేకం రూపాణి యాభిస్తాభిః. మాసినీభిః శోపనాభిః. శ్లో.
'శ్రీరామార్హకృతః శోపామానోవ్యాసంగిని ప్రియ' ఇతి ఉత్తరాత్. అపహస్తితం

నిరస్తం ధైర్యం యేన సః-తథా సాదయతా మానం శరీరం చ కర్మయన్మపి సదో
హోఽపీత్యర్థః. మదః అవలలంచే స్వీకృతః. అజ్ఞానవ్యాజేన లాఘవాపహ్నవసౌకర్యా
దితి భావః.

మూ. కాంత వేశ బహుసందిశతీభిర్నాతమేవ రతయే రమణీభిః,

మన్త ధేన పరిలుప్తమతీనాం స్త్రాయశ్శస్థలితమప్యవకారి 32

వ్యా. కాంతేతి. రతయే సురతాయ-బహు సందిశతీభిః - పే నూతి కాంత
మిథం ప్రలోభ్య ఆనయేత్యేవం రూపానేకవాచికం కథయంతీభిః, సందేశవ్యసనా
ద్గంతవ్యమప్యజానతీభిరిత్యర్థః. రమణీభిః కాంతవేశ్చ స్త్రియగృహం ప్రయాతం ప్రాప్త
మేవ-సతు మధ్యేమాగ్నాన్నివృత్తమిత్యర్థః. తదాహి-మన్త ధేన పరిలుప్తమతీనాం
హతవివేకానాం-స్థలితం విరుద్ధాచరణసః స్త్రాయశః ఉపకారి భవతి సహసా రమణీ
భిరితి పాలే కాలక్షేపమసహమానాభిః-స్వయమేవ శిఖ్యం యాతమిత్యర్థః.

మూ. ఆశు కాంతమభిసారితసత్త్వా యోషితః ఫులకరున్దకపోలమ్,

నిర్జిగాయ ముఖమిందుమాఖండం ఖండపత్రతిలకాకృతి కాంత్యా.

వ్యా. అశ్వితి. ఆశు కాంత మభిసారితవత్త్వాః *స్తాన్థే యోషితః సంబం
ధి, ఫులకైః రుద్ధావావృతాకపోతా యస్య తత్-ఖండాప్రమృష్టాపత్రాణాం పత్రరే
ఖాణాం తిలకస్య చ ఆకృతిస్సన్నివేశో యస్య తత్తథోక్తం - ముఖం - కాంత్యా
అఖండం పూర్ణం ఇందుం నిర్జిగాయ జయతి స్త - ఇత్యాశ్చీయమపమా. 'స్ఫుర్ధతే
జయతి ద్వేష్టి రుహ్యతి ప్రతిగర్జతీతి దండినా సదృశాకేమి పరిగణనాత్.

అవ. అథ యుక్తేన సఖినాయకాసంవాదమాహ. -

మూ. ఉచ్యతాం స వచనీయమశేషం నేత్యరే పరుషతా సఖ సాధ్వీ,

అనయైసమనునీయ కథం వా విప్రియాణి జనయన్ననునేయః.

వ్యా. ఉచ్యతామితి. తత్ర నాయకాఽఽహ-సహూర్తః-అశేషమఖిలం వచనీ
యం వక్తవ్యమచ్యతాం నిశ్చంకముపలభ్యతామిత్యర్థః. బ్రహ్మ దుహాదివృద్ధప్రధానే
కర్తృణి లోబ్. అథ సఖ్యాహ-పే సఖి నాయకే ఈశ్వరే ధర్మరి విదయే పరు
షతా పారుష్యం న సాధ్వీ న హితా. అథ నాయకాహ-పే సఖి ఏతర్హా ఏన
మనునీయ సాంత్యయిత్యా ఆనయ-పునస్సఖ్యాహ-విప్రియాణి జనయన్నప్రియాణి
కుర్వక స కథం వానునేయః కేన ప్రకారేణ అనునయాన్తః.

కిం గతేన సహి యుక్తముపైతుం కఃప్రియే సుభగమానినిమానః,

యోషితామితి కథాను సమేతైః కామిభిర్బహురసాధ్యతిరూపే.

వ్యా. కిమితి. పునర్నాయకాఽఽహ-తర్హా గతేన తం ప్రతి గమనేన కిం
కోర్థ ఇత్యర్థః. అతః ఉపైతుం గంతుం న యుక్తం హి-పునస్సఖ్యాహ-సుభగమాత్తా

నం మన్యతే తాచ్ఛీల్యేనేతి-సుభగమానీ సౌందర్యాభిమానీ. * అత్తమానే ఖశ్యేతి చకారాణ్ణిని సత్యయః. తస్మిన్ విషయే-కోమానః-మానో న కర్తవ్య ఇత్యర్థః. యద్వా సహిత్యాది సభివాక్యం-తత్ర సహిత్యేకం వాక్యం-త్వదుక్తం సఖ్యిత్యర్థః. కింతు ఉచైతుం యుక్తం-కుతః సుభగమానిని ప్రేయే కోమానః-తాదృగ్జనస్య దుర్లభత్వాదితి భావః. ఇత్యేవం రూపాను యోషితాం కథాను విషయే సమేతైః సమీపమాగత్య శృణ్వద్భిరీత్యర్థః. కామిభిః బహురసా అనేకస్వాదా ధృతిః సంతోషః ఊహే ఊహా. అత్ర కామినః రాత్యైత్సుక్యనిర్వేదాద్య నేకభావకాబల్యపరిపూర్ణ కాంతాజనకథాకర్ణ నాదు త్తగోత్రరమపూర్వాస్వాదమందనివ్యంధమానందసందోహమందిదన్నిత్యర్థః. ప్రాయేణాత్ర ప్రాధాః కలహంతరితాశ్చ నాయికాః.

మూ. యోషితః పులకరోధి దధత్వా ఘర్త వారి వనసంగమజన్త,

కాంతవత్సనీ బభూవ పతంత్యా భూషణం లులితమండనతైవ.

వ్యా. యోషిత ఇతి. పులకరోధి గోమాంచవ్యాపి నవసంగమాత్ జన్తయస్య తత్ ఘర్తవారి స్వేదోదకం-దధత్వా ఇతి సాత్త్వికోక్తిః. కాంతవత్సనీ పతంత్యా ఇత్యైత్సుకోక్తిః. యోషితః యా లులితమండనతాప్రమృష్ట ప్రసాధనత్వం, భావే తత్. నైవ మండనం-బభూవ. తదేకఫలత్వాత్తక్యేతి భావః.

మూ. శీఘ్రపానవిధురాను నిగృహ్ణాన్ మానమాశు శిథిలీకృతలజ్జః,

సంగతాను దయితైరుపలేభే మానినీషు మదనో ను మదోను. ౪౨

వ్యా. కీర్దితి. కేరతే అనేనేతి కీధుః పశ్యేత్పురసవికారో మద్యవిశేషః తస్య పానేన విధురాను మూఢాను-దయితైస్సంగతాను సహసన్ధితాను మానినీషు అతిమానవతీషు ఆశు మానం కోపం నిగృహ్ణాన్ నివర్తయన్-తథా-శిథిలీకృతా అజ్ఞాయేన సః మదోను మదనోను ఉపలేభే అత్యుత్తేనేత్యర్థః. ఇతి గాఢానురోగోక్తిః. ప్రియసమాగమకీధుపానరూపాభయకారణసంభవాన్తాననిగ్రహద్యనుభావసాధారణ్యాచ్చ సందేహః. సవీచాలంకారః.

ద్వారి చక్షురధిపాణి కపోతా జీవితం త్వయి కుతః కలహోస్యాః,

కామినామితి వచః పునరుక్తం ప్రీతయే నవనవత్వమియాయ. ౪౩

వ్యా. ద్వారీతి. ద్వారి త్వదాగమనమార్గవీచ-చక్షురిత్యైత్సుకోక్తిః. అధిపాణి పాణౌ కరే కపోలావీతి చింతోక్తిః. కిం బహునా-జీవితం త్వయి త్వదధీనం-వీచాన జీవతీత్యర్థః. ఇతి గాఢానురాగోక్తిః. అతోస్యాః కలహో విగ్రహః. కుతఇత్యేవం కామినాం ప్రీతయే పునరుక్తం పునఃపునరుచ్యమానం వచో దూతీవాక్యం నవనవత్వం నవప్రకారత్వం అపూర్వవద్భావం ఇయాయ. * ప్రకారాథే ద్విర్భావః. కర్తృధారయ

వచ్చావాత్సుసో బుక్. కాంతానురాగ ప్రకటనాత్ కామినః ప్రహృష్యంతి స్తేతి భావః. కలహంతరితేయం.

మూ. సాచి లోచనయుగం నమయంతీ రుంధతీ దయితవత్తుసి పాతమ్,

సుభ్రువో జనయతి స్త్వ విభూషాం సంగతాపుపరరామ చ లజ్జా.

వ్యా. సాచీతి. లోచనయుగం సాచి తిర్యక్ - నమయంతీ ప్రియే పాత యంతీ నతు సమరేఖయేత్స్యర్థః. దయితవత్తుసి పాతం రుంధతీ ఇష్టమపి ప్రతిబద్ధతీ సుభ్రువో నాయకాయః విభూషాం శోభాం జనయతిస్త్వ ఆజీవనత్. కించ సంగతా సురత ప్రసంగే సతి ఉపరరామ చ ఉపరమతేస్త్వ. ఏవం యత స్తతస్సాపి భూషణమేవేతి భావః. * 'విభాషార్తకా'దితి పరస్మైవదం. (యన్యా దయితవత్తుసి పాతం పతనం విధికాలింగనం రుంధతీ. తథాచ రతిప్రదీపే. — శ్లో. 'అల్లవ్య గాఢం హృది చంచలాక్షీ స్థిరోపవిష్టం పురుషం స్తనాభ్యాం, నితంబిని విధ్యతీ తం చ గాఢం గృహ్లాత్వసా విధకముచ్యతే'తదితి.)

మూ. సవ్యళీకమవధీరితఖన్నం ప్రస్థితం సపది శోపపదేన,

యోషితస్సుహృదివ స్త్వ రుణద్ధి ప్రాణనాథమభిబాష్పనిపాతః.

వ్యా. సవ్యళీకమితి. సవ్యళీకం పాపరాధం గోత్రస్థలనాద్యప్రియకారిణం. ని. 'వ్యళీకమప్రియే కాశ్య వైలక్ష్యే' ఇతి విశ్వః. అతఏవ అవధీరితః అవజ్ఞాతః ఖిన్నః విచణ్ణశ్చ తమవధీరితఖిన్నం * 'పూర్వకాలే'త్యాదినా తిత్తురుచుః. సపది శోపపదేన శోపవ్యాజేన ప్రస్థితం వినిర్గచ్ఛంతం ప్రాణనాథం ప్రియం - యోషితః సంబంధీ అభి బాష్పనిపాతః అభిముఖ్యేనాస్త్రిమోక్షః - సుహృదివ రుణద్ధి స్త రురోధ. బాష్ప పాతస్య మన్యమోక్షలింగరయా ప్రస్థానప్రతిబంధకత్వాత్సుహృదౌపమ్యం. ఇయ మధీరా ఖండితా చ. శ్లో. 'జ్ఞాతేఽన్యాసంగవికృతే ఖండితేర్నైకే సాయితా, అధీరా సామ్రవక్రోక్తి' రితి దశరూపణే.

మూ. శంకితాయ కృత బాష్పనిపాతా

మీర్ష్య మా విముఖితాం దయితాయ,

మానిసిమభిముఖాహితీ త్తాం

శంసతి స్త్వ ఘనరోమవిభేదః.

౪౬

వ్యా. శంకితాయేతి. శంకితాయ నాయకాయ - అవిశ్వస్థాయ దయితాయ ఈర్ష్యయా విముఖితాం - విముఖీకృతాం అతఏవ కృతబాష్పనిపాతాం విహితబాష్ప వర్షాం మానిసిం-ఘనరోమవిభేదః సాంద్రపుణ్యోదయః - అభిముఖమాహితర చిత్తిం యయాతాం నిహ్నపామిత్యర్థః. శంసతి స్త్వ చ్యవక్తిస్తేత్యర్థః. అన్యథా సాత్త్వి కానుదయాదితి భావః. అత్రాపి పూర్వోక్తేన నాయకా.

అథ సంభోగశృంగారం కథయత్ బాహ్యరతమాహ.—

మూ. లోలదృష్టి వదనం దయితాయాశ్శుంబతి ప్రియతమే రభసేన,
వీడయా సహ వినివి నితంబాదంశుకం శిథిలతాముపపేదే. ౪౨

న్యా. లోలేతి. ప్రియతమే లోలదృష్టి చంచలేక్షణం దయితాయాః వదనం రభసేన బలాత్కారేణ చుంబతి సతి - వినివి విగతబంధనం అంశుకం నితంబాత్ వీడయా సహ శిథిలతాముపపేదే. ద్వయమపి శిథిలతామాపేత్యర్థః. అత్ర ప్రీడాంశుకరూప సంబంధి భేదభిన్ననివృత్తిస్సంసరూపతైథిల్యస్యాభేదాధ్యవసాయనిబంధనాతికయోక్తిమూల సహోక్తిరలంకారః. అతఏవ ప్రీడాంశుకయోరౌపమ్యం చ కల్ప్యం. అత్ర వాత్సల్యయినీయాః.—శ్లో. 'బాహ్యమాధ్యంతరం చేతి ద్వివిధం రతముచ్యతే, తత్రాద్యం చుంబనాల్లేపనఖదంతక్షతాదికం, ద్వితీయం సురతం సాక్షాన్నానాకరణకల్పిత'మితి.

మూ. ప్రీతయా గళితనీవి నిరస్యన్నంతరీయమవలంబితకాంచీ,
మండలీకృతపురు స్తనభారం సస్వజే దయితయా హృదయేకః.

న్యా. ప్రీతయేతి. గళితనీవి వల్లభకరస్సర్వనాద్విగళితబంధనం - తథాప్యవలంబితా కాంచీ యేన తత్ కాంచీలగ్నమిత్యర్థః. తదంతరీయం అఙ్గోంశుకం. ని. 'అంతరీయోప సంవ్యాసపరిధానాన్యఙ్గోంశుక' ఇత్యమరః. నిరస్యన్నాక్షిపక్-హృదయేకః ప్రియః ప్రీతయా వస్త్రాపగమాలజ్జితయా * ప్రీధాలోః కర్తరిక్తః. సుదవిదేత్యవ్యవైకల్పికత్వాన్నిష్ఠానత్యాభావః. దయితయా మండలీకృతః వర్తలీకృతః పురుస్తనభారో యస్మిన్ కర్తృణి తద్యథా తథా గాఢమిత్యర్థః. సస్వజే ఆశ్రిప్తః, ప్రియదృష్టి ప్రతిబంధార్థమిత్యర్థః.

మూ. ఆదృతా నఖపదైః పరిరంభాశ్శుంబితాని ఘనదంతనిపాతైః,

సాకుమార్యగుణసంభృతకీర్తిర్వామ ఏవ సురతేష్వపికామః.

న్యా. ఆదృతా ఇతి. పరిరంభాః ఆలింగనాని-నఖపదైః - హేతుభిః ఆదృతాః అభిమతాః. * 'హేతా'నితి తృతీయా. తథా చుంబితాని చుంబనాని ఘనదంతనిపాతైః హేతుభిః ఆదృతానీతి లింగవిపరిణామః. సురతమఖోద్గీ పకత్వాన్నఖదంతక్షిత పూర్వకేష్వలింగనచుంబనేష్వదరస్సంవృత్త ఇత్యర్థః. నన్వతిసుకుమారే కామతంత్రే కథం పీడాకరేష్వదర ఇతి న వాచ్యమిత్యాహ— సాకుమార్యేన. సాకుమార్యమేన గుణః తేన సంభృతకీర్తిః లబ్ధయాః కామః సురతేన సంభోగేష్వపి-న కేవలం విప్రలంభేష్యితి భావః. వామః పూర్వః. ని. 'వామా వల్లు ప్రతీపా ద్వా'నిత్యమరః. సుకుమారః కామః ఇతి వాదమాత్రం - వస్తుతస్తు పీడయన్మేవ సుఖావహ ఇతి భావః. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపాంశుకంతరన్యాసః.

అథాభ్యంతరమాహ.—

మూ. పాణిపల్లవవిధూననమంతస్సీత్కృతాని నయనార్థనిమేషాః,
యోషితాం రహసి గద్గదవాచామస్త్రతాముపయయ్యుర్దదనస్య.

వ్యా. పాణితి. రహసి ఏకాంతే ఇతి విస్త్రంభాతిశయోక్తిః. గద్గదవాచాం స్థల
ద్దిరాం యోషితాం సంబంధీని - పాణిపల్లవయోః విధూననం కంపనం - అంతస్సీత్కృ
తాని సీత్కారాః ఏతేన కుట్టమితాభ్యోభావ ఉక్తః అధరపీడనాదౌ సుఖేఽపి దుఃఖ
వదుపచారః కుట్టమితమితి లక్షణాత్. నయనానాం ఆర్థనిమేషాః ఆర్థనిమిలితాని
రహసి గద్గదవాచామితి విశేషణసామర్థ్యాత్ గద్గదకంతవత్వం చేత్యేతాని మద
నస్య అస్త్రతా ముపయయుః. అస్త్రసత్పూంసా ముద్దీపకాన్యాసన్నిత్యర్థః. అత్ర
సీత్కారార్థనిమేషాదినా సుఖపారవశ్యం వ్యభిచ్యతే. తదుక్తం రతిరహస్యే.—శ్లో.
'ప్రస్తుతా వపుషిమిలనం దృశోహూర్భనా చ రతిలాభలక్షణం, శ్లేషయేత్స్వజఘనం
ముహూర్త చుస్సీత్కరోతి గళగద్గదాకులే'తి. నన్వనిమిషవనితానాం కథం నయనార్థ
నిమేషస్సంభవేయితి చేత - తాసామపి మదనపారవశ్యాన్నయనార్థనిమేషాః
సంభవంతీత్యదోషః.

అథ మధుపానవర్ణనమారభతే.—

మూ. పాతుమాహితంతీస్యభిలేషు స్తన్నయంత్యపునరుక్తరసాని,
సస్త్రితాని వదనాని వధూనాం సోత్పలాని చ మధూని యువానః.

వ్యా. పాతుమిత్యాదినా. యువానః అహితరతీని వర్ధితరాగాణి-ఆతపిత అపున
రుక్తరసాని పునఃపునః పానేఽప్యపూర్వస్వాదాని - ఆతపిత తన్నయంతి తృప్తాత్వాద
కాని-అతృప్తికరాణీత్యర్థః. సస్త్రితాని వధూనాం వదనాని - సోత్పలాని మధూని చ
పాతుం అభిలేషుః చకమిలే. అత్ర ప్రస్తుతానామేవ వదనానాం మధూనాం చ పాన
క్రియయాపమ్యస్య గమ్యత్వాత్కేవలప్రాకరణికవిషయతయా తుల్యయోగితాలం
కారః. శ్లో. 'ప్రస్తుతానాం తథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔషమ్యం
గమ్యతేయత్ర సా మతా తుల్యయోగితే' తి లక్షణాత్.

మూ. కాంతసంగమపరాజితిమన్యో వారుణీరసనశాంతవివాదే,
మానినీజన ఉపాహితసంధౌ సందధే ధనుషి నేషు మనంగః. ౧౬౨

వ్యా. కాంతేతి. కాంతసంగమేన పరాజితమన్యా త్యక్తరోషే తదవధికత్వాత్
స్యేతిభావః. కించ వారుణీరసనేన మధ్వాస్వాదేన కాంతిః వివాదః వాక్కలవాః యస్య
తస్మిన్. కుతః? ఉపాహితసంధౌ ప్రియైస్సహ కృతసంధానే - మానినీజనే విషయే -
అనంగః ఇమం ధనుషి న సందధేన సంహితవాక్. సిద్ధేర్నే సాధనవైయర్థ్యాదితి భావః.

మూ. కుప్యతాశు భవతా నతచిత్తాః కోపితాంశ్చ వరివస్యత యూనః,
ఇత్యనేక ఉపదేశ ఇవన్ స్స స్వాద్యతే యువతిభిర్ద్ధువారః. ౧౩

వ్యా. కుప్యతేతి. యూనః ప్రియాక్ ప్రతి కుప్యత-నాత్రి కృతద్రుహేత్యా
దినా యూనాం సంప్రదానత్వం. తస్య 'యం ప్రతికోప' ఇతి నియుమాత్ కోపశ్చాత్రి
కృత్రిమ ఇతి-అశు ఆనతిచిత్తాః-ప్రహ్వచేతిః అనుకూలచిత్తా భవతి. కించ-కోపితాక్
తాక్ వరివస్యతి పరిచరతి * 'స మోవరివశ్చిత్తజ్ఞః క్లిప్' -వరివసః పరిచర్యామిత్య
ర్థనియుమశ్చ. ఇత్యేవ మనేః అనేక ప్రకారాణాం ఉపదేశః ప్రవర్తకవాక్యం స ఇవ
మధువాగో మధువానావృత్తిః. సి. 'మధువారా మధుక్రమా' ఇత్యమరిః. యువతిభిః
స్వాద్యతే స్స న్యపియతి. మధువాద్యత్య తువాదకీర్త్య ప్రవర్తకత్వసామ్యాదుపదేశ
ఇవేత్యత్యేషి. అనియతాః ఖలు మల్లచేష్ట ఇతి భావః.

మూ. భర్తృభిః ప్రణయసంభ్రముదత్తాం వాసుణీమతిరసాం రసయిత్యా,
ప్రీపమోహాపరిహాదుపలేభే పాటవం నుహృదయం ను వధూభిః.

వ్యా. భర్తృభిరతి. భర్తృభిః ప్రియైః ప్రణయసంభ్రమాభ్యాం ప్రేమాదరా
భ్యాం దత్తాం. సి. 'సంభ్రమస్సాధ్యసేఽపి స్యాత్సింవే గాదరయోరపి' తి విశ్వః. ఆత
వీత అతి రసామధికస్వాదాం వారుణీం వరుణాత్తజాం. సి. 'సురా హలిప్రియా హలా
పరిస్స ద్వరుణాత్తజే' త్యమరిః. రసయిత్యా అస్వాద్య-వధూభిః-ప్రీపిమోహాపరిహాత్
మదేన అజ్ఞానాద్యాపగమాధ్యతః పాటవం వృత్తేషు నైపుణ్యం ను ఆహాస్విత్ హృ
దయం కార్యపరిజ్ఞానం ను ఉపలేభే ప్రాపే. అతివీత హృదయస్య తత్త్వతాత్పర్యాజ్ఞాన
సామర్థ్యం, హృదయమేవ ప్రాగసత్పశ్యల్లభ్యమితి సందేహః. అన్యథా కథం సంప్ర
త్యేన వృత్తార్థేషు ప్రవృత్తిరతి భావః. సందహాలంకారః.

మూ. స్వాదితస్స్వయమధైధితమానం లంభితః ప్రియతమైస్సహ పీతః,
ఆనవః ప్రజీవదం ప్రమదానాం నైరరూపరసతామివ భేజే. ౧౪

వ్యా. స్వాదిత ఇతి. స్వయం స్వాదితః అదో స్వయమేవాదాయ పీతః-అథానం
తరం-ప్రియతమైః విధితమానం వర్ధితస్మానం యథా తథా లంభితో గ్రాహితః స్వహ
స్తేన పాయిత ఇత్యర్థః. తతః ప్రియతమైస్సహ నీతః యుగపదేశ పాత్రేణ పీత ఇత్యర్థః.
ఆనవః ప్రమదానాం ప్రతిపదం ప్రతివారం వైకరూపరసతాం అనేకవిధస్వాదత్వం-
ఉత్తరోత్తరాతిశయరసవత్తాం, నశ్వరస్య నశబ్దస్య సుఖ్యుపేతి సమాసః-నశ్ సమా
సేన లోపస్సాన్యత్. భేజే ఇవ ప్రాపేన. ప్రాయోజోపచారవిశేషాద్భక్త్యేషు రసవిశేష
స్వాదితి భావః. అత్ర స్వాదనాదిపదార్థానామ నేకవిధరసతాప్రాప్తిహేతుత్వాత్కా
ర్యుగం తాతదేశం-స్వాదనాదీనా మనేకధర్మాణా మేకస్మిన్నానవశక్రమేణ సంబం

ధాత్వరాయభేదశ్చ-కయోస్సంసృష్టయోర నేకరసత్వోత్పేక్షాబీజత్వాత్తయా సహం
గాంగిభావేన సంకరః.

మూ. భూవిలాససుభ గానసుకర్తుం విభ్రమానివ వధూనయనానామ్,
అదదే మృదువిలోలపలాశై రుత్పలై శ్చమకవీచిషు కంపః. ౧౬

వ్యా. భూవిలాసేతి. భూవిలాసైః భూభంగైః సుభగాః సుందరాః -
వధూనయనానాం విభ్రమాన్విలాసాః అనుకర్తుం తైరాత్మానం సమీకర్తమివేతి
ఫలాత్పేక్షా. మృదువిలోలపలాశైః ఈషత్తిరళదశైః ఉత్పలైః చమకేషు యా
వీచయః మధూర్తయః తాసు యః కంపః స అదదే స్వీకృతః - నతు స్వకంపం తస్య
విలోలవిశేషణేనైవోక్తత్వాత్, తస్మిన్కౌఞ్చ తద్యాగ ఏవ పూర్వం నేత్రమాత్ర
సాన్యభజాముత్పిలానాం కంపయానవీచియోగాత్సభూవిలాసనేత్రిసాన్యలాభో
జాత ఇత్యర్థః.

మూ. ఓష్ఠపిల్ల వవిదంశరుచీనాం హృద్యతాముపయయా రమణానామ్,
పుల్లలోచనపీలీససరోజై రంగనాన్యచమకైర్నధువారః. ౧౭

వ్యా. ఓష్ఠేతి. ఓష్ఠ ఏవపిల్లః తస్య విదంశే దంశనే రుచిరభిలాషో యేషం
తేషాం ముఖసురాపానమిషేణ అధరం పిపాసతామిత్యర్థః. రమణానాం పుల్లని లోచ
నాన్యేన వీలీససరోజాని యేషు తైః - అంగనాన్యేన చమకాని పానపాత్రాణి. ని.
'చమకోఽస్త్రీ పానపాత్ర' మిత్యమరః. తైర్నధువారః మధుపానావృత్తిః -
హృద్యతాం హృదయప్రియతాముపయయా. హృదయస్య ప్రియ ఇతి యత్ప్రి
త్యయః. హృదయస్య హృల్లజేత్వాదినా హృద్భావః. రమణవిశేషణార్థ హేతుక
కావ్యలింగసంక్లిష్టరూపకాలంకారః.

మూ. ప్రాప్య తే గుణవతాపి గుణానాం వ్యక్తమాత్రయవశేన విశేషః,
తిత్తిథా హి దయితాననదత్తం వ్యానశే మధురసాతిశయేన. ౧౮

వ్యా. ప్రాప్యత ఇతి. గుణవతాపి విశిష్టేనాపి ఆశ్రయవశేనాశ్రయవిశేషేణ
గుణానాం విశేషః ప్రకర్షః ప్రాప్యతే లభ్యతే, వ్యక్తం, తత్తథా, యదుక్తం తత్తత్త
వేత్యర్థః. అథవా గుణానాం విశేషః వ్యక్తం స్పష్టం ప్రాప్యతే-తత్పూర్వోక్తార్థరూపం
తథా తాదృగేవ-హి యస్తాత్ దయితాయః ఆననేన కరణేన దత్తం మధు, రసాతి
శయేన స్వాదుప్రకర్షేణ కర్తా వ్యానశే వ్యాప్తం. విశేషేణ సామాన్యసమర్థన
రూపోఽర్థాంతరవ్యాసః.

వీత్య రిత్నిచమకేష్వరితిక్తాం కాంతదంతపదమండనలక్ష్మీమ్,

జజ్జరే బహుమతాః ప్రమదానామోష్ణయావకనుదోమధువారాః.

వ్యా. విత్వేతి. రత్నచమకేషు స్ఫటికాదిమణిపాత్రేషు అతిరిక్తాం యావకౌప
గమాత్పుర్యాభ్యధికాం-కాంతస్య యద్దంతపదంతదేవ మండనంతస్య అత్తీం శోభాం-
ప్రతిబింబితామితి శేషః. విత్వే ఓషధ్యావకనుదః అధరలాక్షరాగాపహరిణః మఘ
వారాః మధుపానాభ్యాసాః-ప్రమదానాం బహుమతాః అభిమతాః. వర్తమానే క్తః.
తద్యోగాత్ * క్తస్య చ వర్తమాన' ఇతి వత్తి. జజ్ఞిరే జాతాః. తేషాం ప్రియాను
రాగచిహ్నప్రకాశకత్వాదితి భావః. అతిరిక్తామితి పాత్రే చమకేషు తితాప్రామిత్యర్థః.

అవ. మధుపానాద్యితోచనేషు రాగోత్పత్తి రధరేభ్యశ్చ లాక్షరాగనివృత్తి
ర్న ధ్యాననయోక్తానోన్యగంధసంక్రాంతిరితి స్థితే సత్యుత్పేక్షితే.-

మూ. లోచనాధరికృతాహృతరాగా వాసితాననవిశేషితగంధా,

వారుణీ పరగుణాత్తగుణానాం వ్యత్యయం వినిమయం ను వితేనే.

వ్యా. తోచనేతి. లోచనే చాధరశ్చ లోచనాధరం-‘సముద్రాబ్రాహ్మ’ ఇతి
వ్యభిచారజ్ఞాపనా న్నూత్రాధరశబ్దస్య పూర్వనిపాతః. కృతశ్చాసావాహృతశ్చేతి విశే
షణ సమాసః. లోచనాధరస్య కృతాహృతో రాగో యయా సా తథోక్తా - లోచ
నయోః కృతరాగా అధరాదాసమంతాత్ హృతరాగా చేత్యర్థః. వ్యత్యక్తస్య సంబంధ
సామాన్యస్య యోగ్యవిశేషపర్యవసాననిమిషేన అధికరణాపాదానార్యయోరాక్షే
పాత్-తథా చ అధరలోచనగుణయోః రాగతద్విరహయోః స్థానపరివృత్తిం కృతవ
తీత్యర్థః. తథా వాసితేన సంగఽధస్యక్రాంతిసురభితేన ఆననేన విశేషితోఽతిశయితో
గంధో యస్యాస్సా, యద్వా, వాసితాననా చ సా ఆననేనైవ విశేషితగంధా చేతి
కృతబహువ్రీహ్యో ర్విశేషణసమాసః. ఉభయధాప్యాననసంక్రాంతస్యగంధా స్వసం
క్రాంతాననగంధా చేత్యర్థః. ఏవంభూతా వారుణీ మదిరా - పరగుణాత్తగుణానాం
పరయోగ్లోచనాధరయోః గుణోచ పరస్యాననస్య గుణః అత్తనో వారుణ్యాః గుణశ్చ
పరగుణాత్తగుణాః తేషాం పరగుణాత్తగుణానాం వ్యత్యయం ను వినిమయం ను
వితేనే విస్తారయామాస. ప్రామాదికీ వస్తుపరివృత్తిర్యత్యయః, బుద్ధిపూర్వకాత్
వినిమయః-అత్ర తంత్రోచ్చరితస్య పరగుణశబ్దస్యావృత్త్యా పరగుణో చ పరగుణాత్త
గుణో చేతి విగ్రహః కథంచిదగత్యా సోధవ్యః. ఉపమానపూర్వపదబహువ్రీహి
తత్-తథా చాయమర్థః - పరగుణయోరధరలోచనగుణయోః రాగతద్విరహయోః
వ్యత్యయం ను వినిమయం ను వితేనే - తథా పరగుణాత్తగుణయోరాననగంధాత్
గంధయోశ్చ వ్యత్యయం ను వినిమయం ను వితేనే, అన్యథా కథమన్యస్మిన్నన్య
ధర్మోపబంధసంబంధ ఇతి భావః. అత్ర లోచనాధరరాగయోః తదభావ
యోర్వా భేదేఽవ్యభేదాధ్యక్షసాయాదేకత్వవారో యుక్తిః - తనూలాతిశయో
క్త్యనుప్రాణితా చేయం వ్యత్యయవినిమయయో రన్యతరకరణోత్పేక్షేతి సంక్షేపః.
సా చ వ్యంజకప్రయోగాత్పృథీయమానా - నుశబ్దస్తు సంశయే. అత్రేదం

బోధ్యం—అధరస్య రాగగుణం లోచనయోరధత్త, లోచనయోక్త్యర్థగుణ మధరస్యాధత్తేతి వ్యత్యయః, ఉభయత్ర స్వస్వగుణం మూల్యరూపేణ దత్త్వా పరగుణ మక్రీణాదితి వినిమయః, తథా స్వామోదం వదనే నిధాయ తదామోదమాదత్తేతి వ్యత్యయః, తదేవ మూల్యరూపేణ దత్త్వా తదామోదమక్రీణాదితి వినిమయ ఇతి.

మూ. తుల్యరూపమసితోత్పలమగ్నోః కర్ణగం నిరుపకారి విదిత్వా,
యోషితస్సుహృదివ ప్రవిభేజే లంభితేక్షణరుచిర్నదరాగః. ౬౦

వ్యా. తుల్యేతి, అగ్నోః తుల్యరూపం అక్షితుల్యాకృతి-యోషితః కర్ణగం కర్ణా వరసీకృతం అసితోత్పలం నిరుపకారి అనుపకారకం విదిత్వా జ్ఞాత్వా-తత్కార్యశో భాయః కర్ణాంతవిశ్రాంతేన అత్తైవ కృతత్వాదితి భావః, మదరాగః సుహృదివ ఉత్ప తస్య బంధురివ-అనిష్టనివారకత్వాదితి భావః, లంభితేక్షణరుచిః ఆహితనయనకాంతి స్సుక్ ప్రవిభేజే వర్ణాంతరాపాదనేన విలక్షణాదగ్నోవ్యాకర్తయమాను-శతోవిచ్ఛిత్తి విశేషకరత్వాదితి భావః.

మూ. క్షీణయావకరసోఽవ్యతిషానైః కాంతదంతపదసంభృతశోభః,

ఆయయావతితరామివ వధ్వాస్సాంద్రతామధిపల్లవరాగః. ౬౧

వ్యా. క్షీణేతి, అతిషానైః క్షీణయావకరసః క్షీణలాక్షరాగోఽపి కాంతస్య దయితస్య దంతపదేన దంతక్షతేన సంభృతా శోభా యస్య సః-వధ్వాః అధరపల్లవ రాగః అతితరామతిమాత్రం, అతిశబ్దాత్తరప్రత్యయే * 'కేమేత్తిక్' వ్యయః' త్యాది నా అమప్రత్యయః, 'తద్ధితశ్చానర్వవిభక్తిరిత్యవ్యయత్వం, సాంద్రతాం ఘనత్వం ఆయయావిత ప్రాప్త ఇవ-ప్రియోపభోగచిహ్నమండితానాం కామిన్యయవానాం కిమనైర్నిర్దండనైతి భావః, అత్ర క్షీణస్యాపి సాంద్రతేతి విరోధః, కాంతదంతే త్యాదివిశేషగత్యా సాంద్రత్వే హేతుక్త్యా కావ్యలింగం, తత్సంక్షిప్తా చోత్పేక్షా.

మూ. రాగ కాంతనయ నేషు నితాంతం విద్రుమారుణకపోలతలేషు,

సర్వగాపి దదృశే వనితానాం దృశేష్యేవ ముఖేషు మనశ్రీః. ౬౨

వ్యా. రాగేతి, వనితానాం సర్వగాపి సర్వాంగగతాపి, * 'అంతాత్వం' తే' త్యా దినా దప్రత్యయః, మదశ్రీః రాగేణ కాంతాని నమనాని యేషు తేషు విద్రుమవదద దాని కపోలతలాని యేషు తేషు ముఖేషు దర్పణేష్యవ నితాంతం దదృశే, తేషాం నయవాదా నైర్ద్రవ్యేన తత్ర విశేషతో రాగాభివ్యక్తిసంభవాదితి భావః, అత్ర మద శ్రీః సర్వగాపి ముఖేష్యవ దదృశ ఇతి విరోధః, తస్య ముఖవిశేషజైః సమాధానా త్యాకృత్యలింగానుప్రాణితో విరోధాభాస ఇతి సంకరః, స చోపమయా సంస్కృజ్యతే.

మూ. బద్ధకోపవికృతీరపి రానూర్జాదుతాభిముగతాముపనిశ్యే.

వశ్యతాం మధురదో దయితానామాన్యవృహితమిచ్చసిన్ద్యుః.

వ్యా. బద్ధేతి. బద్ధాకోపేన వికృతిర్యాభిసాః తథాభూతా అపి రామాః కర్త - చారుతా సాందర్యం - కర్త్రీ-అభిముతతాం ప్రీయవాల్లభ్యం ఉపనిశ్యే - సాందర్యం హి వికృతిమపి గోచయతీతి భావః. తథా-మధుమదః దయితానాం పశ్యతాం విధే యత్వం ఉపనిశ్యే. తథాహి - సర్వః ఆత్మవృహితమిచ్చతి కామయతే, అతశ్చారుతా శ్రీత్వాత్ శ్రీతాముపచకార-మధుమదస్తు పుంస్సాత్ పుంసామితి యుక్తమిత్త్యర్థః. ఆత్మ వికృతా అప్యభిముతాః-కుపితా అపి వశ్యా ఇతి విగోధస్య చారుతామదాభ్యాం సమాధానాదుభయప్రాపి విగోధాభాసోధవన్నాంతరవ్యాసేన సంస్పృజ్యతే.

మూ. వాససాం శిథిలతాముపనాభి స్త్రీనిరాసయపదే కుపితాని,

యోషితానిదదధీ గుణపక్షే నిర్తమాజ్ఞ మదిరావచనీయమ్. ౬౫

వ్యా. వాససామితి. ఉపనాభి నాభిచమీషే-వాససాం శిథిలతాం-స్త్రీనిరాసం అజ్ఞాత్యాగం-అపదే కుపితాని అస్థానకోపాంశ్చ గుణపక్షే నిదదధీ గుణకోపా నివేశ యంతి దోషానశ్యేతాః గుణాః కుర్వతీత్యర్థః. మదిరా. యోషితాం వచనీయం-న నాభిం దర్శయేదిత్యాదికాస్త్రనిషిద్ధాచరణనిదాం నిర్తమాజ్ఞ నిర్వచతి. అన్యదా దోషాణామపి వస్త్రైశ్శిథిల్యాదీనాం తదానీం గుణత్వాన్న కల్పిత్వచనీయావకాశ ఇత్యర్థః.

మూ. భర్తృపూససఖి నితీపతీనామాత్మనో మధుమదోద్యమితానామ్,

ప్రీషయా విఫలయా వనితానాం నస్థితం నవిగతం హృదయేభ్యః.

వ్యా. భర్తృప్రీతి. ఉపసఖి సఖీసమాపే. * సమీపాత్కేవల్యయాభావః. ఆత్మనో దేహాః ని. 'అప్తా జీవే ధృతా దేహే స్వభావే పరమాత్మన' ఇతి వైజ యంతీ. భర్తృషు నితీపతీనాం నిపాతయంతీనాం భర్తృణాముపరి పఠంతీనా మిత్త్యర్థః. * 'అచ్ఛీనద్యోన్న'మితి వికల్పాన్నుమభావః. కుతః? మధుమదేన ఉద్య మితానాం ప్రేరితానాం న తు స్వేచ్ఛయేతి భావః. వనితానాం అమర క్తశ్రీణాం. ని. 'వనితాజనితాత్వస్థానురాగాగోచర యోషితీ' త్యమరః. హృదయేషు విఫలయా, అనుచితాచరణాదితి భావః. ప్రీషయా నస్థితం న విగతం నావగతం చ, వైఫల్యా తస్యచ మదోపాధికత్వాచ్చేతి భావః. అతఏవ నోభయనిషేధవిరోధః. యద్యప్యత్ర స్థితిక్రియాపేక్షయాధికరణత్వం సంభవతి. ఏవమపి విగమనక్రియాం ప్రత్యపాదాన వివక్షయా పంచమీ, నను నాత్మాపాయోస్థి విగమనస్య ప్రతిషేధాత్, తత్కథం ధ్రువమపాయేఽపాదానమిత్యపాదానత్వం ఉచ్యతే, న హ్యత్ర విగమనమాత్రం ప్రతిషేధ్యతే, కిం తస్మి, హృదయావధికం తత్, తస్మాత్ ప్రతిషేధవిషయనూచనా యాపాదానవికేచ్ఛస్య విగమనస్య నక్షా సంబంధ ఇత్యేవ క్రమః.

మూ. రుంధతీ నయనవాక్యవికాసం సాదితోభయకరా పరిరంభే,
ప్రీడితస్య లలితం యువతీనాం క్షీబతా బహుగుణైరనుజప్తే.

వ్యా. రుంధతీ. నయనానాం వాక్యనాం చ వికాసం ప్రాగభ్యుదయం రుంధతీ ప్రతిబద్ధతీ సంకుచితం కుర్వతీ, అఘృతరం పూర్వమితి నయనశబ్దస్య పూర్వ నిపాతః. తథా, పరిరంభే సంక్లేషే సాదితా స్తంభితావపమాకృతా ఉభా కరా యయా సా, యువతీనాం సంబంధినీ క్షీబతా, క్షీబాః మత్తాః. * 'అనుపస్థాత్పుల్లక్షీబకృతోల్లాసూ' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. తాసాం భావః క్షీబతా. * 'త్వతలోర్ధ్వతచనస్య పుంవద్భావో వక్తవ్య' ఇతి పుంవద్భావః. బహుగుణైః దృష్టిసంకోచనాదిభిః ప్రీడితస్య ప్రీడాయాః. * భావే క్తః. లలితం విలాసం అనుజప్తే అనుచకార. * కర్తరి లిట్. ప్రీడాకార్యకరత్వాద్వీధానుకరణమిత్యుపమాంకారః.

యోషిదుద్ధతమనోభవరాగా మానవత్వసి యయా దయితాంకమ్,
కారయత్సనిభృతా గుణదోషే వారుణీ ఖలు రహస్యవిభేదమ్. ౬౦

వ్యా. యోషిదితి. ఉద్ధతః ఉత్కటః మనోభవేన యో రాగః. ప్రీతిః సయస్యాస్సా యోషిత్ మానవత్వసి దయితస్య అంకం యయా. యతో మానాద్రాగో బలీయా నితి భావః. లాఘవదోషం పరిహరతి — కారయతీతి. అనిభృతా చపలా (అతి శయేన పీతేత్యర్థః) అకార్యకారిణీతి యావత్ - వారుణీ మదిరా - గుణదోషే గుణేషు దోషేషు చ వివయే. * సర్వోద్వంద్వోవిభాషైకవద్భవతీతి ద్వంద్వైకవద్భావః. రహస్యస్య విభేదం భంగం కారయతి ఖలు. నిగూహితాపి గుణదోషే ప్రకాశయతీత్యర్థః. అతో నిగూఢరాగ ప్రకటనం ప్రకటమానత్యాగశ్చ మత్తాయా న లాఘవ మావహతి అబుద్ధిపూర్వకత్వాదితి భావః.

మూ. ఆహితేను మధునా మధురత్వే చేష్టితస్య గమితే ను వికాసమ్,
ఆబభౌ నవ ఇవోద్ధతరాగః కామినీష్యవసరః కుసుమేషాః. ౬౧

వ్యా. ఆహిత ఇతి. మధునా మధ్యేన చేష్టితస్య వ్యాపారస్య మధురత్వే ఆహితేను ప్రాగసత్యేన మధురత్వే సంప్రత్యుత్పాదితేవా, యద్వా వికాసంగమితేను, ప్రాగ్సత్యేన మాధుర్యే ప్రకర్షం ప్రాపితే వా సతి ఉద్ధతరాగః ఉద్రిక్తరాగః అతఏవ కుసుమేషాః కామస్య కామినీషు అవసరః ప్రవేశః నవ ఇవ ఆబభౌ. నిత్యసన్నిహితోఽపి మదనః కామినీషు మదకృతతాత్కాలికచేష్టామాఘర్యాద్రాగోద్రేకే సతి ఆపూర్వవదుద్దిష్టోఽధూదిత్యర్థః. సంకయానుప్రాణితేయమత్యేయ.

మాగమన దవిమూఢధియోనః ప్రోఙ్మ్య రంతుమితి శంకితనాథాః,
యోషితో న మదిరాం భృశమీమాః ప్రేమ పశ్యతి భయాన్యదేపి.

వ్యా. మాగమన్నితి. శంకితనాథాః అవిశ్వస్తపురుషాః యోషితః-మదేన విమూఢ
ధియః స్వబుద్ధిః నోఽస్తాక్ ప్రోఙ్మ్య విసృజ్య * ప్రపూర్వా దుష్టతే స్వమానేనభో
పూర్వేత్వోఽప్యవ. అన్యత్ రంతుం మాగమక్ న గచ్ఛంతితి మనీషయేతి శేషః.
గహేర్వాజీయిక్ సమాజ్యోగ ఇత్యదామప్రతిషేధః. మదిరాం భృశమిమాత్రం
నేషుః నేచ్ఛంతి స్త. కింతు మదవిమోహభయాదీషదేవ పపురత్కర్థః. తథాపి.—
ప్రేమ స్నేహః అపదే అస్థానేఽపి భయాన్యనిష్ఠాని పశ్యత్యుత్ప్రేక్షతే. శంకత ఇతి
యావత్. శంకాహేతాప్రేమి కర్తవ్యోపచారః.

అవ. ఇతం పానగోష్ఠీం వర్ణయిత్వాధునా సురతమభిధత్తే.—

చిత్తనిర్వృతివిధాయ వివిక్తం మన్తథో మధుమదశ్శశిభాసః,
సంగమశ్చదయితైః స్మనయంతిప్రేమకామసి భవంప్రమదానామ్.

వ్యా. చిత్తేతి. చిత్తస్య చేతనః నిర్వృతివిధాయ సుఖకరం - వివిక్తం రహః.
ని. 'వివిక్తం రహసి స్తృత' మితి విశ్వః. మన్తథః, మధుమదః మధునా మద్యేన
కృతోమదః, శశిభాసః చంద్రికాః దయితైస్సంగమశ్చ * 'వృద్ధోయూనే'తిని
పాతనాత్సహశబ్దాప్రయోగేఽపి సహనే తృతీయా. ఏతాని - ప్రమదానాం ప్రేమ
వియోగాసహత్వావస్థాం సంభోగం కామసి భవం కాంచిద్దళాం వయంతిస్త. రత్యన
స్థామతిక్రమ్య శృంగారావస్థాం క్రీడామయీం నిన్యరిత్యర్థః. శ్లో. 'ప్రేమాభిలాషో
రాగశ్చ స్నేహః ప్రేమ రతిస్తథా, శృంగారశ్చేతి సంభోగస్సప్తావస్థాః ప్రకీర్తిత'
ఇతి. ఉక్తం చ రసరత్నాకరే — శ్లో. 'ప్రేమా దివ్యతా రమ్యేషు తచ్చింతా త్యభి
లాషకః, రాగస్తత్సంగబుద్ధిస్సాన్యత్ స్నేహస్తత్ప్రేమతాక్రియా. తద్వియోగా
సహం ప్రేమ రతిస్తత్సహవత్తనం, శృంగారస్తత్సమక్రీడా సంభోగస్సప్తధా
క్రమా' దితి.

అవ. క్రీడావస్థామేవాహ.—

మూ. ధార్మ్యలంఘితయథోచితభూమా నిర్దయం విలులితాలకమాల్యే,
మానిసీరతివిధౌ కుసుమేషుర్కత్తమత్త ఇవ విభ్రమమాప. ౭౨

వ్యా. ధార్మ్యేతి. ధార్మ్యేన ప్రాగల్భ్యేన నిర్లజ్జతయా లంఘితా అతిక్రాంత
యథోచితా శ్రీమ యోగ్యాభూమిర్పర్యాదా యస్తిక్ తథోక్తే-చుంబనతాడనమణి
త్కాతసీరపురుషాయతాదౌ స్వైరముచ్చుంఖలప్రవృత్తేరితి భావః. నిర్దయం యథా

తథా విజ్ఞాతాని ఆకర్షణాదులకామ్యాని చ యస్మిన్ తస్మిన్ మానసికాం
రతివిధా సురతవిధానోక్తమేషు రత్నమతః అతిశయేన మతః మతప్రకార
ఇవ-విభ్రమం విజృంభణం-ఆప ప్రాప్. మతః కిం న కఠోరీతి భావః. * ప్రకారే
సుగతచన' న్యేతి ద్వీర్వచనం. కారయితం కర్తృత్వోపచారాదియమత్యేకా.

మూ. శీఘ్రపానవిధురేషు వధూనాం నిఘ్నతాముసగ తేషు వపుష్టు,
ఈహితం రతిరసాహితభావం వీతలత్వమపి కామిషు రేజే. 23

వ్యా. శీఘ్రేతి. శీఘ్రపానేన మద్యపానేన విధురేషు వివాసలేషు. ని. 'మైరేయ
మాసవకృద్ధు' రితిమరః. అతఏవ వపుష్టు స్వాంగేషు నిఘ్నతాం ప్రియపరాధీనతాం
ఉపగతేషు సత్సు. ని. 'అధీనో నిఘ్నతాయత' ఇత్యమరః. వధూనాం సంబంధిరతి
రనేషు సురతసుఖాస్వాదేషు అహితభావం దత్తచిత్తం-కామిషు విషయే ఈహితం
చుంబనతాడనాది చేష్టితం-వీతలత్వం నిర్విషయమస్థానకృతమపీత్యర్థః. రేజే రరాజ.
రాగిజాం స్థలిత మపి శోభత ఇతి భావః.

అవ. అధునా సురతముపసంహరక ప్రభాతవర్ణ సమారంభ తే.

మూ. అన్యోన్యరక్తమససామథ బిభ్రతీనాం
చేతోభువన్సురసఖాప్సరసాం నిదేశమ్,
వై బోధికధ్వనివిభావితపశ్చిమార్ధా
సా సంహృతేవ పరివృత్తిమియాయ రాత్రిః. 24

వ్యా. అన్యోన్యేతి. అథ సురసఖా ఇంద్రసచివః గంధర్వాః తేషామప్సర
సాం చ అన్యోన్యరక్తమససాం పరస్పరాసురక్తచిత్తానాం చేతోభువః కామస్య నిదే
శం ఆజ్ఞాం బిభ్రతీనాం స్మరనిధేయానాం తాను రమమాజాన్వేషేత్కర్థః. * వస్త్రీచా
నాదర ఇతి వస్త్రీ. : బోధః ప్రబోధనం శిల్పమేషం వై బోధికాః వై తాళికాః. *
'శిల్ప'మితి తకో. తేషాం ధ్వనిభిః గీతరవైః-భావైః అభ్యుహితః పశ్చిమార్థః చర
మభాగో-యస్యాస్యా తథోక్తా సా రాత్రిః-సంహృతా సంక్షిప్తేవేత్సుత్యేకా.
మఖినాం భూయానపికాతో లఘీయనివ భవతీతి భావః. పరివృత్తిం నివృత్తిమియా
య ప్రభాతకల్పభూదిత్యర్థః.

మూ. నిద్రావినోదితనితాంతరతిక్లమానా
మాయామి మంగళనినాదవిబోధితానామ్,
రామాను భావివిరహంకులితాను యూనాం
తత్పూర్వతామివ సమాదధిరే రతాని. 25

వ్యా. నిద్రేతి. నిద్రయా వినోదితః అపనీతః నితాంత మత్యంతం యౌరత్యాః
క్లమశ్శ్రమః యేషం తేషాం ఆయామిభిః ఆయామవద్భిః దీప్తైః మంగళనినాదైః
వై బోధికధ్వనిభిః గీతరవైః విబోధితానాం యూనాం-రామాను రమణీషు, భావి

విరహేణ ఆకులితాసు సంభ్రమితాసు సతీషు-అతఏవ రతాని, తాన్యేన పూర్వాణి ప్రథమాని యేషాం తత్పూర్వాణి తేషాం భావస్తత్పూర్వతా తాం భావే తత్. సమాదధిర ఇవ స్తాపురితేత్యుత్ప్రేక్షా. అద్యనురతవదాదరాత్ ప్రావర్తంతేత్యర్థః. యదుత్తరకాలదుర్లభం తదతిత్పష్టయానుభూయత ఇతి భావః.

మూ. కాంతాజనం సురతభేదనిమిలితాక్షం

సంవాహితుం సముపయానివ మందమందమ్,

హర్షేషు మాల్వమదిరాపరిభోగగంధా

నావిశ్చకార రజసిపరివృత్తివాయుః.

2౬

వ్యా. కాంతేతి. సురతభేదేన నిమిలితాని అక్షీణి యేన తం. * 'బహుస్త్రిహా సక్యజ్ఞోస్సాన్వితో మచ్' ఇతి మచ్ సమాసాంతః. కాంతాజనం స్త్రీసమూహం సంవాహితుం సంవాహయితుమివ భేదాపనోద్ధామంగమర్దనం కర్తృమిత్యర్థః. ని. 'సంవాహనం వాహనేపి నిరాదేరంగమర్దన' ఇతి విశ్వః. * వాహ్యప్రయత్న ఇతి ధాతోరణ్యంతాత్తుమున్ అన్యథా సంవాహయితుమితి జీచశ్చరణం స్వాత్. మంద మందం మందప్రకారం * 'ప్రకారే గుణవచన' స్వేతిద్విర్భావః. కర్తృధారయవద్భావాత్కుపోలుక్-సముపయాక్ సంవాక్ శనైరుత్సర్వక్ రజసిపరివృత్తివాయుః నికావ సానమారుతః-హర్షేషు మాల్వనిచ మదిరాచ పరిభోగోవిమర్దశ్చ తేషాం గంధాక్ అవిశ్చకార బహిఃప్రసారయామానేత్యర్థః. అత్ర సంవాహితుమిత్యుత్ప్రేక్షాయా మాంద్యగుణమూల త్యాద్యణిమితక్రియాఫలోత్ప్రేక్షా.

మూ. ఆమోదవాసితిచలాధరపల్ల వేషు

నిద్రాకషాయితవిపాటలలోచనేషు,

వ్యామృష్టపత్రతిలకేషు విలాసినినాం

శోభాం బబంధ వదనేషు మదావశేషః.

2౭

వ్యా. ఆమోదేతి. ఆమోదేన మద్యగంధేన వాసితాః సురభితాః చలాః దుష్ట ముక్తత్వాత్ స్ఫురంతశ్చ అధరపల్లవా యేషు - నిద్రాకషాయితవిపాటలలోచనేషు నిద్రయా కషాయితాని - అపటూక్తాని - విపాటలాన్యరజాని లోచనాని యేషు తేషు. ని. 'కషాయస్తు వరేణ స్త్రీ నిర్వాసే రంజకాదికే, సురభావపటౌరకే మధురే తవజేఽపి చేతి కేశవః. వ్యామృష్టాని ప్రమృష్టాణి పత్రాణి పత్రరేఖా స్తిలకాశ్చ యేషు తేషు విలాసినినాం వదనేషు-మదావశేషః పరిభోగావశిష్టో మదః శోభాం బబంధ చకారేత్యర్థః. మండనాంతరాపాయే మదశేష ఏవ మండనం బహూ వేత్యర్థః. స్త్రీజాం మదఏవ భూషణమితి భావః.

మూ. గతవతి నఖరేఖాలక్ష్మతా మంగరాగే
సమదదయితపీతా తామ్రబింబాధరాణామ్,
విరహవిదురమిష్టా సత్సఖీవాంగనానాం
హృదయమవలలంబే రాత్రిసంభోగలక్ష్మీః.

2౮

ఇతి శ్రీభారవికృతా కిరాతార్జునీయే లక్ష్మీ పదలాంఛనే
మహాకావ్యే సురసుందరీసంభోగవర్ణనం నవమస్సర్గః.

పూర్వార్థం సమాప్తమ్.

వ్యా. గతవతీతి. అంగరాగే అంగవిలేపనే-నఖరేఖాను నఖపదేషు లక్ష్మతాం
దృశ్యతాం గతవతి సతి సమదైత్యతావ్రావణేషే సతీత్యర్థః. కించ బింబతుల్యో
ధరఃబింబాధరః - కాకపార్శ్వవాదిత్యాన్తధ్వమపదలోపిసమానాధికరణసమాస ఇతి
వాచనః. † సమదైర్జ్యైర్దయితైః పీతాః పిడితాః-అతఏవ అతిపీడనాత్ ఆతామ్రా
స్సమంతతో రక్తాః బింబాధరాః యాసాం తాసాం అంగనానాం సంబంధి-విరహేణ
ఆహ్నికేన వియోగేన విధురం విహ్వలం హృదయం-రాత్రిసంభోగలక్ష్మీః నఖపదాది
శోభేత్యర్థః. ఇష్టా ఆప్తా సత్సఖీవ నిపుణసహచరీవ అవలలంబే ధారయామాస.
ప్రియోపభోగచిహ్నశోభావలోకనలాలసాః కథంచిద్విరహమసమాంతేత్యర్థః. శ్రాతో
పూర్ణోపమాలంకారః, మాలినీవృత్తం. లక్షణం తూక్తం.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహామహాపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లి నాథనూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యానాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యానాయాం నవమస్సర్గః.

స మాప్తః.

† బింబాధర ఇతి వృత్త మధ్వమపదలోపిన్యామితి పంచమాధికరణద్వితీ
యాధ్యాయ పంచదశనూత్రేణేతి బోధ్యం.

చెన్నపురి: వావిళ్ల రామస్వామికృష్ణులు అండ్ సన్స్ వారి

'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము.-1950.

సంస్కృత గ్రంథములు

పురాణ గ్రంథములు.

	ప్రతి 1-కి ద్వ. అ.
బాలరామాయణము, సటీక	... 0 2
శ్రీమద్రామాయణము, మూలము	... 8 0
,, నుందరకాండము, మూలము	... 2 0
,, ఉత్తరకాండము, రథ్	... 1 0
శ్రీమద్రామాయణము, వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టము, 2 సంపుటములు	25 0
శ్రీమద్రామాయణము, ఉత్తరకాండసహా, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	
7 వాల్మీకములు	... 17 0
బాలకాండ, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	... *
అయోధ్యాకాండము	... *
ఆరణ్యకాండము	... 8 0
కిష్కింధాకాండము	... 8 0
నుందరకాండము	... 4 0
యుద్ధకాండము	... 5 0
ఉత్తరకాండము	... *
కాశీమాహాత్మ్యము, తెనుఁగువచనము	... 0 8
గయామాహాత్మ్యము, తెనుఁగువచనము	... 0 10
సింహాచలక్షేత్రమాహాత్మ్యము	... 0 8
జగన్నాథమాహాత్మ్యము, తెనుఁగువచనము	... 0 8
ధనుర్వాసమాహాత్మ్యము, ఆంధ్రతాత్పర్యము	... 0 8
శ్రీమహాభారతము, గచ్చద్వావ్యాఖ్యానసహితము, 8 సంపుటములు	... 40 0
శ్రీమద్భాగవతము, శ్రీధరీయవ్యాఖ్యానసహితము	... 15 0
శ్రీదేవీభాగవతము, సవ్యాఖ్యానము	... 15 0

వైదిక గ్రంథములు.

అభిశ్రవణమ్	... 0 8
అమావాస్యార్యము	... 0 1
ఆప సంపగ్నహృదూత్తములు	... 0 8
ఆంధ్రద్రావిడసంధ్యావందనము	... 0 8
ఋగ్వేదదేశతార్చన	... 0 8
ఋగ్వేదపూర్వప్రయోగాదర్శము, మేలుప్రతి	... 2 8

ప్రతి 1-కి య్య. అ.

ఋగ్వేదశ్రాద్ధప్రయోగము	...	0	6
ఋగ్వేదసంధ్యావందనము, సచీక	...	0	8
తిథిమంత్రములు, (ఆరాధ్యుడి)	...	0	8
దేవతార్చన, చిన్నపైజా	...	0	2
పంచనూక్తములు, సస్వరము	...	0	8
పంచోపనిషత్తులు, తెత్తిరీయము (సస్వరము)	...	0	12
,, బ్రహ్మషేధసహితము	...	0	6
పితృతర్పణము, చిన్నపైజా	...	0	2
బ్రహ్మయజ్ఞము, సస్వరము	...	0	8
మహాన్యాసము, చిన్నపైజా	...	0	12
మంత్రప్రశ్నములు, సస్వరము	...	0	6
మంత్రపుష్పము, సచీక	...	0	2
తెత్తిరీయ ఆరణ్యకోపనిషత్తులు, పితృషేధము మంత్రపన్నములు సహా, సస్వరము	8	0	
యజ్ఞోపవీతధారణవిధి	...	0	2
యజుర్వేదసంధ్యావందనభాష్యము	...	0	12
యజుర్వేదసంధ్యావందనము, మూలము సస్వరము	...	0	8
,, శ్రీనూక్తము, పురుషనూక్తము, ఆంధ్రప్రదేశ్ సహితము	...	0	6
,, ఆర్దికమంత్రములు	...	0	12
యాజుషపూర్వప్రయోగచంద్రిక, సస్వరము	...	5	0
శ్రీవైష్ణవాహ్నికము	...	0	8
శ్రీవైష్ణవశ్రాద్ధప్రయోగము	...	0	8
రుద్రము, పురుషనూక్తమువగైరాలు	...	0	8
వేదమాహాత్మ్యము, తెనుగురచనము	...	0	2
వ్రతరత్నాకరము, ప్రథమభాగము	...	0	8
,, ద్వితీయభాగము	...	1	0
వ్రతమాడానుజీ, 860 వ్రతములు, సంస్కృతమూలముమాలము	...	2	0
నూర్యనమస్కారము, చిన్నపైజా	...	0	1
రుద్రాధ్యాయము, భాష్యము, ఆంధ్రప్రదేశ్	...	1	8
సత్యనారాయణవ్రతకల్పము, తాత్పర్యసహితము	...	0	8
పునరుద్ధావిత సంధ్యావందనము	...	0	8
,, ,, శ్రాద్ధప్రయోగము	...	1	0
అశ్వపంచార్ స్తోత్రము, సచీక	...	0	12

ప్రతి 1-కి రూ. అ.

కేశవాది చతుర్వింశతి నామభావ్యము	...	0	3
దశావతారస్తోత్రము	...	0	4
స్తోత్రరత్నపంచకము	...	0	8

అంశ స్తోత్రము లు. ౫-

ఆదిత్యహృదయము, సటిక	...	0	4
ఇంద్రాక్షిశివకవచము	...	0	8
కనకధారాస్తవము, ఆంధ్ర తాత్పర్యసహితము	...	0	8
కృష్ణకణ్ణామృతము, సటిక	...	8	0
గంగాస్తవరాజము	...	0	1
గంగాలహరి, ఆంధ్రపద్యతాత్పర్యసహితము	...	0	2
శ్రీగుణరత్నకోశము, ఆంధ్రప్రకాశసహితము	...	0	6
తైలోక్యమోహనకవచము, త్రిపురసుందరీస్తోత్రము, త్రిపుర స్తవరాజము	0	6	
దక్షిణామూర్తిస్తోత్రము, ఆంధ్రపద్యతాత్పర్యసహితము	...	0	3
దేవీస్తోత్రకదంబము	...	0	12
దేవీసప్తశతి (మంత్ర శాస్త్రము)	...	0	10
దేవీమానసికపూజ, చిన్నపైజా	...	0	2
దేవీఖండమాల	...	0	2
నవగ్రహస్తోత్రము	...	0	8
పరమేశ్వరస్తోత్రకదంబము	...	0	12
తులసీస్తోత్రకదంబము	...	0	4
సౌందర్యలహరి, సటిక	...	0	12
ప్రాతఃస్మరణ, ఆంధ్ర తాత్పర్యసహితము	...	0	8
భజగోవిందము, సటిక	...	0	8
మృత్యుంజయమానసికపూజ, చిన్నపైజా	...	0	2
మకుండమాల, సటిక	...	0	6
రామగ్రహమానసికపూజ	...	0	2
లక్ష్మీవృసింహస్తోత్రము, సటిక	...	0	8
లక్ష్మీనారాయణామృతము	...	0	3
శంకరాచార్యస్తోత్రాది	...	0	8
శ్యామదండకము, సటిక	...	0	8

పావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు, ఆంధ్రప్రదేశ్,

292, ఎస్.పి. నేడ్, చెన్నపురి.

